SELÇUK ŞİRİN

Araştırma
İnceleme

YA ADALET
YA SEFALET

DAHA YAŞANIR BİR TÜRKİYE İÇİN:
7 MESELE • 7 REÇETE

Prof. Dr. Selçuk Şirin, New York Üniversitesi'nde (NYU) çocuk gelişim ve istatistik dersleri vermekte, eğitimden gelişime geniş bir alanda araştırmalar yapmaktadır. İlkokula Yiğitkonağı köyünde başlamış ve liseyi Göle'de bitirmiştir. ODTÜ'den lisans, SUNY'den yüksek lisans ve Boston College'dan doktora derecesi alan Şirin, 100'ü aşkın bilimsel yayına imza atmıştır. Boston College ve NYU'dan Öğretim Üyesi Mükemmeliyet Ödülü, ABD Çocuk Gelişimi Vakfı'ndan Araştırmacı Ödülü, dünyadaki en büyük eğitim araştırmacılar derneği AERA'dan Araştırma Büyük Ödülü ve geliştirdiği projelerle Jacobs Vakfı'ndan 2018 Sosyal Girişimcilik Ödülü almıştır. Selçuk Şirin 2015 yılında ABD Bilimler Akademisi Çocuk, Ergen ve Aile Komisyonu'na seçilmiştir. 2014-2018 yılları arasında *Hürriyet*'te haftalık köşe yazıları yazan Selçuk Şirin'in *Yol Ayrımındaki Türkiye: Ya Özgürlük Ya Sefalet*, *Bir Türkiye Hayali*, *Yetişin Çocuklar: Bebeklikten Ergenliğe Çocuk Yetiştirme Kılavuzu* ve *Yetişin Gençler: Ergenlikten Yetişkinliğe Geçiş Kılavuzu* adlı dört Türkçe kitabı, *Muslim American Youth: Understanding Hyphenated Selves Through Multiple Methods* adlı bir İngilizce kitabı, okulöncesi çocukları için *Selçuk Şirin Okul Öncesi Seti*, ilkokul çocukları için sınıflara göre hazırlanmış *Şirin Proje Seti* ve yeni doğan çocuklar için özel olarak hazırlanmış bebek kitapları bulunmaktadır. Selçuk Şirin, aynı zamanda Türkiye'de 1 milyon çocuğun ilk kitaplığını kurmak amacıyla bir sosyal girişim olarak başlatılan 1 Milyon Kitap Projesi'ni yürütmektedir.

Kişisel sayfa: http://selcuksirin.com
Akademik sayfa (İngilizce): http://steinhardt.nyu.edu/faculty Selcuk_Sirin
Instagram: selcuksirin
Twitter: Selcukrsirin
Facebook: selcukrsirin
YouTube: SelçukŞirin

DOĞAN KİTAP TARAFINDAN YAYIMLANAN DİĞER KİTAPLARI

Yol Ayrımındaki Türkiye
Bir Türkiye Hayali
Yetişin Çocuklar
Şirin Proje Seti 2-3-4-5 (Doğan Çocuk)
Yetişin Gençler
Selçuk Şirin Okul Öncesi Seti (Doğan Çocuk)

YA ADALET YA SEFALET
Daha Yaşanır Bir Türkiye İçin: 7 Mesele 7 Reçete

Yazan: Prof. Dr. Selçuk Şirin
Editör: Sema Çubukçu
Yayın hakları: © 2023 Doğan Yayınları Yayıncılık ve Yapımcılık Ticaret A.Ş.
Bu eserin bütün hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.
1. baskı / Ocak 2023 / ISBN 978-625-8215-98-4
Sertifika no: 44919
Kapak tasarımı: Nazlı Gülenç
Sayfa uygulama: Gökçen Yanlı
Baskı: Ana Basın Yayın Gıda İnşaat San. ve Tic. A.Ş.
Mahmutbey Mah. Devekaldırımı Cad. 2622 Sk.
Güven İş Merkezi, No: 6/13 Bağcılar - İSTANBUL
Tel. (212) 446 05 99
Sertifika No: 52729

Doğan Yayınları Yayıncılık ve Yapımcılık Ticaret A.Ş.
19 Mayıs Cad. Golden Plaza No. 3, Kat 10, 34360 Şişli - İSTANBUL
Tel. (212) 373 77 00 / Faks (212) 355 83 16
www.dogankitap.com.tr / editor@dogankitap.com.tr / satis@dogankitap.com.tr

Ya Adalet Ya Sefalet

Daha Yaşanır Bir Türkiye İçin: 7 Mesele 7 Reçete

Prof. Dr. Selçuk Şirin

New York Üniversitesi

Doğan Kitap

İçindekiler

Teşekkür 11
Önsöz 13

Birinci bölüm / Türkiye'nin ikinci yüzyılı: Ya adalet ya sefalet **17**
İki Türkiye! 24
Türkiye'nin tarihi yol ayrımı 26
Eski gündem: Orta gelir tuzağı! 28
Orta gelir tuzağından nasıl kurtuldular? 30
Yapısal reformlar neden gündemden düştü? 31
Yapısal reformlara en iyi örnek, Cumhuriyet reformlarıdır! 33
Ya adalet ya sefalet! 35

İkinci bölüm / İstihdam: İşsizlik kader olamaz **39**
En kıymetli doğal kaynağımız! 43
Türkiye'nin istihdam karnesi 52
İstihdam oranı 55
Ortalamaların gizlediği gerçek: Kadının adı yok! 56
Demografik avantajı ne kadar kullanabiliyoruz? 58
Çözüm: İstihdam odaklı kalkınma planı! 61

Üçüncü bölüm / Barınma: İnşaat çok ev yok **65**
Düzensiz göç, plansız kentleşme 69
Kentsiz kimlikler, kimliksiz kentler 71
Dış göçün konut krizindeki rolü nedir? 72
Bir rant hikâyesi 75
Türkiye'nin barınma karnesi 84
Çözüm: Planlı kentleşme! 86

Dördüncü bölüm / Sağlık: Güzel başlamış bir hikâye **97**
Türkiye'nin sağlıktaki başarısının sırrı nedir? 99
Türkiye'nin sağlık karnesi 109
Sağlıkta şiddet ve itibarsızlaştırma kampanyası 118
Çözüm: Daha önce yaptık, yine yaparız! 121

Beşinci bölüm / Eğitim: 1 numaralı yapısal reform **129**
Eğitim şart ama... 132
Türkiye'nin eğitim karnesi 138
Eğitimde müdahale etmemiz gereken üç alan 139
Çözüm: Eğitimde atılması gereken 7 adım! 142

Altıncı bölüm / Çevre: Asfaltın altında kumsal var **153**
Neden çevreyi dert etmiyoruz? 156
Artvinliler ekonomiden anlıyor! 158
Türkiye'nin çevre karnesi 165
Çözüm: Yeşil dönüşüm! 168

Yedinci bölüm / Toplumsal güven: Karpuz gibi ortadan ikiye ayrılmış bir ülke **181**
Cinsiyete dayalı ayrımcılık 186
Bölgeye dayalı ayrımcılık 187
Dine ve mezhebe dayalı ayrımcılık 188
Türkiye'nin toplumsal güven karnesi 190
Çözüm: Güven köprüsü! 194

Sekizinci bölüm / Mutluluk ve huzur: Ağzımızın tadı kaçtı **201**
Mutlu olmak mı, yaşam memnuniyeti mi? 204
Türkiye'nin mutluluk ve huzur karnesi 209
Çözüm: Ya hep beraber ya hiçbirimiz! 215

Sonsöz 221
Kaynakça 223

Daha yaşanır bir Türkiye için
adalet talep eden, bedel ödeyen herkese...

Teşekkür

Şimdiye kadar iki ayrı dilde pek çok kitap yazdım. Her kitabı yazarken zorlandığım dönemler tabii ki oldu ama daha evvel yazdığım hiçbir kitap beni bu kadar yormadı. Birazdan göreceğiniz gibi bu kitapta birbirinden bağımsız 8 ayrı bölüm, 7 farklı konu var. Ekonomiden girip bireysel mutluluktan çıkıyoruz, arada barınma krizine, sağlık, eğitim, çevre ve toplumsal güven bölümlerine uğruyoruz. Her bölüme hakkını vermek için, bir doktora öğrencisinin teze hazırlanırken yaşadığı o telaşı yaşadım. Ya kritik bir kaynağı atlarsam, ya önemli bir kuramsal çerçeveyi yanlış yorumlarsam? Kitabın yazım sürecinin diğer kitaplarımın iki, hatta üç katı zamanı alması bu yüzden.

Kitapta yer alan 7 meselenin her birinde hem sorunları ortaya koymak hem de çözüm yolları sunmak için önce sıkı bir literatür taraması yaptık. Ardından da her bölümü yazmadan önce ve yazdıktan sonra o alandaki uzmanlara hem yazılı hem de sözlü olarak danıştım. Gelen öneriler doğrultusunda kitap onlarca farklı versiyondan geçerek elinizdeki son şeklini buldu. O nedenle bölüm sırasıyla beni uzmanlıklarıyla destekleyen, önerdikleri kaynaklarla, paylaştıkları raporlarla ve en önemlisi de dostça uyarılarıyla yönlendiren meslektaşlarım olmasa bu kitap yazılmazdı. Hepsini tek tek anmak ve şükran duygularımı paylaşmak isterim. Prof. Dr. Can Erbil onlarca noktada bilgi, belge ve düzeltide bulundu. Prof. Dr. Ümit Özlale makro düzeyde pek çok veriyi bizimle paylaşmakla kalmadı, özellikle barınma krizi konusunda yaratıcı çözümlerini de bizden esirgemedi. Prof. Dr. Veysel Ulusoy kitabı baştan sona okuyup özellikle ekonomik gidişat bölü-

münde son derece faydalı uyarılarda bulundu. Dr. Buğra Gökçe Barınma bölümünde önemli uyarılarda bulundu. Prof. Dr. Güven Sak özellikle çevre ve yeşil dönüşüm konularında ana ilham kaynağım oldu. Prof. Dr. Kayıhan Pala Sağlık bölümünü baştan sona okuyarak kritik geri dönüşler yaptı. Pediatrist Dr. Nazlı Gülenç hem kitabı baştan sona okudu hem de Sağlık bölümüne dair bilgi ve belge paylaştı. Gazeteci arkadaşımız Uğur Koç ile derin yoksulluk konusunu ülkemizde gündeme taşıyan Hacer Foggo, kitapta okuduğunuz hikâyelerin bulunmasında ve yoksulluğun derinliğinin altının çizilmesinde etkili oldu. Son olarak Prof. Dr. Tülin Erdem, her bölümü tek tek okuyup oldukça kıymetli sistematik uyarılarda bulundu, bana devam etmek ve daha derine dalmak için cesaret verdi.

Hiçbir kitap tek başına yazılmıyor. Elinizdeki kitap koca bir ekibin ortak çabası sonucu size ulaştı. Ekibin patronu da her zaman olduğu gibi sevgili eski öğrencim, kendisi de artık başarılı bir yazar olan Orhan Murat Bahtiyar'dı. Dr. Ceylan Özdem-Mertens bu kitabın her bölümü bittiğinde ilk okuyan kişi oldu. Kapak tasarım sürecinde değerli dostlarım Serdar İlhan ve Dr. Nazlı Gülenç desteklerini esirgemedi. Her zaman olduğu gibi kitabı sizin elinizdeki haline sevgili editörümüz Sema Çubukçu getirdi. Son olarak Doğan Kitap'ın Yayın Direktörü sevgili dostum Cem Erciyes teslimi defalarca geciken bu kitabın yayımlanması için her aşamada sabırla bana yeniden başlama fırsatı verdi. Ben projeden umudu kestiğim dönemlerde, cesareti bu dört arkadaş verdi. Orhan, Ceylan, Sema ve Cem teşekkür ediyorum.

Daha iyi bir ortak gelecek umuduyla, iyi okumalar dilerim.

Kitap artık sizin!

Önsöz

Ne olacak bu memleketin hali?

Türkiye yakın tarihin en derin buhranlarından birini yaşıyor. Enflasyon, işsizlik, kira ve ev sıkıntısı insanların hayatını zehir ediyor. Bunlar yetmiyormuş gibi pandemiyle gelen sağlık krizi, doktorlara yönelik şiddet, tarihi ve doğal zenginliklere yönelik hoyratça saldırılar her gün ayrı bir skandal olarak gündemimizde. Eğitime ise hiç girmiyorum, zira sınav skandallarından gelecekten umudu kesmiş gençlere o alan zaten yıllardır kanayan derin bir yara. Bu tabloya bakınca ben de herkes gibi endişeleniyorum.

Ülkem için, sevdiklerim için, geleceğimiz için endişeleniyorum: Ne olacak bu memleketin hali?

Eskiden siyasetle ilgilenenler ve aydınlar sorardı bu soruyu, ne olacak memleketin hali? Artık bu soruyu herkes soruyor. Bizim köydeki sofralardan New York'taki barlara, televizyonlardaki tartışma programlarından üniversitelerdeki panellere kadar son yıllarda nereye gitsem hep aynı soruyu duyuyorum. Eskiden oturduğumda hayatın çok farklı noktalarında kendilerine özgü dertleri olan, işleri güçleri, kişilikleri farklı insanlarla doğal olarak birbirinden renkli sohbetlere girerdim. Kimiyle edebiyat, kimiyle çocuklar, kimiyle de dünyadaki yeni trendler üzerine muhabbet ederdim. Son yıllarda bir şey değişti. Artık sohbete nereden başlarsak başlayalım konu dönüp dolaşıp o soruya geliyor: Ne olacak bu memleketin hali? Türkiye tam da

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın dediği gibi, evlatlarına kendisinden başka bir şeyle meşgul olmak imkânı vermiyor.

Madem başka bir şeye odaklanamıyoruz o halde oturup hakkıyla memleketin dertlerine odaklanalım. Bu kitap işte bu çabanın sonucu olarak yazıldı. Eğer siz de benim gibi ülkenin gidişatını dert ediyorsanız bu kitap sizin için yazıldı! Amacım ülkeyi dert edenlerin derdine ortak olmak, onlarla yeni bir yol bulmak.

Türkiye'nin sorunlarının çok ve derin olması bu sorunların çözülemez olduğu anlamına gelmiyor. Bu kitapta incelediğim Türkiye'nin sorunları arasında çözülemeyecek hiçbir derdimiz yok. Öyle olduğunu görsem zaten oturup bu kitabı yazmazdım. Kitabı okudukça siz de bana hak vereceksiniz, ki yaşadığımız sorunların sebebi coğrafya ya da kader değil. Buraya bilerek, isteyerek, tercih ederek geldik. Buradan kurtuluşun formülü de aynı. Bu karanlıktan, daha çok bilerek, daha çok isteyerek ve daha doğru tercihlerde bulunarak çıkacağız. Yeter ki yola çıkma irademiz olsun. Mevlânâ'nın dediği gibi, *yola çık, yol görünür*.

7 mesele

Türkiye'nin çözmesi gereken çok derdi var. Bu dertleri sistematik bir şekilde ele almak için başta OECD, Birleşmiş Milletler (BM), Dünya Bankası olmak üzere pek çok kalkınma örgütünün kullandığı çoklu refah göstergelerini inceledim. Bir ülkenin iyi oluş (*wellbeing*) halini anlamak (ve değiştirmek!) için ekonomik göstergelerin yanı sıra sosyal ve kültürel göstergelere de bakılıyor artık. BM bu göstergeleri üç başlık altında topluyor, OECD ise 11 farklı gösterge kullanıyor. IMF daha ziyade ekonomik göstergelere odaklanıyor. Bu yaklaşımları tek tek inceleyince Türkiye'nin önümüzdeki dönemde çözmesi gereken sorunları 7 başlık altında toplamak mümkün. Bu sorunların her biri önemli ama kolaylık olsun diye ben Maslow'un ihtiyaçlar piramidine göre kitapta şu sırayı tercih ettim: istihdam, barınma, sağlık, eğitim, çevre, toplumsal güven ve yaşam kalitesi.

Siz kitabı okumaya istediğiniz bölümden başlayabilirsiniz. Konular birbiriyle ilintili ama her bölüm bağımsız okumayı da mümkün kılacak şekilde hazırlandı.

Her bölüm önce o meseleyi niçin dert etmemiz gerektiği sorusuna yanıt veriyor. Ardından da o meseleye dair temel verileri iki başlık altında sunuyor. İlk olarak verileri dünyayla kıyaslayarak inceleyeceğiz. Global bir ortamda yaşıyoruz, dolayısıyla önemli olan dünyada nerede durduğumuz. Ancak bu yetmiyor, aynı zamanda kendi geçmişimize göre nereden nereye geldiğimize de bakmamız gerekiyor. Dolayısıyla hem uluslararası karşılaştırmalı hem de tarihsel trend verilerine ulaşabileceksiniz.

Ancak istatistiki verilerin insanı konudan uzaklaştıran bir özelliği var. İnsanlar bir süre sonra sayılara karşı duyarsızlaşıyor. O nedenle verileri ayrıntılı sunmadan önce her bölümde "Yaşayan Anlatsın" altbaşlığı altında gerçek insanların tanıklıklarına da yer veriyorum bu kitapta. Yaşayan anlatsın ki derdin boyutunu daha iyi anlayalım. Yaşar Kemal'in gazeteciliği ve özellikle röportajları pek bilinmez ama fırsatınız olursa arayıp bulun lütfen. Bir dönem ülke sorunları derinlemesine söyleşilerle anlatılırdı. Bu geleneğin genç temsilcileri az da olsa var. Bu kitapta onların da emeği var. Aynı şekilde, son zamanlarda sokak röportajı yapan gazeteci arkadaşların da sorunların anlaşılmasında ciddi bir katkısı oldu. Onların sayesinde öğrendik ki yaşayan, sorunu en iyi anlayandır.

Bu kitabın asıl amacı, sorunlara çözüm bulmak için bir diyalog başlatmak. O nedenle, her bölümün sonunu çözüm önerilerine ayırdım. Bu reform önerilerini geliştirirken o konuya vâkıf uzmanlardan ve literatürden istifade ettim. Her alanda o alanın ehli olan kişilerle iletişime geçmekle kalmadım, aynı zamanda o alanda yazılmış raporları ve makaleleri de inceledim. Bütün bu çabada önceliği şu iki soruya verdim:

- Geçmişte Türkiye bu sorunu nasıl çözdü?
- Dünyada bize benzeyen ülkeler bu sorunu nasıl çözdü?

Tarihimizde bugün yolumuzu aydınlatacak iyi bir örnek varsa,

o örneği araştırıp yeniden gündeme getirdim. Eğitimde Köy Enstitüleri modeli, barınma sorununda TOKİ'nin ilk dönemi, sağlık alanında üç basamaklı sevk zinciri işte böyle gündeme geldi. Ancak yaşadığımız sorunların pek çoğu global meseleler. Çevre global bir mesele. Huzur ve mutluluk her yerde giderek öne çıkan bir sorun. O nedenle temel sorunlarımıza çözüm ararken dünyadan iyi uygulamaları da bizim çözüm setine aldım. Eğitim bölümünde modüler sınıf düzeni, Barınma bölümünde ek konut vergisi, çevre konusunda yeşil dönüşüm teşvik sistemi böyle ortaya çıktı.

Hazırsak başlayalım, yol uzun...

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'NİN İKİNCİ YÜZYILI: **YA ADALET YA SEFALET**

> 2023'e girdiğimizde Türkiye'de kişi başı gelir 25 bin doları aşmış, Türkiye nihayet dünyanın en büyük 10 ekonomisi arasına girmişti. 7 Haziran 2015'te bütün partilerin üzerinde uzlaştığı yapısal reformlar gerçekleşmiş ve Türkiye bu yüzyılda orta gelir tuzağını aşan son ülke olarak tarihe geçmişti. İşsizlik ve enflasyon tek haneye inmiş, barınma sorunu İstanbul dışında oluşturulan yeni ekonomik çekim merkezleri sayesinde uzun vadeli bir çözüme kavuşturulmuş, tersine beyin göçü sayesinde ülkenin her yanında eğitimden sağlığa, turizmden tarıma katma değeri yüksek üretim merkezleri oluşturulmuştu. 23 Nisan 2023 tarihli *The Guardian*'da o bildik manşet vardı: *Crazy Turks did it again!* Çılgın Türkler bir kere daha başarmıştı! Türkiye ikinci yüzyılında Latin Amerika'dan Orta Asya'ya sefalet içinde yaşayan mazlum ülkelere bu sefer ekonomik kurtuluş için ilham kaynağı olmuştu...

Bu tablo, 10 yıl evvel Türkiye'nin önündeki en gerçekçi seçenekti. Öyle olduğu için de devlet kayıtlarına "2023 vizyonu" olarak geçti.

Bugün nerede olduğumuzu biliyorsunuz.

Çok değil 10 yıl evvel ilk 10 ekonomi hedefine koşan ülke, bugün ilk 20 arasında kalmak için muhasebe oyunları yapar oldu. Kişi başı milli gelir üçte bir oranında azaldı. İşsizlik iki haneyi, enflasyon üç haneyi gördü. Eğitimde ilk 40 ülke arasında yokuz artık. Sağlıkta mirası tüketmek üzereyiz, buna ek olarak barınma krizi de kapıda. Ülkenin her yanında günü kurtarmak için çevre, doğa ve tarihi varlıklar heba ediliyor. En önemli insan sermayesi

varlığımız olan gençler, kıt kaynaklarla yetiştirdiğimiz doktorlar, mühendisler, girişimciler ya sistemin dışına atılıyor ya da başka ülkelere gitmenin yolunu arıyor. Son yıllarda yapılan tüm saha çalışmalarının gösterdiği gibi, ülke iyiye gitmiyor.

Peki ne oldu da 2023 rüyası bir kâbusa dönüştü? Ne oldu da ilk 10 ekonomi hedefiyle çıktığımız bu yolda en derin sefaletin yaşandığı ülkeler ligine düştük?

Bu sorulara yanıt vermeden yaşadığımız hiçbir sorunu çözmemiz olası değil. Buraya nasıl geldiğimizi anlamadan, buradan çıkış yolunu bulamayacağız. O nedenle gelin, "Nasıl bu duruma geldik?" sorusuna hep birlikte yanıt arayalım.

Öncelikle bir noktanın altını çizeyim. Türkiye içinde bulunduğu krize, bir tercihin sonucunda geldi. 2013'te verileri okuyabilen herkes aynı uyarıyı yapıyordu: Türkiye girdiği yolu değiştirmezse o yolun sonu derin bir sefalet olacaktı. O dönemde orta gelir tuzağına düşmüş olan Türkiye'nin kurtuluş reçetesinin yapısal reformlar olduğu herkes tarafından kabul ediliyordu. Nitekim o verilerin ışığında girilen 7 Haziran 2015 seçimlerinde halk sandığa bu reçeteyi oylamak için girdi ve desteğini reformlar lehine verdi.

Türkiye'nin hafızası çok yorgun, o nedenle her şeyi unutuyoruz.

Dönüp 7 Haziran 2015 seçim öncesindeki tartışmalara bakarsanız hükümet kanadından muhalefetin her rengine tüm siyasi aktörlerin o seçime ekonomik gidişatı tartışarak girdiğini görürsünüz. Türkiye bir daha o tarihten sonra ülkenin gerçek sorunlarını siyasi gündemin ana öznesi yapmadı; aslında yapamadı. 7 Haziran'da açılan pencere, 1 Kasım 2015 erken ya da bilinen ifadeyle "hemen" seçimiyle kapatıldı.

Şimdi gelin sözünü ettiğim kırılmanın izlerini verilerle sürelim. Türkiye'nin son 20 yılına hızlıca bakalım. Bu yüzyıldaki kalkınma maceramızı incelediğimizde görüyoruz ki ortada iki farklı dönem var. İlk dönem 2002 krizi sonrası yapılan reformların etkisiyle gelen hızlı kalkınma dönemi, ikincisi ise 2015 sonrası ortaya çıkan büyük çöküş dönemi. Bu iki dönemi ortaya çıkaran süreçleri çok iyi anlamak, iki dönem arasındaki kırılmayı çok iyi kavramak zorundayız. Bugünün kodları oralarda yatıyor. Analize temel ekonomik verilerle başlayalım. Bir ülkenin ekonomik gidişatını

anlamak için önce ekonomik büyüklük ve kişi başı gelire, sonra dünya ekonomisinden alınan paya ve son olarak da gelir adaletine bakmak gerekiyor. Tek tek bu dört veriye bakınca her birinde yukarıda sözünü ettiğim iki dönemin izlerini bulmak mümkün.

Ekonomik büyüklük toplam üretim ve hizmet kapasitesiyle yani Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) ile ölçülüyor. Türkiye, bugün her ne kadar teknik olarak ilk 20'nin içinde olmasa da ekonomik büyüklükte modern ölçümlerin yapıldığı 1960'tan bu yana hep ilk 20 ülke arasında olduğu için G20 denilen elit ülkeler grubunda yer alıyor. 1980'li yıllardan 2002 krizine kadar olan dönemde, arada iniş çıkışlar olmakla birlikte, Türkiye ilk 15-16 ülke arasında yer alıyordu. 2013 dolayında bazı ölçümlerde ekonomik büyüklükte zirveyi görerek 12.-13. sıraya geliyoruz ve işte o nedenle de 2023 vizyonunda yer alan ilk 10'a girme niyetini gayet gerçekçi bir hedef olarak ortaya koyuyoruz.

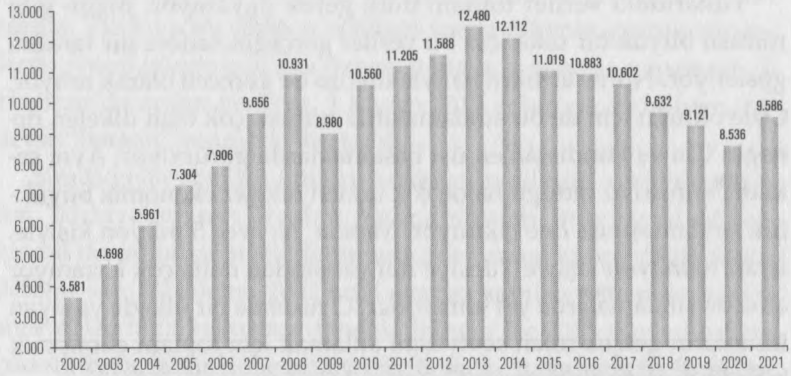
Ancak ne oluyorsa 2013 sonrası 10 yıllık dönemde oluyor; birbiri ardına alınan kararlarla Türkiye ekonomisi büyüklük bakımından diğer ülkelere göre önce duraksıyor, sonra da gerilemeye başlıyor. Bugün geldiğimiz nokta itibariyle IMF ve Dünya Bankası ölçümlerinde ilk 20 ülke arasında değiliz artık! Eğer bu gidişatı değiştirmezsek o çok övündüğümüz ve bir dönem başkanlığını yaptığımız G20 üyeliğimizin ekonomik dayanağı da ortadan kalkmış olacak.

Yukarıdaki veriler toplam milli gelire dayanıyor. Bizim gibi nüfusu büyük bir ülke için bu veriler gerçeğin sadece bir tarafını gösteriyor. Nüfus arttıkça haliyle üretim de göreceli olarak artıyor. Öyle olduğu için de bu sıralamalarda nüfusu çok olan ülkeler, örneğin Çin ve Hindistan en üst basamaklarda görünüyor. Aynı şekilde, nüfusu az olduğu halde çok üreten ülkeler ekonomik büyüklük sıralamasında öne çıkmıyor. Mesela, Norveç 5 milyon kişiyle, İsrail 10 milyon kişiyle Türkiye'nin yarısından daha çok kazanıyor ama bu sıralamalarda yer almıyorlar. O nedenle bir ülkede yaşayan insanların gerçek refah seviyesini anlamak için toplam ekonomik büyüklük yerine kişi başı milli gelire de bakmamız gerekiyor.

Aslında kişi başı milli gelir verisini biz çok iyi biliyoruz, zira Türkiye'de bir dönem yöneticilerin en çok tercih ettiği ekonomik göstergelerin başında geliyordu. Meydanlarda ve televizyonlarda

"Milli geliri üçe katladık, halkın refahını yükselttik, dünyada en fazla büyüyen ekonomiler arasında birinci olduk..." tarzı ifadeleri duyardık. Nedense son yıllarda bu göstergeye pek rağbet edilmez oldu. Bunun sebebi, kişi başı milli gelirin artık en iyimser hesapla bile gerilediği gerçeği. İnsanlar fakirleşiyor ve bunu görmenin bir yolu kişi başı milli gelire bakmak... Aşağıdaki grafikte de göreceğiniz gibi, derin ekonomik kriz sonrası olan 2002'de bile 3.500 dolar olan kişi başı gelir, 2008'de 11 bin dolara yaklaşıyor. 2008 kriziyle birlikte dönemsel olarak düşen gelir 2013'te zirve yaparak 12 bin dolar bariyerini aşıyor. Bütün bu gelişmelerin sonucu olarak, o tarihlerde ortaya çıkan 2023 vizyonunda kişi başı milli gelir hedefi 25 bin dolar olarak netleşiyor. Ancak işte ne oluyorsa ondan sonra oluyor. Türkiye zar zor çıktığı zirveden tepetaklak düşüyor. Bu düşüşü en net gördüğümüz alanlardan biri, kişi başı milli gelir. Dövizdeki çalkalanmalar nedeniyle bu metni okuduğunuzda milli gelirin tam olarak nerede olduğunu kestirmek zor olacak ama şurası bir gerçek; Türkiye'de kişi başı milli gelir, son 10 yılda üçte bir oranında azaldı ve insanlar reel alım gücü bazında fakirleşiyor.

Kişi başına düşen GSYH (ABD doları)

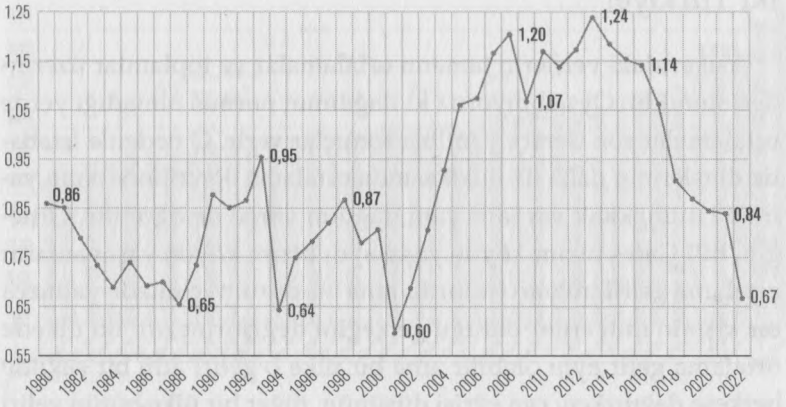

Kaynak: Dünya Bankası

Güncel hali için QR kodu okutunuz

Global bir dünyada önemli olan yıllar itibariyle sadece sizin kendi içinizde nereden nereye geldiğiniz değil elbette. Aksine, belki de daha önemli olan, sizin dünya ekonomisi içindeki payınızın nereden nereye geldiğidir. Aşağıdaki grafikte Türkiye'nin dünya ekonomisinden aldığı payın yıllara göre değişimi var. Bu görseli incelerken şu noktayı aklınızda tutun lütfen. İlk olarak nüfusa göre Türkiye dünya nüfusunun yüzde 1'ine sahip, ki bu da malum binde 100 demek. 1980'de dünya ekonomisindeki payımız binde 86. Bu oran kriz ve iniş çıkışlarla 2002 krizinde binde 60'a kadar düşüyor. Ancak 2002 krizinin ardından gelen birtakım yapısal düzenlemeler sonucu dünya ekonomisinden aldığımız pay 6 yıl gibi kısa bir sürede iki katına çıkarak yüzde 1,2'ye ulaşıyor. Bu rakam önemli, zira ne zaman yüzde 1'in üstünü görsek bilin ki ülke olarak katma değeri yüksek üretime biraz olsun yaklaşıyoruz. Diğer verilerden artık bildiğimiz gibi, global pastadan aldığımız pay 2008 global krizinde gözlenen doğal düşüşün ardından 2013 yılında zirveye çıkıyor. Ondan sonrasını biliyorsunuz. Bu yüzyılın başında toparlanıp 6 yılda iki katına çıkan payımız son 10 yılda ya-

Türkiye'nin dünya ekonomisindeki payı (%)

Kaynak: IMF (*Nisan 2022 tahmini)

Güncel hali için QR kodu okutunuz

şadığımız büyük çöküş sonucu bizi 1980'de başladığımız noktanın bile gerisine götürüyor. Tam bir az gittik uz gittik tekerlemesi diyeceğim ama değil zira o tekerlemenin sonunda malum, dönüp arkaya bakıyorlar. Bizde karar vericilerin çoğu hâlâ dönüp geriye bakmış değil. Baksalar görecekler ki masal çoktan bitti.

Teknik ama içinden geçtiğimiz krizin boyutlarını daha gerçekçi anlamamıza yarayacak önemli bir not düşerek bu bölümü kapatıyorum.

Milli gelir hesaplamaları her ülkenin kendi resmi verisine dayanıyor. Her ülke yıllar içinde "ulusal hesapları" gözden geçirip değişen ekonomik koşullara göre bazı teknik revizyonlar yapıyor. Ancak ülkemizde bu "'revizyonların" teknik olmaktan ziyade siyasi bir içerik de arz ettiği yönünde ciddi iddialar var. Prof. Dr. Korkut Boratav (2017) ve bu teknik revizyonları daha evvelki dönemlerde hesaplamış olan uzmanların şu saptaması önemli: "TÜİK'in yeni milli gelir hesapları arızalıdır; güvenilmez öğeler içermektedir. Olduğu gibi kullanılması sakıncalıdır. TÜİK ısrar ettikçe, Türkiye ekonomisi üzerinde sağlıklı, güvenilir çalışmaları kösteklemiş olacaktır." Özetle, yukarıda paylaşmış olduğum milli gelire dayalı veriler ülke ekonomisinin iyimser bir okumasına dayanıyor.

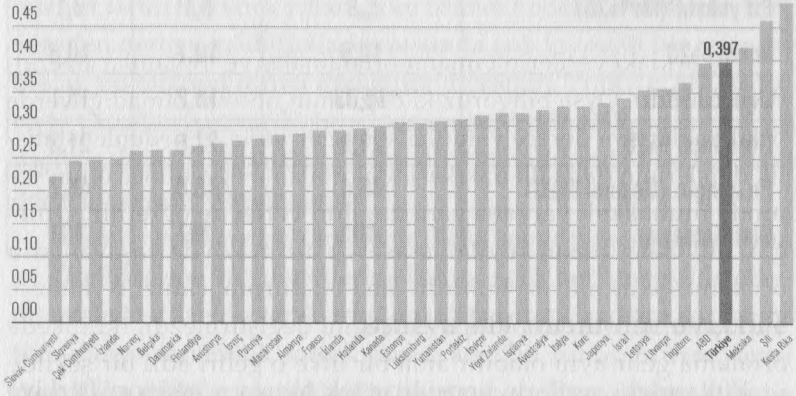
İki Türkiye!

Yukarıdaki verilerin tamamı ortalamalar ve toplamlar üzerinden sunuldu. Oysa biliyoruz ki dağılımın normal olmadığı yerde ortalamalar son derece yanıltıcı sonuçlar verir. O nedenle istatistik derslerinin daha ilk dakikasında ortalama öğretilince onun yanında muhakkak varyans yani dağılım verisi de öğretilir. Örneğin, Bill Gates bizim köyde yaşasaydı bizim köyde yaşayanların ortalama geliri milyarı bulurdu ama bu durum içimizde yalnızca bir kişinin milyarder olduğu gerçeğini değiştirmezdi. İki ülkede ortalama gelir aynı olabilir ama bir ülke o geliri adil bir şekilde herkese dağıtırken, çan eğrisi düşünün, diğer bir ülke bütün geliri tepede küçük bir gruba verip geri kalanları yoksulluğa mahkûm edebilir. Tam da bu nedenle bir ülkenin ekonomisini anlamak için o ülkedeki gelir dağılımına da bakmak gerekiyor.

Bir ülkenin gelir dağılımını ölçmek için elimizde oldukça güvenilir bir ölçek var: *Gini katsayısı*. Gini katsayısı, İtalyan veri bilimci (eski deyişle istatistikçi!) Corrado Gini tarafından bir ülkedeki gelir adaletini ölçmek için geliştirilmiş. Bugün artık tüm ekonomik büyüme göstergelerinin yanında Gini katsayısı da hesaplanıyor. Bu katsayı 0 ile 1 arasında bir sayıdan ibaret. Eğer bir ülkede tüm gelir bir kişide toplanıyorsa o ülkenin katsayısı 1 oluyor. Bu, gelir dağılımının çok dengesiz olduğunu gösteriyor. Bir ülkede gelir herkese eşit dağıtılıyorsa orada katsayı 0 oluyor. Yani sıfıra yaklaştıkça gelir daha adil, 1'e yaklaştıkça daha adaletsiz dağıtılıyor.

Aşağıda OECD ülkeleri Gini katsayıları, yani gelir adaletsizliği tablosunu sunuyorum. Gördüğünüz gibi Türkiye, bu kitap boyunca bizi en çok yan yana göreceğiniz iki ülke olan Meksika ve Şili ile birlikte Gini katsayısının en yüksek olduğu, bir başka ifadeyle gelir adaletsizliğinin en çok olduğu üç ülkeden biri. Bu verilerin son ekonomik kriz öncesine ait olduğunu vurgulayıp önümüzdeki dönemde gelir adaletsizliğinde zirveye çıkacağımızı öngörmek zor değil.

OECD ülkelerinin Gini katsayıları

Kaynak: OECD

Güncel hali için QR kodu okutunuz

Özetle, başımız her sıkıştığında "Aynı gemideyiz!" yalanına sarılsak da ortada iki ayrı Türkiye var! Bu gerçeği daha net göstermek için aşağıda gelir dilimlerinin ekonomiden aldığı payı bir tabloda özetledim. Göreceğiniz gibi en yoksul yüzde 20 toplam gelirin yalnızca yüzde 6'sını alıyor. Oysa en zengin yüzde 20 toplam gelirin neredeyse yarısına sahip (yüzde 47). Bir tarafta temel ihtiyaçlarını karşılayamadığı için TÜİK verilerine göre aşırı yoksunluk içinde yaşayan yüzde 20 var, diğer tarafta Avrupa ortalamasında gelire sahip yüzde 20 var.

Bu gelir adaletsizliği tablosunun gösterdiği asıl gerçek ise Türkiye'de orta sınıfın tamamen silinmiş olduğu. O nedenle kitap boyunca ortalamaya dayalı verileri incelerken lütfen bu gerçeği unutmayın. Ortada tek bir Türkiye yok. İki ayrı Türkiye var. Tabii gelir adaletsizliğine dair asıl acı olan nokta ise şu: Son yıllarda giderek dozu artan güya ekonomik anlamda zenginden alıp yoksula verme söylemine, "Aynı gemideyiz" masalına rağmen gelir dağılımında hiçbir düzelme yapılmamış. Tabloda da göreceğiniz gibi 2010'daki gelir dağılımı aradan geçen bunca reforma rağmen değişmiyor; zengin yine pastanın yarısını yiyor, yoksul yine olup biteni seyrediyor.

Gelir dilimi	2010	2015	2021
En yoksul (İlk %20)	5,8	6,1	6,1
İkinci %20	10,6	10,7	10,8
Üçüncü %20	15,33	15,2	15,1
Dördüncü %20	21,9	21,5	21,3
En zengin (Beşinci %20)	46,4	46,5	46,7
Gini Katsayısı	.402	.397	.401

Türkiye'nin tarihi yol ayrımı

Yukarıdaki verilerin hepsi bize tek bir şey söylüyor: Türkiye bu yüzyılın başında tarihi bir fırsat yakaladı ama o fırsatı kullanamadı! Yüzyılın başında girdiğimiz ekonomik krizden çok kısa bir sürede toparlanarak kişi başı milli geliri 10 bin dolar bandına

getirdik. Bu atılım sonucu ülke 2013'te kalkınmacıların "orta gelir tuzağı" dediği o meşhur kapana yakalandı. Buraya kadar olan hikâyeyi *Yol Ayrımındaki Türkiye* kitabında anlattım ve esasında ileriye gidebilmek için önümüzde iki seçenek olduğunun altını çizdim. Ya yapısal reformlar gerçekleştirerek katma değeri yüksek üretime geçecektik ya da eski tas eski hamamda ısrar ederek sefalete geri dönecektik. 2015'te çıkan kitabın altbaşlığını tam da bu nedenle "Ya Özgürlük Ya Sefalet" koymuştum.

Peki Türkiye bu iki seçenekten hangisini tercih etti?

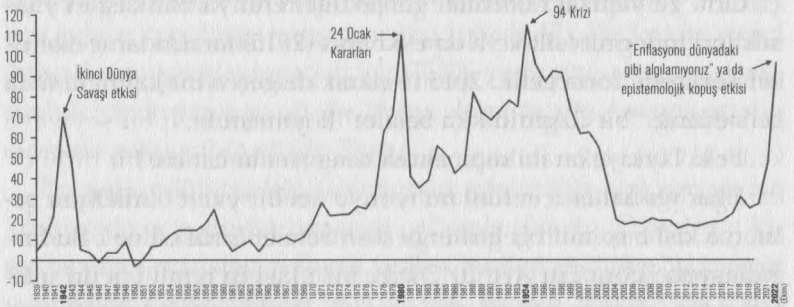
Eğer yukarıdaki veriler bu soruya net bir yanıt olmadıysa gelin çok daha somut bir gösterge olan Sefalet Endeksi'ne bakalım. Kalkınma iktisatçısı Arthur Okun, bir ülkenin refah (ya da sefalet) düzeyini anlamak için benim yukarıda sunduğum gibi tekil veriler yerine çoklu göstergelere bakılması gerektiğini savunarak 1970'lerde adına "Sefalet Endeksi" dediği bir gösterge geliştiriyor. İşsizlik ve enflasyon oranının aritmetik ortalamasından ibaret bu gösterge çok basit bir mantığa dayanıyor: Bir ülkede enflasyon ve işsizlik artınca o ülkede sefalet de artar. Son yıllarda Robert Barro ve Steve Hanke, bu iki göstergeye büyüme oranları ve faizi de ekledi ama bizim açımızdan sonuç değişmiyor.

Bir sonraki sayfada Prof. Dr. Ümit Özlale'nin çıkardığı Cumhuriyet tarihi boyunca yıllara göre Sefalet Endeksi trendi var. Bize nereden nereye geldiğimiz konusunda çok kıymetli bir referans olacak bu tabloyu lütfen dikkatlice inceleyin. Türkiye 2022 itibariyle Cumhuriyet tarihi boyunca en sefil dönemlerinden birini yaşıyor. İkinci Dünya Savaşı'nın o kıtlık yıllarında bile bu denli derin bir sefalet yaşanmamış.

Sefaleti nereden nasıl ölçerseniz ölçün sonuç yine sefalet çıkıyor.

Özellikle son 10 yıl verilerine bakınca çok net bir şekilde ülkede sefaletin düzenli olarak arttığını görüyoruz. Pandemi ile birlikte tüm dünya ekonomik zorluk yaşadı ama bu zorluğun bize yansıması daha derin sefalet oldu. Bu satırları yazdığım dönem itibariyle Türkiye sadece OECD değil, tüm gelişmekte olan ülkeler arasında sefaletin en yaygın olduğu ülke konumunda. Kısa dönemde de bu konumdan kurtulacak gibi bir görünüm yok maalesef.

Türkiye'de Sefalet Endeksi'nin (yıllık tüketici enflasyonu ve ortalama işsizlik oranı toplamı) gelişimi (%)

Kaynak: TÜİK İstatistik Göstergeler 1923-2013, Bulutay (1995); *2022'nin ilk 10 ay ortalama işsizlik oranı %10,5 olarak varsayılmıştır.*

Özetle, tüm ekonomik kalkınma verileri gösteriyor ki Türkiye son 10 yılda sefaleti seçmiş bir ülke durumunda. Seçti diyorum zira böyle olmak zorunda değildi. Buraya bilerek, isteyerek, kendi irademizle geldik vurgusunu tekrar etmek zorundayım. İstesek 2023'te, Cumhuriyet'in ikinci yüzyılına daha çok özgürlükle, daha çok adaletle ve bunların doğal sonucu olarak da daha yüksek bir refah seviyesinde girebilirdik. Bu kadar iddialı konuşmamın sebebi, bütün bu sürecin buraya varacağını ben dahil verileri okuyabilen herkesin bundan 10 yıl önce söylemiş olması. Çünkü yaşadığımız sorunlar bize has sorunlar değil. Elimizde bizim neden buraya geldiğimizi açıklayan ve bizi buradan kurtaracak bilimsel bir çerçeve var. O çerçeveyi anlamak için önce orta gelir tuzağı kavramına dönmemiz gerekiyor.

Eski gündem: Orta gelir tuzağı!

Orta gelir tuzağı bugün çok az insanın gündeminde ama çok değil bundan 10 yıl önce Türkiye'nin kalkınma bahsinde en çok tartıştığı kavramların başında geliyordu. Parti programlarından televizyondaki tartışma programlarına çok geniş bir platformda

ülkenin gidişatını anlatmak için bu kavrama başvuruluyordu. Bu satırları yazarken merak edip Google Trends'e baktım. "orta gelir tuzağı" ülke gündeminde zirveyi 2013 ve 2015'te görmüş. Sonra da unutulup gitmiş. Peki tam olarak nedir bu tuzak?

Orta gelir tuzağı (*middle income trap*) Dünya Bankası ekonomistleri Indermit Gill ve Homi Kharas (2015) tarafından geliştirilen Türkçede "orta gelir kapanı" olarak da geçen bir kavram. Orta gelir tuzağı, bir ülkenin kişi başı milli gelirini belli bir seviyeye kadar kolayca çıkarabildiği, ancak o seviyenin üstüne bir türlü çıkaramadığı haller için kullanılıyor. O "belli seviye" ABD'nin ortalama kişi başı milli gelirinin beşte birine tekabül ediyor. Bu formülasyona göre Türkiye 2013 itibariyle kişi başı milli gelirini 12 bin doların üstüne çıkararak orta gelire ulaştı ve tam da bu kavramın anlattığı çerçevede orada çakılıp kaldı. İleriye geçemedi. Aradan geçen 10 yılda da bırakın ileri gitmeyi, bazı ekonomistlerin hesaplamalarına göre orta gelir tuzağının alt sınırına geriledi.

Dünya Bankası verilerine baktığımızda görüyoruz ki 1960'tan bu yana orta gelir tuzağına düşen onlarca ülke var. Türkiye de onlardan biri. Tıpkı bizim gibi, doğal kaynaklar, geleneksel tarım ve ağır sanayi, coğrafi ya da demografik avantajlar pek çok ülkede kişi başı milli geliri birkaç bin dolardan 10 bin dolar bandına yükseltmiş, yani alt gelirden orta gelire çıkarmış. Çin, Brezilya, Arjantin, Bulgaristan, Kolombiya, Nijerya, Slovakya bu ülkelerden incelenmesi gerekenler.

Ancak 100'ü aşkın ülke arasında orta gelir tuzağını aşarak kişi başı milli gelirini 20 bin doların üstüne çıkaran ülkelerin sayısı 20'yi bulmuyor. "Asya Kaplanları" olarak anılan Japonya, Singapur, Güney Kore ve Tayvan orta gelir tuzağını aşan ülkelerden birkaçı. Akdeniz ülkeleri arasında orta gelir tuzağını aşan ülkeler içinde bir zamanlar bizimle aynı ligde olan İspanya, Portekiz, Yunanistan ve İsrail'i görüyoruz. Çok daha yakın dönemde Doğu Bloku'nun çökmesiyle birlikte ortaya çıkan pek çok yeni ekonomi de orta gelir tuzağını aşmayı başarmış durumda. Bu ülkeler arasında dikkati çekenler başta Çekya, Slovenya, Estonya ve Litvanya gibi Orta Avrupa ülkeleri.

Orta gelir tuzağından nasıl kurtuldular?

Orta gelir tuzağını aşan ülkeler üzerine yapılan incelemeler bize yol gösterecek nitelikte. O nedenle gelin hızlıca bir tur atalım. Yapılan araştırmalar gösteriyor ki bu ülkelerin başarısının sırrı doğal kaynaklar, coğrafya ya da demografik avantajları değil. Yukarıda andığımız ülkelerde de göreceğiniz gibi, birbirinden son derece farklı doğal ve coğrafi kaynaklara sahip ülkeler bu tuzağı aşabilmiş. Ancak bu ülkelerin ortak noktası, katma değeri yüksek üretime geçmiş olmaları. Yani ürettikleri her ürüne ya da hizmete akıl ve tasarımı katmış olmaları. Sadece ülkede çıkan doğal kaynağı ham halde dışarıya satarak kapandan çıkan yok. Orta gelir tuzağını aşan her bir ülkede geleneksel üretim ve hizmet sektörlerinin yerini katma değeri yüksek üretim ve hizmetlerin aldığını görüyoruz. Düşük gelirden orta gelire geçişte işe yarayan üretim modeli, orta gelirden üst gelire geçişte yetersiz kalıyor. Türkiye örneğinde olduğu gibi 3-4 bin dolardan 10 bin dolar gelire doğal kaynaklarla, geleneksel tarım ve sanayi üretimiyle, ucuz turizm ve inşaatla ulaşmak mümkün. Ancak bu tarz düşük kaliteli üretimle 10 bin dolardan 20 bin dolara ulaşmak imkânsız.

Bu geçişi başarıyla yapmış ülkelere bakarak devam edelim.

Güney Kore örneğine hepimiz hâkimiz. Öncelikle, katma değeri yüksek üretim deyince aklımıza otomobiller, bilgisayarlar geliyor. Güney Kore, 1990'lardan başlayarak politik istikrarını ekonomik modelini dönüştürmek için kullanmış ve bunu başarmış bir ülke. Ancak katma değeri yüksek üretim sadece bu alanları kapsamıyor doğal olarak. Turizm ve tarımla da aynı sonuca ulaşmak mümkün. Bu bağlamda bize coğrafi ve tarihsel bakımlardan daha çok benzeyen İspanya örneği de yol gösterici olabilir. Dünya Bankası ekonomistlerinden Prof. Oscar Calvo-Gonzalez'in yeni çıkan "Beklenmeyen Refah: İspanya Orta Gelir Tuzağından Nasıl Kurtuldu" (2021) kitabında detaylıca anlattığı gibi, tarım ve turizm gibi sektörlerde de katma değeri yüksek üretim bir ülkeyi bir üst lige çıkarmaya yetiyor. Her ikisi de potansiyelimizin çok altında kaldığımız sektörler.

Tek tek diğer ülkelerin hikâyesini anlatmak yerine orta gelir tuzağından kurtuluşun formülünü geliştiren uzmanlardan birine, Daron Acemoğlu'na dönelim. Tarihsel verilere dayanan klasik çalışmasında Acemoğlu gösteriyor ki dünyada yurttaşların tamamını sosyal ve ekonomik hayata katan, adaleti ve teşebbüs hürriyetini kurumsal güvence altına alan ülkeler kalkınıyor. Acemoğlu ve arkadaşlarının (2019) yaptığı analize göre kurumlar yerine kişilere, kurallar yerine keyfiliğe dayanan ülkeler ise sefalete mahkûm oluyor. Daha teknik bir deyimle, kalkınmanın yolu kapsayıcı kurumlardan geçiyor. Ancak yasal güvence altına alınmış haklara sahip ülkelerde yurttaşlar adil rekabet ortamında, kendi özgür iradeleriyle yeni beceriler kazanıyor ve o becerileri kullanarak hayatın her alanında daha yaratıcı çözümler geliştiriyor. Sonuç olarak, sosyal ve ekonomik refah ancak bu şekilde artıyor.

Yapısal reformlar neden gündemden düştü?

Orta gelir tuzağından kurtulan ülkelerin ortak özelliği, gelişimde belli bir noktaya gelince yapısal reformlar gerçekleştirerek yeni bir kalkınma evresine geçmeyi başarmış olmaları. *Yapısal reform* kavramıyla Türkiye ilk olarak yoğun bir şekilde 2002 krizinden sonra tanıştı. Ancak kavramın zirveye çıktığı dönem orta gelir tuzağına düştüğümüz yıllar. O dönemde Türkiye verilerini okuyabilen, dünyadaki gelişmeleri yakından takip eden herkes Türkiye'nin orta gelir tuzağından çıkması için yapısal reformlar gerçekleştirmesi gerektiğinin altını çizmiş. Nitekim o dönemin ilk genel seçimi olan 7 Haziran 2015 seçimleri neredeyse tamamen bu ekonomik kalkınma zemininde geçti. Bu satırları yazarken o seçime giren dört büyük partinin seçim beyannamelerini indirip inceledim. Hepsi aynı teşhis ve tedavi yönteminden bahsediyor: orta gelir tuzağı sorun, yapısal reformlar çare.

- AK Parti'nin 7 Haziran beyannamesinde "reform" yerine öz Türkçe bir kelime olan "dönüşüm" tercih edilmiş ve "dönüşüm" kavramı tam 112 yerde geçmiş. Beyannamede katılımcı-

lığa vurgu yapan şu cümle dikkat çekici: "Cumhuriyetimizin 100. yıl ufkunu ortaya koyan 2023 vizyonumuz ile katılımcı bir yaklaşımla hazırladığımız planlarımız ve dönüşüm programlarımız yol haritamız olacaktır."

- CHP'nin 7 Haziran seçim bildirgesi de hem sorunun teşhisinde hem de tedavisinde oldukça net bir söylem kullanmış: "Geleneksel sanayi dallarında nitelikli tasarıma önem verilerek katma değeri yüksek üretime geçilmesi sağlanmalıdır. Türkiye'de de gerekli bilimsel yatırımlar yapıldığı takdirde düşük katma değerli üretim sektörlerini yüksek katma değer üreten sektörlere dönüştürmek mümkündür. Ekonomistlerin sürekli olarak dikkat çektiği 'orta gelir tuzağından' ancak bu sayede çıkılabilir."
- Aynı şekilde HDP beyannamesinde de kapsayıcı kurumlara vurgu yapılmış. Buna göre, "Toplumun temelinin güçlendirilmesi ancak güven ekonomisinin inşası ile mümkündür. Bireyin kendisini toplumun güvencesi altında hissetmesinin sağlanması güven ekonomisinin esasıdır" denmiş.
- 7 Haziran seçimlerinde üçüncü parti olan MHP de partinin resmi beyannamesinde kalkınma formülünü oldukça net bir şekilde ifade etmiş: "Ekonomik sorunların çözümü için, AKP döneminde yapısal reformların bir türlü yapılmaması ekonomiyi siyasi risklere karşı da kırılgan hale getirmiştir. Yapısal reformlarla desteklenmiş yüksek, sürdürülebilir ve kapsayıcı bir büyüme ortamı oluşturulacak."

Şimdi dönüp 7 Haziran akabindeki seçimlere bakınca anlıyorum ki, o seçimlerde siyasi hamaset yerine verilerin, ekonomik gidişatın tartışıldığı gerçek bir müzakere zemini varmış. Türkiye'nin temel sorunları son kez o seçimde partiler arasındaki ana rekabet mevzusu olmuş. Belki de bu nedenle son 20 yılda bir tek o seçimde sandıktan değişim için uzlaşma çıkmış. Çıktı ama sonuçta ne oldu?

Türkiye farkında olarak ya da olmayarak 7 Haziran'da gelen bu tarihi fırsatı 1 Kasım'da ortadan kaldırdı. 1 Kasım 2015 seçimin-

den sonra yapılan anayasa referandumu ve başkanlık seçimlerinde de halkın çoğunluğu "yerli ve milli yönetim" sistemini tercih etti. Bu yönetim sisteminin en önemli özelliği, yapısal reformların ana prensibi olan kapsayıcı bağımsız kurumlar yerine tüm yetkileri tek bir kişide toplamış olması. Bu geçişi en güzel özetleyen kişi de zaten "başkanlık" döneminin ilk hazine bakanı oldu. Sayın bakan 2018'de göreve gelince yaptığı ilk açıklamalardan birinde, "Yapısal reform, yapısal reform, neymiş bu yapısal reform?" diyerek defteri kapattı. Bugün yaşadıklarımız işte o tercihin doğal bir sonucu.

Türkiye eğer şu an içinde bulunduğu toplumsal ve ekonomik sorunları aşmak istiyorsa yapısal reformları tekrar gündemine almak zorunda. O nedenle gelin Cumhuriyet'in ikinci yüzyılında şu yapısal reform kavramını bir kere daha anlamaya çalışalım.

Yapısal reformlara en iyi örnek, Cumhuriyet reformlarıdır!

Pek çok kavram gibi yapısal reform kavramını da bir süre gündemde tutup sonra politik kamplaşmanın malzemesi yaparak bir kenara attık. Oysa bu kavrama şimdi her zamankinden daha çok ihtiyacımız var. Her devlet değişen sosyal, kültürel ve ekonomik dinamiklere göre kendini dönüştürmek zorunda. Yapısal reform kavramı, bu değişimin sistematik bir çerçevede, planlı bir yöntemle yapılmasını ifade eder. Kendi tarihimiz bu kavramın başarılı uygulamalarıyla dolu.

Cumhuriyet kurulduğunda çalışan nüfusun önemli bir kısmı savaşlarda kaybedilmişti; geri kalan nüfusun yüzde 90'dan fazlası geleneksel tarımda çalışıyordu. Sanayideki toplam motor gücü tam yüz yıl önce İngiltere'de kullanılan toplam motor gücünün dahi gerisindeydi. Genç Cumhuriyet bu kötü mirasa ve 1929 büyük buhranına rağmen çok kısa sürede büyük bir kalkınma hamlesine imza atmayı başardı. Cumhuriyet bu mucizeyi yapısal reformlarla gerçekleştirdi.

Cumhuriyet reformları denince genelde sosyal ve kültürel alanda yapılan değişiklikler akla gelir. Ancak Mustafa Kemal

Atatürk Kurtuluş Savaşı'nın bitimini beklemeden bugün adına yapısal reform dediğimiz süreci İzmir İktisat Kongresi'nde başlatmış ve ardından gelen 15 yılda tarımdan sanayiye tüm sektörlerde en az bir iktisadi teşekkül kurarak planlı kalkınmaya öncülük etmiştir. Cumhuriyet'in ilk 15 yılında hayata geçen istihdama dayalı, uzun soluklu planlama ile belli bir bütünsellik arz eden bu kalkınma hamlesine dikkatlice bakarsanız adlarını bugün de bildiğimiz pek çok köklü kuruluşumuzu görürsünüz. Tekstilden madenciliğe, hava ulaşımından bankacılığa aklınıza gelen her alanda bugün bildiğimiz pek çok marka o günlerin vizyonu sayesinde kuruldu. Bütün bu adımların sonucu olarak sanayide çalışan nüfus çok kısa bir sürede iki katına çıkmış, işsizlik 2-3 puan bandına inmiştir.

Tarihimizde yapısal reformlarla kalkınma yaşadığımız bir diğer dönem 1960 sonrasıdır. Devlet Planlama Teşkilatı'nın ortaya koyduğu uzun soluklu veriye dayalı reform pratiği ile tıpkı Cumhuriyet'in ilk döneminde olduğu gibi 1960'lı yıllarda da sanayileşme adımları kamu sektörü öncülüğünde gerçekleştirilmiştir. Her ne kadar plansız göç ve siyasi istikrarsızlık nedeniyle sonuçlarını doğrudan görmek zaman almış olsa da 1960'tan 1980'e kadar geçen 20 yıllık süreçte sanayi istihdamı yüzde 8'den yüzde 15'e, hizmet istihdamı ise yüzde 15'lerden yüzde 30'lara yükselmiştir (Mahiroğulları, 2005). 1970'lerde tüm dünyayı saran petrol krizi, Kıbrıs Harekâtı ve 10 yılı aşkın devam eden siyasi istikrarsızlığa rağmen elde edilen bu başarı, 1960'ların başında hayata geçen yapısal reformların ne kadar akılcı olduğunu gösteriyor.

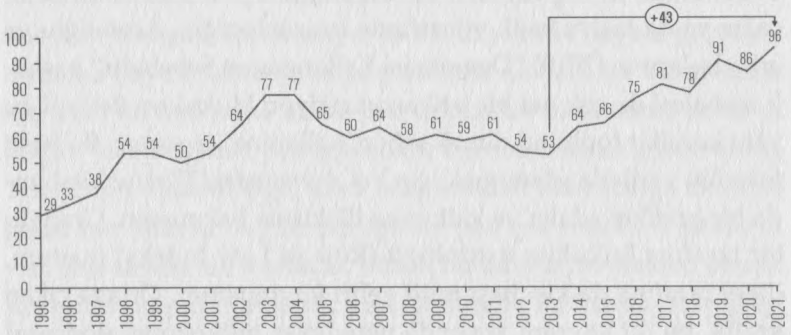
Çok daha yakın tarihimizden bir örnek verecek olursak, Türkiye'nin 2002 krizi sonrası hayata geçirdiği yapısal reformlar da çok kısa sürede sonuç vermesi bakımından önemli. Maalesef daha ziyade finans sektörü ve bankacılıkla sınırlı tutulan bu yapısal reformların bile kısa zamanda bizi 3 bin dolardan 10 bin dolar gelire götüren süreci başlattığını dikkatten kaçırmamak gerekiyor. Şimdi tarihimizdeki bu örneklerden yola çıkarak yaşadığımız sorunlara yeni çözümler bulma zamanı.

Ya adalet ya sefalet!

Türkiye bir kere daha önemli bir yol ayrımında. Önümüzde iki seçenek var: Ya kapsayıcı kurumlara dayalı yeni bir sistem kuracağız ya da kişiye bağlı yönetimde ısrar edeceğiz. Acemoğlu ve arkadaşlarının (2019) "Demokrasi Kalkınmanın Sebebidir" başlıklı makalesi de çok net bir istikamet çiziyor: Hukukun üstünlüğü yani kurallar toplumu olmak sebep, kalkınma ise sonuç. Bu basit formülü verilerle göstermek için *Yol Ayrımındaki Türkiye* kitabımda bir grafikte adalet ve kalkınma ilişkisine bakmıştım. Grafiğin bir tarafına hukukun üstünlüğü (Rule of Law Indeks) puanını, diğer tarafına da kişi başı milli geliri koymuştum. Ortaya çıkan grafik, bu iki kavram arasında neredeyse mükemmel doğrusal bir bağ olduğunu göstermişti. Bir ülkede hukukun üstünlüğü arttıkça, grafikte o ülkede kişi başı milli gelirin de benzer oranlarda artığı gözlemleniyor. Öyle ki, ülkelerin kişi başı milli gelirinin neredeyse yüzde 75'i o ülkedeki hukukun üstünlüğü seviyesiyle açıklanabiliyor. Yasal güvence altına alınmış adil rekabet ortamında hem ekonomik süreçlere katılım artıyor hem de üretkenlik. Aynı şekilde bizim gibi yabancı sermaye girişine muhtaç ülkeler için önemli bir nokta var: Yabancı sermaye ancak adaletin işlediği ülkelerde kalıcı yatırımlar yapıyor. O nedenle Türkiye eğer önümüzdeki dönemde bir atılım yapacaksa bunu ancak adaleti her alanda inşa ederek, yani kurallar toplumu olarak yapabilir.

Peki bu alanda durumumuz nedir? İsterseniz biraz bunu inceleyelim. Türkiye'de adalet duygusunu en çok zedeleyen konuların başında yolsuzluk ve kayırmacılık geliyor. Gazeteci Candaş Tolga Işık'ın *Liyakat* kitabında anlattığı gibi, ülkede halkın en büyük derdi liyakatin ortadan kalkmış olması. Bu durumu en net olarak gördüğümüz verilerden biri, Tranperency Internatıonal yani Uluslararası Şeffaflık Derneği'nin her yıl düzenli olarak yayınladığı Yolsuzluk Algı Sıralaması. En son açıklanan verilere göre bu çalışmaya katılan 180 ülke arasında biz şu anda 96. sıradayız. Son 10 yılda tam 43 sıra, 2018'den beri ise 18 sıra gerilemişiz. 1995 senesinde 29 sırada başladığımız macerayı yıl yıl inceleyince görüyoruz ki dünyada yolsuzluğun en hızlı yükseldiği üç ülkeden biriyiz. Diğerleri Liberya ve Lesotho!

Türkiye'nin yolsuzluk algı sıralamasındaki yeri (1995-2021)

Kaynak: Uluslararası Şeffaflık Örgütü

Güncel hali için QR kodu okutunuz

Yolsuzluğun bu kadar hızlı arttığı bir dönemde ekonomide yaşanan tahribatın benzeri adalete olan güvenin zayıflamasında yaşandı. Eskiden çıktığı dönemde gündem olan benim de köşe yazılarımda paylaştığım bir veri seti vardı. Artık haber değeri bile taşımayan Rule of Law Index, yani Hukukun Üstünlüğü Endeksi'nden söz ediyorum. Her yıl yayınlanan ve ülkelerin yıllara göre karşılaştırılmasına da fırsat veren bu veri tabanı, bir ülkedeki hukuk sistemini farklı altbaşlıklarda inceliyor. Türkiye 2014'te Hukukun Üstünlüğü Endeksi'nde dünyada 59. sırada yer alıyordu. Aynı yıl Şeffaflık Endeksi'nde de 64. sıradayız. Bu iki kavram arasındaki paralelliğe dikkatinizi çekerim. Ancak ondan sonraki yıllarda hukukun üstünlüğü sıralamasındaki yerimiz 80, 99, 101, 107, 108 olarak hep geriledi. En son açıklanan Rule of Law verilerine göre ölçüm yapılan 140 ülke arasında 116. sıraya kadar düşmüş durumdayız. İlk 20 ekonomi içinde yer alan ülkelerin her birinde hukuk sistemi bizden daha iyi işliyor, ki bu ülkeler arasında Çin, Hindistan, Endonezya ve Meksika da var.

Hukuk sistemi ilk 100'de olmayan, yolsuzluğun hızla arttığı bir ülkenin ilk 10 ekonomi arasına girmesi mümkün mü?

Bu veriler uluslararası karşılaştırmalı veriler. O nedenle hızlıca bir de bizdeki verilere bakalım. Bu bölümü yazarken Metropol Araştırma'nın kurucusu Prof. Özer Sencar Hoca'dan bazı konularda trend verileri rica ettim. Son 10 yılda yapılan ölçümlerde temel sorunlar içinde adaletsizliğin ne kadar gündeme taşındığını merak ettim. Veriler gösteriyor ki adaletsizliği ülkenin en temel sorunu sayanların oranı her sene giderek artıyor. Ekonomi ve işsizlik tabii ilk sırada yer alıyor, ancak bunun ardından son yıllarda gelen sorun adaletsizlik! Aynı şekilde son 10 yıllık kurumlara güven verilerine de baktım. Adalet kurumlarına olan güvende son yıllarda çok ciddi bir düşüş var. Her sene 10 puan üzerinden değerlendirilen kurumlarda adalete olan güven 5 puan dolayından 3 puan dolayına düşmüş görünüyor. Yani halk adalet sistemine olan güvenini yitiriyor.

Türkiye eğer önümüzdeki dönemde temel sorunlarını çözmek istiyorsa atması gereken ilk adım adaleti yeniden tesis etmek olmalı. Eğer bunu başaramaz isek tercihimizi sefaletten yana yapmış olacağız. Bu devirde adalet demek, sofradaki ekmek demek. Bu gerçeği aklımızda tutarak gelin şimdi, Cumhuriyet'in ikinci yüzyılında çözmemiz gereken 7 temel meseleyi masaya yatıralım.

İKİNCİ BÖLÜM

İSTİHDAM:
İŞSİZLİK KADER OLAMAZ

Çalışmak bu çağda bir seçim değil, zorunluluktur. O nedenle modern devletin temel görevlerinden biri, yurttaşlarının çalışma ihtiyacını sağlayacak şeffaf, adil bir ekonomik ortam sağlamaktır. Devletin görevi, eğitim politikalarıyla işgücüne katılacak yurttaşlara gerekli becerileri kazandırmak, ekonomi politikalarıyla istihdam yaratmak ve hukuk politikasıyla da adil rekabet ve çalışma koşullarının altyapısını kurmaktır. Devlet bu temel görevleri yerine getirdiği ölçüde ülkede refah artar. Devlet bu yükümlülüklerden kaçındığı ölçüde ülkede sefalet artar.

Türkiye'de devletin temel politik görevlerini ne denli yerine getirdiğine birazdan bakacağız ama önce iki teknik konuyu aydınlığa kavuşturalım. Devlet tüm sorumlulukları yerine getirse bile yurttaşların bir kısmı yine işsiz olacak. Adına "doğal işsizlik" denilen bir vakadan söz ediyorum. Dünyanın en iyi ekonomik modelini de kursanız "doğal işsizlik" kaçınılmaz bir durum. İnsanlar farklı kişisel nedenlerle geçici bir süre işsiz olmak zorunda kalabiliyor.

Örneğin, bizde çok sayıda gencin ilk işe girme dönemlerinde belli bir zaman kendileri için ideal işi arama sürecinde olmaları onları doğal işsiz yapıyor. Aynı şekilde iş değiştiren bireyler, sağlık ya da hamilelik izninden geri dönenler de iş aradıkları dönemde doğal işsiz kabul ediliyorlar. Bütün bu nedenlerle bu bölümde işsizlikten söz ederken kastımız, uzun süreli kronik işsizlik ya da ekonomistlerin deyimiyle kalkınma politikalarından kaynaklı yapısal işsizliktir.

İşsizlikten söz ederken dikkate almamız gereken bir diğer nokta, var olan işlerin niteliği. İstihdam verilerine baktığımızda işsiz-

lik verilerinin eksik bıraktığı çok kritik bir nokta var: Var olan işler bireylerin insanca yaşamaları için gerekli ihtiyaçları karşılıyor mu? TÜRK-İŞ'in, DİSK'in ya da başka bağımsız kuruluşların ölçtüğü iki kavram var: *açlık sınırı* ve *yoksulluk sınırı*. Bir çalışanın gelirinin bu iki sınırdan ilkini muhakkak aşması, ikincisini de aşmaya yakın olması beklenir. Yani iş bulunca aç ve yoksul kalmayacak kadar para kazanmanız gerekiyor. Peki bizde durum ne diye baktığımızda acı bir gerçeği görüyoruz: Türkiye'de açlık sınırı asgari ücretin üzerinde! Yoksulluk sınırı, ki 4 kişilik bir ailenin insanca yaşaması için gerekli miktarı söyler, asgari ücretin neredeyse 4 katına geliyor.

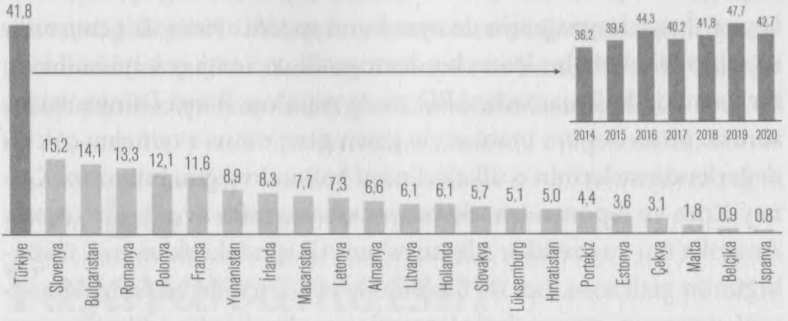
Özetlersek, asgari ücretli bir çalışan hem açlıkla hem de derin bir yoksullukla başa çıkmak zorunda.

Öte yandan tüm işsizliğe dayalı verilerde, veri kalitesi ve özellikle de enflasyon verisinin önemi oldukça fazladır. Nedeni çok açık aslında. Açlık sınırı ve yoksulluk sınırı gibi veriler sağlıklı ölçülen fiyat ya da enflasyon verisine sıkı sıkıya bağlıdır. Doğru sunulmayan fiyat verileri öncelikle sorunu gizleyecek, çözümü ise zora sokacaktır. Bunu şimdilik bir kenara not edelim ve konunun istihdam ile gelir tarafına geçelim.

Türkiye'de istihdam meselesini masaya yatırırken aklımızda tutmamız gereken bir diğer nokta, çalışanların yarısının asgari ücret alıyor olması gerçeğidir. Tabii ki bu doğal bir durum değil. Yan sayfadaki Prof. Dr. Ümit Özlale'nin hazırladığı grafikte gördüğünüz gibi, OECD ülkelerinin çoğunda asgari ücretle çalışanların oranı tek haneli bir rakam. Bir başka Akdeniz ülkesi olan İspanya'da yüzde 1 bile değil asgari ücretle çalışanların oranı. Her ne kadar elimizdeki son oran yüzde 42 olsa da pandemi öncesi bu oranın yüzde 48'e dayandığı bir gerçek.

Özetlersem, Türkiye'de işsizlik sorunu kadar kaliteli istihdam sorunu da var. Bir taraftan yeni istihdam alanları yaratarak işsizliği azaltmak, diğer taraftan da var olan işlerin yerine daha yüksek gelir getiren yeni iş alanları geliştirmek zorundayız. Giriş bölümünde ifade ettiğimiz katma değeri yüksek üretime giden yol buradan geçiyor. Peki bunu hangi kaynakla yapacağız?

Asgari ücretli çalışan oranı (%)

Kaynak: TÜİK

En kıymetli doğal kaynağımız!

Bu yüzyıl, beşeri sermaye yüzyılıdır. Artık doğal kaynaklarla, coğrafi konumla zengin olmanın imkânı kalmamıştır. Belki eskiden sadece tarımla, turizmle, demir ya da petrolle belli bir ekonomik üstünlük kurabilirdiniz ama o devir geride kaldı. Artık sanayi bile tek başına rekabet etmek için yeterli değil. O nedenle sanayi değil, Sanayi 4.0 deniyor. Yani kalkınma için klasik hammadde ve coğrafya odaklı formüller de görece daha yeni olan ağır sanayi odaklı formüller de bugün dünyada rekabet edebilmek için yetersiz kalıyor. 21. yüzyılın ilk çeyreği biterken ekonomistler bizim gibi orta gelirde sıkışıp kalmış ülkeler için kalkınma formülünü üretimde değil, "katma değeri yüksek üretimde" görüyor.

Katma değeri yüksek üretim demek, yapılan her işe akıl ve tasarım katmak demek. Yüzyılın başında bilgi ekonomisi diye ezberlediğimiz mesele bu. Yani fındığı da arabayı da daha çok bilimsel yöntemle, daha çok patent geliştirerek, daha yaratıcı tasarımlar oluşturarak piyasaya süreceksin. Bu tarz üretim için beceri seviyesi yüksek insanlara ihtiyacımız var. Türkiye işte tam da bu nedenle bu yüzyılda önemli bir avantaja sahip. Nüfusumuz hâlâ görece genç. Ortalama yaş 32, 40 milyon kişi 30 yaş altında. Açıkçası, bu genç nüfus yapısı bizim en büyük doğal kaynağımız.

Kaynağın varlığı tek başına bir işe yaramıyor. Tıpkı doğal kaynaklarda olduğu gibi kaynağı işleyen kazanıyor. Bakın dünyaya... Kaynağa sahip olanlar mı refah içinde yaşıyor, kaynağı iyi kullananlar mı? İnsan kaynağı için de aynı kural geçerli. Dinamik genç nüfusa sahip ülkelerin bir kısmı bu demografik avantajı çok iyi kullandı, bir kısmı da kullanamadı. ABD ve Avrupa'nın İkinci Dünya Savaşı sonrası artan doğum oranlarıyla gelen genç nüfus avantajını çok iyi değerlendirmelerinin o ülkeleri nasıl kalkındırdığını biliyoruz. Güney Kore ve Japonya için de benzer demografik avantajlar geçerli. Amerika'nın ve özellikle Almanya'nın AB içindeki ekonomik üstünlüğünün gizli sosu, her iki ülkenin de kendi içinde yetersiz demografik dengesini göçmenlerle tamamlamış olmalarıdır... Almanya'nın Türk işçilere kucak açmasının ve 1 milyon Suriyeli mülteciye kapılarını açmasının ardında yatan ekonomik realite buydu.

Öte yandan, kıymetli bir kaynağı değerlendiremeyen ülkelerde o avantaj ciddi bir dezavantaja dönüşebiliyor. Mesela, geçen yüzyılın en kıymetli doğal kaynaklarından biri olan petrole sahip ülkelere bakın. Birkaç istisna dışında petrol zengini ülkelerin tamamı sefalet içinde yaşıyor. Adına petrol belası (*oil curse* ya da *dutch diesase!*) denen olgudan söz ediyorum. Petrol zengini ülkeler arasında Norveç dışında hem petrolü işleyen hem de petrolden elde ettiği gelirle tüm yurttaşlarına huzur ve refah sağlayan başka ülke neredeyse yok. Norveç'in de şansı, petrolü gelişimini sağladıktan belli bir süre sonra bulmuş olması. Aynı durum genç nüfus kaynağı için de geçerli. Bangladeş, Pakistan ya da Mısır gibi genç nüfusu bizim gibi yüksek ülkelere baktığımızda bu demografik potansiyelin aynı zamanda toplumsal sorunları artırdığını da görüyoruz.

Türkiye'ye dönelim.

Sizce Türkiye demografik avantajı değerlendirme bakımından yukarıda anlattığım iki uçtan hangisine daha yakın?

Bu soruya en güzel yanıtı Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı birkaç yıl önce şöyle vermişti: "Her yıl 20-25 yaş arasında 6 milyon genç istihdama katılıyor. Bu 6 milyon gencin istihdam sorununu çözmemiz gerekiyor." Yani her sene Norveç nüfusuna denk gelen sayıda insana yeni iş fırsatı yaratmamız gerekiyor. Peki bunu başarabiliyor muyuz?

Bu soruya yanıt vermek için Türkiye'nin işsizlik ve istihdam verilerine bakacağız. Ancak bazen okuduğumuz rakamların ardında gerçek insanların olduğunu unutuyoruz. O nedenle girişte söz verdiğim gibi bu kitap boyunca ara ara ben susacağım, yaşayanlar anlatacak. Son kısım ise Türkiye'nin kronik sorunu olan işsizliği çözmek için yapılması gereken reformlara ayrıldı.

"Yaşayan anlatsın"

Neslihan ve Cabbar'ın hikâyesi

BirGün Gazetesi Haber Müdürü Uğur Şahin aynı zamanda kendisini kent yoksulluğunu görünür kılmaya adamış bir belgeselci. Gazetede çıkan fotoğrafları da yazılar kadar kıymetli "Kentin Soluğu" yazı dizisini okumanızı ve BirGün TV "Kentin Soluğu" kanalını ziyaret etmenizi tavsiye ederim. Şimdi gelin o seride yer alan bir aileyi ziyaret edelim. Türkiye'de yoksulluk sınırı altındaki milyonlarca aileden sadece biri. Neslihan ve Cabbar, Sultangazi'de bir apartmanın zemin katında, yoldan geçenlerin ayaklarından başka manzarası olmayan bir evde oturuyor. Neslihan 32, eşi Cabbar 28 yaşında. Biri Iğdırlı, diğeri Adanalı. Neslihan evlere temizliğe giderken düşüp bileğini sakatlamış, Cabbar yollarda su satarak ve çöp toplayarak yaşamını idame ettirmeye çalışıyor. Çiftin 11 yaşında bir kız çocuğu, 3 yaşında da bir oğlan çocuğu var. 11 yaşındaki Çocuk Esirgeme Kurumu'nda, diğeri evde. Neslihan sık sık, "Bütün Türkiye duysun beni" diyor söyleşi boyunca. Çünkü o da biliyor bu tür hikâyelerin halının altına süpürüldüğünü. Duymaya çalışalım:

Çocuğumu kucağımda ölmesin diye daha iki haftalıkken Çocuk Esirgeme Kurumu'na verdim. Çünkü sokakta kalıyordum, başka çarem yoktu. Geçinmemiz çok zor. Eşimin düzenli bir işi yok, işe gidemiyor. Çöpe giderse kâğıt toplayıp, kazanıp getiriyor. Bazen yolda seyyar satıcılık yapıyor. Allah vermeyince de vermiyor, bazen yola gidince eve boş geri geliyor. Devlet desen sadece çocuk maaşı, kiraya bile yetmiyor, elektriği, suyu, yemeği de var. Döndüremiyorum, ev desen sadece fareler oynuyor! Mutfağın içi böcek dolu, normal bir hayat yaşamıyorum. Ben evlere temizliğe gidiyordum, düştüm. Şimdi fizik tedaviye de gidemiyorum, durumlar el vermiyor. Öyle tencere tavayı çeviriyordum. En son dört ay önce et yedik, kurban ayında geldi, bir de bir abi getirdi, ondan sonra da hiç et girmedi eve. Bazen insan istediğini yiyemiyor. Faturalarımı ödemem çok zor oluyor. Bazen bekletiyorum, çok geç ödeyebiliyorum. O zaman da faturalar birikiyor. Ama gücüm yok artık, çok yoruldum. Temiz, düzenli bir evde sağlıklı bir yaşam sürerek, çocuklarımı büyütmek istiyorum. Bana dayanma gücü veren zaten evlatlarım. Çarem yok, ne yapayım? Erzak gönderen de oldu ama yemekle olmuyor ki hiçbir şey. Yarın bir gün bu çocuk okuyacak, ben eşime düzenli iş bulamazsam, ne yapacağım? Kendimden vazgeçtim, çocuklarımın bir geleceği olsun istiyorum. Çalışırım, gücümün yettiği kadar yetiştirmeye çalışırım. Yıllardır pisliğin içindeyim, ev desen zaten temiz değil, temizlesen de olmuyor. Evin her tarafı fare dolu. Destek de vermiyorlar. Edirnekapı'dan iki aydan iki aya yardım alıyordum, iptal ettiler. Bir tek Sosyal Hizmetler'den alıyorum, bir de Kaymakamlık elektriği karşılıyor. Ne kömür getirdiler ne de başka bir şey.

Cabbar eşinin bıraktığı yerden devam ediyor:

İşe çıktığımda en fazla 30-40 TL kazanabiliyorum. Bir aile 30 TL ile geçinebilir mi? Çocuğun sütü var, bezi var. Bu şekilde durumumuzu toparlamaya çalışıyorum ama yetersiz geli-

yor. Şu anda da zorluk yaşıyoruz. Aylık işe de girdim. Bir ayakkabı fabrikasında çalışırken virüs nedeniyle işten çıkartıldım. Defalarca iş aramaya gittim ama ne fayda... Hiçbir şekilde bulamadım, sabıkam olduğu için. Bir dosyam vardı, icralık olmuştum. 2009'da televizyon aldım, ödeyemedim, hacizden dolayı da 1,5 ay Maltepe Cezaevi'nde yattım. 2016'ya kadar aralıklı olarak sokaklarda kaldım. Oysa evliydim. İki taraf da bize yardım etmedi; yeri geldi inşaatta, yeri geldi bir arabanın içinde yattım. Bize kimsenin destek sunduğunu görmedik. Adana'ya dönmeyi hiç düşünmedim çünkü artık her yerde yaşam böyle... Oraya da gitsem sonu böyle olacaktı. Yapacağım bir iş, düzenli bir hayat istiyorum. Bize destek vermelerini istiyoruz, kızımı yurttan geri almak istiyorum. Kimse bana, "şöyle davran" demesin, sadece düzenli hayat istiyorum. Kaç kez devletin kapısına gittim, hiç destek vermediler, hep dışladılar. Sultangazi Belediyesi'ne gittim kaç sefer, bir erzağı bile iki ay sonra getirdiler. Hâlâ destek vermiyorlar. "İş sağlayın, çöpçülük yaparım" dedim, kabul etmediler.

Emre ve Esra'nın hikâyesi

BBC Türkçe'den Ece Göksedef 19 Mayıs 2021 tarihli özel dosyasında gençlerle harika bir söyleşi yaparak onların iş arama süreçlerini anlamamıza yardımcı olmuş. O gençlerden Emre 19 yaşında, Konya Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi Bilgisayar Programcılığı mezunu. Esra ise Elazığ Metin Koloğlu Anadolu Sağlık Meslek Lisesi'nden mezun. Her iki genç de iş arama sürecinden yorgun düşmüş iki işsiz.

Emre iki yıldır aralıksız olarak iş arıyor. Bilgisayar programcılığını "Bu bölümü okursan işsiz kalmazsın" telkinleriyle seçmiş. Devamını kendisi anlatsın:

Gönül ister ki ülkede bir değerimiz olsun, biz de bir şeyler katalım. Birçok ülkede "gelecek onların" diye gençlere çok önem verilir ama bizim ülkemizde bu olmuyor... Mülakatlara gidiyorum, sanki çaycı alacak gibi çağırıyorlar beni. İş öğre-

tiyoruz adı altında asgari ücretten düşük, komik rakamlar teklif ediyorlar. Köle olarak çalış diyorlar resmen bana. İnsanın gururu kırılıyor. Elime geçen parayı yazılıma döktüm. Ama sonuçta hâlâ işsizim. Şu an aynı liseden mezun olduğum arkadaşlarımla görüşüyorum, hepsi evlerinde. Benim gibi ara ara kafede çalışıp tutunmaya çalışıyorlar. En güzel yaşlarımı evde geçirdim. Verimli çalışarak geçirmek isterdim. Meslek liselilere "düşmüş insan" gözüyle bakılıyor, oysaki kafası çok iyi çalışan çıkıyor bizim liselerden.

Esra ise yaklaşık üç yıldır iş arıyor. Esra'nın hikâyesinde genç işsizler arasında kadınların neden erkeklerden iki kat daha fazla yer aldığını anlamamızı sağlayan önemli bir de ayrıntı var. Esra küçük bir şehirde yaşıyor. Öyle olduğu için özel hastanelerde iş bulması mümkün olmamış. Başka bir şehre gidip orada iş aramak ise bir seçenek değil, zira aile buna müsaade etmiyor. Söz Esra'da:

Ben 2 yıl 9 aydır evdeyim. Neredeyse yemek dışında odamdan çıkmıyorum. Şu an atama beklerken bile ailemle sıkıntı yaşıyorum. Benim bu evden çıkmam için tek çare atanmak maalesef... Yani bir an önce çalışmaya başlama isteğimin altında çok şey yatıyor. Ne bir arkadaş hayatım var ne de dışarı çıkabilme ihtimalim. Kadın olduğum için başımda bir erkek olmadan hiçbir şey yapmam hak görülmüyor bana. Çoğu insan çalışmayı sadece ekonomik özgürlük olarak görüyor. Ama benim için ve birçok genç için de çalışmak aslında bir hayata sahip olmak demek. Ben bana ait bir hayatım olsun istiyorum ve bunun için bir işe ihtiyacım var. Aylarca deli gibi ders çalıştım. Hedefim en başından beri derece almaktı. "Bir kişi dahi atasalar o ben olmalıyım" diye çalıştım. 95 puan aldım, kendi branşımda ülke birincisiyim, ülkede 55. sıradayım. Yaptığım plan kesin olarak işlesin diye ince ince çalıştım, birinci oldum. Elbette bir gün bir kişi atayacaklardır. Son aylarda atama bu kadar gecikince "acaba" dedim ama düşünmekten kaçıyorum, çünkü deli-

riyorum. Dile kolay 2 yılımı bir masada geçirdim ben. Tek başıma hiç destek almadan... Onun dışında boşa harcanmış, hiçbir şey yaşanmamış bir 21 yılım var benim. O yüzden atama olmasının aksini düşünemiyorum.

Elif'in hikâyesi

13 Ocak 2022'de sevgili İsmail Küçükkaya, o günkü bir gazete manşetine yorum yapmamı istemişti. Haber şuydu: Elif Burcu Açıkgöz Atatürk Üniversitesi Hınıs Meslek Yüksek Okulu Veteriner Sağlık Teknikerliği Bölümü'nden 2010 yılında mezun olmuş. İlk girdiği KPSS'de alanında 27. olmuş ve atanamamış ama çalışıp tekrar girince alanında zirveye çıkarak birinci olmuş. Hikâyenin devamını Elif'ten dinleyelim:

Alanımda birinci sırada olduğum için atanmama garanti gözüyle bakıyordum. Ama olmadı. Bir çocuk sahibi yalnız başına yaşayan bir kadınım. Başka hiç özellik istenen bir dal değil. Sadece bu bölümden mezun olmak yeterliydi. "Mülakat yapılmadan sınav sonuçlarına göre atama yapacaklar" denildi. Ama ne oldu da ben atanamadım anlamadım. Hakkımı helal etmiyorum. Maalesef liyakatin olmadığı, herkesin birilerinin hakkını yediği bir dönemdeyiz. Hadi benim kurulu bir düzenim var ve hayatımı idame ettirebiliyorum. Yeri geliyor, bir devlet memurundan daha fazla kazanç sağlıyorum. Yeri geliyor, hiç paramız olmuyor. Ama bir şekilde devam ediyoruz yaşamaya. Peki işi olmayan, hayalleri için istediği bölümü okuyup, günlerce sabahlayıp KPSS sınavında iyi bir puan alabilmek için, kurslara, kitaplara çuvalla para vermiş olan insanlar ne yapacak? İllaki birilerine gebe kalmak, yaranmak için kendi özsaygısından ödün vermek, hiçbir donanım ve birikimi olmadan koltuğa oturmuş kişilerin karşısında el pençe divan mı durmak gerekiyor?

Nergis ve Halit'in hikâyesi

Evrensel gazetesinden Sevda Karaca son derece yaratıcı bir yöntemle Facebook iş arama gruplarını kullanarak iş arayan yetişkinlere ulaşmış. Bu bölümde Karaca'nın 2021'de yaptığı iki ayrı haber-söyleşiden yararlanarak 36 yaşında iki üniversite mezunu Nergis ile 39 yaşında üç çocuk babası kebapçı ustası Halit'le tanışacağız.

Nergis önceki düzenli işinden geliri çocuk bakımına yetmediği ve eşinin geliri evi geçindirmeye yettiği için doğum sonrası ayrılıyor. Daha sonra eski işine geri dönmek için başvuruyor ama tekrar işe alınmıyor. Ardından bulduğu her yere iş başvurusu yapıyor, CV gönderiyor. O kapıların hepsi üstüne kapanınca günlük işler dahil pek çok seçeneği deniyor. Hikâyenin devamını Nergis anlatsın:

Sürekli iş arıyorum, buluyorum bazı günlük işler... Bulmaya çalışıyorum diyelim. Komşumun oğlunun yönlendirmesiyle Küçükçekmece'de bir depoda paketlemeye gittim, geceleri çalıştık, barkotlama gibi bir iş. 12 gün sürdü. Günlük 21 lira aldım. Sonra orada tanıştığım bir kadın kot düğmeleri zımbalayan bir atölyede bazen günübirlik işçi aradıklarını söyledi, kendisi de gidiyormuş, iş çıkınca beni de aradı. Bir 10 gün kadar da o işi yaptım. Günlük 23 lira aldım. Sonra orada bir arkadaşın tavsiyesiyle Ömerli'de bir karton kutu imalathanesinde katlama makinesinde çalıştım, 20 gün sürdü. Günlük 19 lira aldım. Sonra oradaki bir abinin yönlendirmesiyle Hadımköy'de bir PVC granül fabrikasında yemekhanede yardımcı eleman olarak çalışmaya başladım. İki ay sürdü. Günlük 25 lira aldım. Böyle üst üste sayıyorum ama biri bitiyor, diğeri hemen başlıyor gibi değil bu işler. Aralarında bazen 10 gün, bazen bir ay, bazen iki ay boşluk oldu.

İş arama süreci uzayınca Nergis Hanım'ın hayatındaki en önemli varlık olan çocuğu da süreçten olumsuz etkileni-

yor. Doğum sırasında bakıcı tutacak konumda olan Nergis Hanım kendisi gibi işsiz olan eşinden ayrılıyor ve çocuğunu annesinin yanına göndererek evini kapatıyor. Bu kavramı, evini kapatmak kavramını, Barınma bölümünde daha sık anacağız. Nergis Hanım evini kapatıp üç kadın arkadaşının yanına taşınıp iş aramaya devam ediyor. İş bulduğu ilk fırsatta kızını yanına alıyor ama bu da ancak birkaç ay sürüyor çünkü girdiği yeni işyeri kapanıyor. Hikâye böyle uzayıp gidiyor... Şimdi bir an bu satırları okumayı bırakıp kendinizi Nergis Hanım'ın yerine koyun. Neler hissedersiniz? Sınava giriyorsunuz. Bir yetmez belki diyerek iki diploma alıyorsunuz. Yaptığınız işte iyi olduğunuz için orada yükseliyorsunuz. Sonra çocuğunuz doğduğu ve çocuk bakım masrafları yüksek olduğu için eşinizin gelirine güvenip işe ara veriyorsunuz ve bu arada ekonomik kriz ülkeyi vuruyor. Siz benzer hikâyesi olan milyonlarca işsizden biri olsaydınız ne hissederdiniz?

Söz tekrar Nergis'te. Buyurun bir işsizin ruh hali:

Depresyona falan giremiyorum. Ama kendimi de hiç iyi, sağlıklı hissetmiyorum. İçim bulanıyor sürekli. Sürekli bir öğürme isteğim var. Sürekli başım ağrıyor. Böyle tık tık diye patlıyor sanki beynimde bir şeyler. Sanki beyin hücrelerim ölüyor gibi hissediyorum. Aklım durgunlaştı, reflekslerim zayıfladı. Yaşadığım his öfke gibi bile değil, öfkede bir canlılık vardır ya hani, bir kıpırtı vardır. Bendeki histe hiçbir hayat belirtisi yok gibi. Bunun adı çaresizlik bence... İşsizlik demek çaresizlik demek, aptallaşmak, durgunlaşmak, güçsüzleşmek, güçsüzleştikçe de hissizleşmek, alıklaşmak demek bence... Güçsüzlüğümüzün, öyle tek tek senin benim onun güçsüzlüğü değil; hepimizin "Ya böyle hayat mı olur, siz bizi nasıl böyle bir hayata mahkûm ederseniz?" diyemeyişimizin asıl bir aptallık hali yarattığını düşünüyorum. Bunu düşünmek beni öfkelendiriyor. Ben, 36 yaşında, iki üniversite bitirmiş, 7 yaşında bir kız çocuğu annesi

Nergis olarak sadece benim değil, kızımın da hayatının çalınmış olmasına öfkeliyim. Ama bu öfkemin bana şu an hiçbir faydası yok.

Gazeteci Sevda Karaca'nın Facebook iş arama gruplarından ulaştığı 15 yıllık kebap ustası Halit Bey'in işsizlik tarifi de aynı ruh halini ifade ediyor:

İşsizlik ne mi demek? Valla ablam ne diyeyim... (Uzun bir sessizlik) İşsizlik kanser gibi. Hani kanser olduğunda da iyileşmek için para lazımdır ya sana. İşsizlikten kurtulmak için de para lazım. Ben ilk işsiz kaldığımda, iş aramak için sağa sola giderken cebimdeki yol parasını, acıkınca alacağım simidin parasını hesap ettim kuruş kuruş. Öyle bir zaman geldi ki, cebimde akbil, acıkınca alacak simide para yok diye çıkıp iş arayamadım. Ben böyleyken, benim hanım günde 12 saat çalışıyor ki dağa, kayağa keyif gezisi yapacak beylere hanımlara mont gitsin, bere gitsin, eldiven, atkı gitsin. Alıyor asgari ücret. Fazla mesaiye kaldığına seviniyoruz, elimize fazla para geçecek diye. İşsizlik, dünya ne kadar adaletsiz bir yer görmek demek bence.

Türkiye'nin istihdam karnesi

İşsizlik deyince bireyin penceresinden bakıp, kurbanı karalama eğilimi var bizim toplumda. "İşsiz çünkü tembel" ya da son dönemde giderek artan "İş beğenmiyorlar" söylemi buradan kaynaklanıyor. Oysa işsizlik ezici bir çoğunlukla bir sistem sorunudur. Sistem iyi bir eğitim verip insanca yaşayacak bir istihdam olanağı sağlayınca bireylerin büyük bir çoğunluğu işsiz kalmıyor. Bu anlamda işsizlik değil, işgücüne katılım ve istihdam oranlarına bakmamız gerekiyor.

Birbiriyle ilgili olan *işsizlik, işgücüne katılım* ve *istihdam* oranları kavramlarını biraz açalım. Resmi tanıma göre bir kişinin işsiz sayılması için o kişinin 15 ve üstü yaşta, iki hafta içinde işe başlamaya hazır ve son bir ayda aktif olarak iş arıyor olması gerek. Eğer bu üç koşulu sağlamıyorsanız, yani mesela son bir ay içinde belirlenmiş resmi ve gayriresmi kanallardan birinde iş aramadıysanız ya da iki hafta içinde işe başlamaya hazır değilseniz resmi olarak siz işsiz sayılmıyorsunuz. Eğer aylarca iş arayıp umudunuzu yitirdiğiniz için son bir ayda herhangi bir kanala iş için başvurmadıysanız işsiz sayılmıyorsunuz. O nedenle resmi işsizlik verileri olarak açıklanan rakam, buzdağının sadece görünen kısmı...

İşsizlik rakamları tek başına yanıltıcı olabildiğinden bir ülkede işgücüne dair güvenilir bilgiye ulaşmak için işsizlik verilerinin yanına iki ayrı veriyi de eklememiz gerekiyor: İşgücüne katılım ve istihdama katılım oranları. İşgücüne katılım oranı, çalışan ve çalışmak isteyip de iş bulamayanların, yani aktif işsizlerin, 15 yaş ve üzeri toplam nüfustaki payı olarak hesaplanıyor. İstihdam oranı ise çalışan nüfusun 15 yaş üzeri toplam nüfustaki payı olarak hesaplanıyor. İşsizlik rakamlarında bir de Türkiye'ye özgü farklı bir durum var. Bizdeki iş arama kanalları pek çok OECD ülkesinin aksine standardize edilmediği için bizim işsizlik verilerimizi diğer ülkelerle kıyaslarken sıkıntılar ortaya çıkıyor. O nedenle ülkeler arası karşılaştırma için de ideal olan, işgücüne katılım oranlarının ya da istihdam oranlarının karşılaştırılmasıdır.

Bu tanımlar ışığında pandemi nedeniyle altüst olan verilerin detayında kaybolmadan genel bir değerlendirme yapacağım. Türkiye'de resmi işsizlik oranları, düşük iki haneli rakamlarda yani yüzde 10'un üstünde seyrediyor. Genç işsizlik oranı ise bu rakamın yaklaşık iki katı. Yani resmi işsizlik oranını ikiyle çarparak genç işsizlik oranına ulaşabilirsiniz. İşgücüne katılım oranı ise yaklaşık yüzde 50 bandında seyrediyor. İstihdam oranı da bu orandan yaklaşık 5 puan daha düşük, yani yüzde 45'lerde.

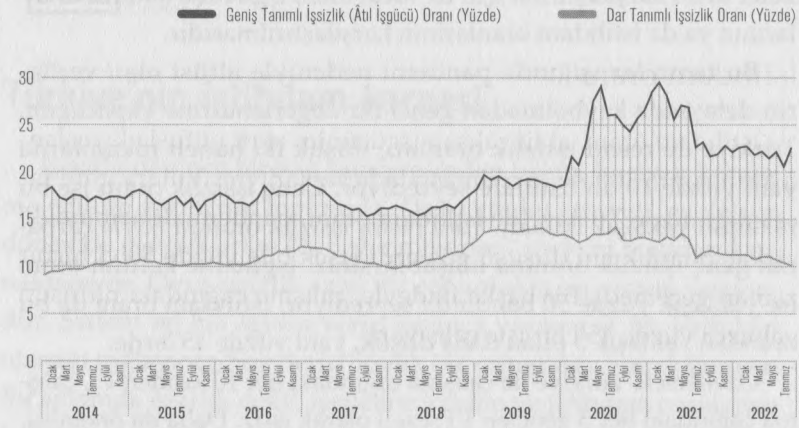
Özetlersek, Türkiye'de çalışma çağındaki her 10 kişiden 1'i, çalışma çağındaki her 5 gençten 1'i resmi olarak işsiz. Daha da önemlisi, ülkede çalışma çağındaki nüfusun yalnızca yarısı işgücüne katılıyor.

Yıllara göre işsizlik

Türkiye'de işsizliğin geldiği boyutu anlamak için verilere iki açıdan bakacağız. Önce tarihsel bir çerçevede geçmişten bugüne işsizlik ve istihdam istatistiklerini inceleyeceğiz. Ardından da Türkiye'yi kendi kategorisindeki benzer ülkelerle karşılaştıracağız. Tabii bu noktada, tıpkı milli gelir verilerinde olduğu gibi, resmi işsizlik rakamları gerçek işsizliği gizliyor. Bu durum bize has değil. Hal böyle olduğu için bu bölümdeki analizlerde aktif işsizlik oranlarının yanında istihdam oranlarını da paylaşacağım.

DİSK-AR tarafından oluşturulan aşağıdaki grafikte son yıllara ait TÜİK kaynaklı dar ve geniş tanımlı işsizlik verilerini göreceksiniz. Dar tanımlı işsizlik, TÜİK tarafından düzenli olarak açıklanan ve aktif olarak iş arayanları kapsıyor. Geniş tanımlı işsizlik, sadece iş arayanları değil, uzun süre iş arayıp bulamadığı için resmi verilerde görünmeyen işsizleri de kapsıyor. Gördüğünüz gibi, 1980'lerde tek haneli rakamlarda seyreden işsizlik oranı 2000'li yıllardan itibaren çift haneye çıkıyor ve son dönemde 10-15 puan bandında seyrediyor. Geniş işsizlik oranı da, pandemi dönemini saymazsak, dar işsizlik oranının yaklaşık iki katını buluyor. Bir başka ifadeyle söylersek, her 10 kişiden 1'i aktif işsiz, her 4 kişiden 1'i atıl işsiz.

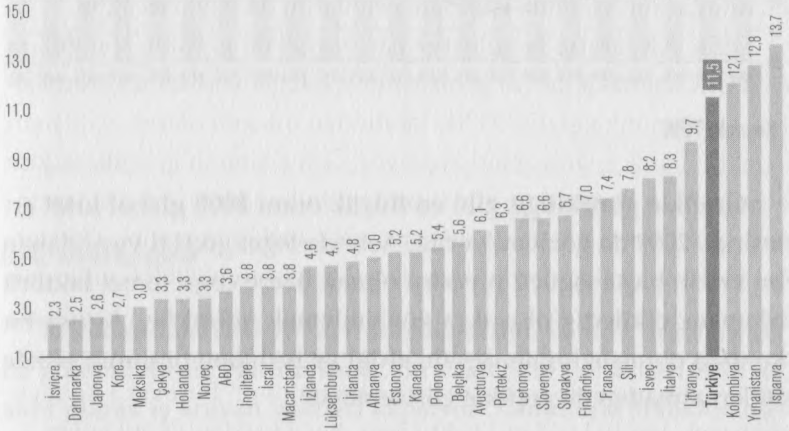
Dar ve geniş tanımlı işsizlik oranı

Kaynak: DİSK, İşsizlik ve İstihdamın Görünümü Raporu, 2022

Türkiye'nin dar tarifli işsizlik oranlarını diğer ülkelerle kıyasladığımızda OECD ülkeleri içinde en geniş işsiz nüfusuna sahip ülkelerden biriyiz. Bizim resmi işsizlik oranı G7 ülkeleri ortalamasının üç, AB ülkeleri ortalamasının iki katı. AB ülkelerinde işsizlik sigorta sistemi olduğunu da hatırlarsak buradaki rakamlarla Türkiye'nin dar işsizlik tanımıyla bile zirveye yakın olduğunu söyleyebiliriz.

OECD ülkelerinde işsizlik oranı (%)

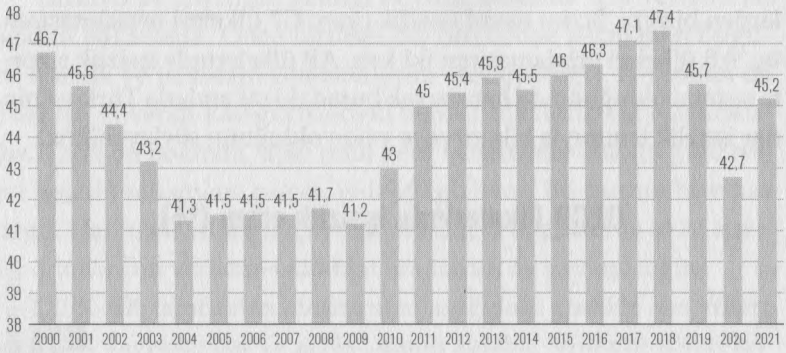

Kaynak: OECD

Güncel hali için QR kodu okutunuz

İstihdam oranı

İstihdam oranı, aktif çalışan işgücünün aktif nüfusla kıyaslandıktan sonra 100 ile çarpılmasıyla hesaplanıyor. Yıllara göre incelediğimizde Türkiye'de istihdam oranı, pandemi dönemindeki birkaç puanlık ani düşüşü göz ardı etsek bile yüzde 50'yi hiçbir zaman geçemedi. Bir başka ifadeyle, çalışma çağındaki nüfusun yalnızca yüzde 45'i bir işte çalışıyor.

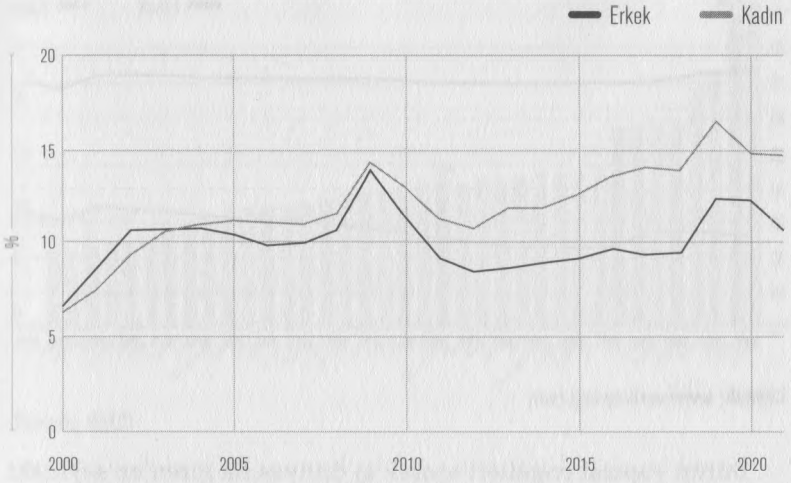
Kaynak: TÜİK

Grafikte görüldüğü gibi en düşük oranı 2008 global krizi ertesinde 2009'da gözlemliyoruz. Aslında teğet geçtiği vurgulanan bu krizin başta işgücü piyasası olmak üzere çoğu temel faktörü olumsuz etkilediğini açıkça gözlemlemek mümkün. Ayrıca bu konuda olumsuzluğun devam ettiği ve istihdam oranının yüzde 50'leri aşmadığı da grafikte görülebiliyor.

Ortalamaların gizlediği gerçek: Kadının adı yok!

İşgücüne katılım ve işsizlik oranları cinsiyet bazında incelendiğinde Türkiye'nin OECD ülkelerinden özellikle kadınlar bazında tamamen ayrıldığını gözlemleyebiliyoruz. Yan sayfadaki grafikte son 20 yıldaki işsizlik oranlarını cinsiyetlere ayrılmış olarak tekrar sunuyorum. Göreceğiniz gibi, son yıllarda kadın işsizlik oranı erkek işsizlik oranının yaklaşık yüzde 50 üstünde seyrediyor. Bu trendin, bir önlem alınmazsa, önümüzdeki dönemde artarak devam edeceği bir gerçek. Çünkü kadınlar giderek artan oranda eğitime ulaşıyor ve aldıkları eğitim doğrultusunda istihdama girmek istiyorlar. Yani aktif olarak iş arıyorlar. Dolayısıyla Türkiye'de kadınların eğitim ve sosyal hayatta elde ettiği kazanımlar istihdamda gerekli düzenlemeler yapılmadığı için karşımıza artan kadın işsizlik oranı olarak çıkıyor.

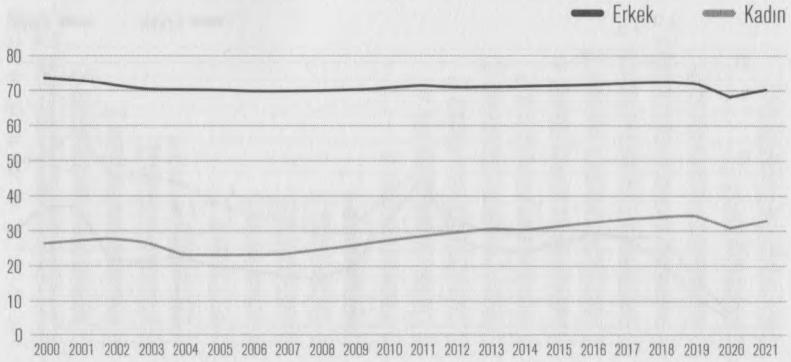
Kadın ve erkek işsizlik oranları (%)

Kaynak: www.verikaynagi.com

İstihdamdaki cinsiyet ayrımını işgücüne katılım oranlarında da görebiliyoruz. Hatırlarsanız, bu oran hem çalışanları hem de aktif olarak iş arayan işsizleri kapsıyor. Kadınlarla erkekler arasında 2021 yılında yaklaşık 40 puanlık devasa bir fark olduğunu görüyoruz. Erkeklerin işgücüne katılım oranı yüzde 70 bandında seyrederken kadınların oranı yüzde 30 bandında seyrediyor. Bu oranları son 20 yıllık süreçte değerlendirdiğimizde makasın 2000'lerden bugüne yaklaşık 10 puan kapandığını görüyoruz, ancak unutmayın ki bu verilerin içinde iş arayanlar da var ve o grupta kadınlar çoğunlukta. Dolayısıyla kadın işsizliğinin arttığı bir ortamda son dönemde makasın azalıyor olması tek başına umut vermiyor. Cinsiyet farkının gösterdiği bir başka nokta da erkeklerin istihdama katılımda OECD ortalamasını yakalamış olduğu gerçeği. Türkiye'yi o ülkelerden ayıran nokta, kadınların işgücüne katılım oranlarındaki düşük seviye. Sorunun kaynağı, çözümün de odağını gösteriyor.

Cinsiyete göre işgücüne katılım oranı (%)

Kaynak: www.verikaynagi.com

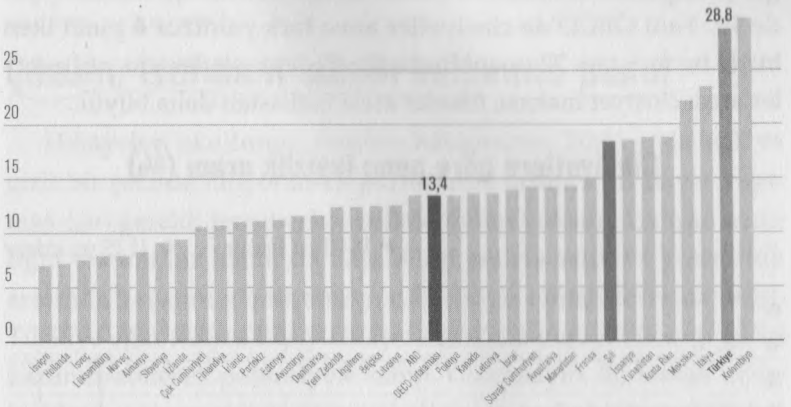
Bütün yapısal engelleri aşarak iş dünyasına giren az sayıdaki kadının sıkıntıları elbette bitmiyor. Cinsiyet ayrımcılığı işyerinde de devam ediyor. *The Economist*'in 29 OECD ülkesini kapsayan Cam Tavan Endeksi'ne göre Türkiye yine son üç sırada yerini alıyor. Son 5 yılda her yıl açıklanan verilerde yeri değişmeyen üç ülkeden biriyiz.

Demografik avantajı ne kadar kullanabiliyoruz?

Türkiye'nin bu yüzyılda ekonomik bir güç olabilmesinin yolu, genç nüfusunu iyi eğitip onları istihdama katmaktan geçiyor. O nedenle yukarıdaki verilere bir de gençler penceresinden bakmamız gerekiyor. Bizdeki genç işsizlik oranı toplam işsizlik oranının yaklaşık iki katı seviyede seyrediyor. Bu oranlar AB ortalamasının 1,5 katı, G7 ülkeleri ortalamasının da 2,5 katı. Yan sayfadaki grafikte genç işsizlik oranlarının OECD ülkeleri arasında karşılaştırmasını görüyorsunuz. Kolombiya hariç başka hiçbir ülke bizdeki kadar gençlerini istihdamın dışında tutmuyor.

Genç işsizliğini incelerken ve özellikle OECD ülkeleriyle kıyaslarken hatırlamamız gereken nokta, Türkiye'nin demografik nüfus piramidinin Avrupa ülkelerinden çok farklı olması. İtalya, Yunanistan ya da İspanya bu listelerde bize yakın görünüyor olabilir.

Genç işsizlik oranı (%)

Kaynak: OECD

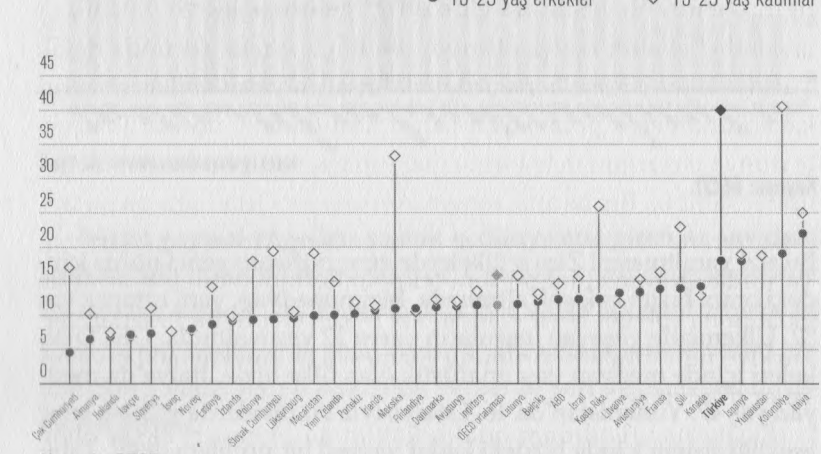
Bu sizi yanıltmasın! Zira o ülkelerde genç nüfusun genel nüfus içindeki oranı bizim çok çok altımızda. Bizim medyan, yani ortanca yaş 32. Ülkemizde yaşayan insanların yarısı 32 yaşın altında. OECD ülkeleri içinde medyan yaşı en düşük olan ülke biziz. İtalya'da medyan yaş 47, Yunanistan'da 46. Dolayısıyla bu ülkelerde yüksek genç işsizliği sistem içinde bizdeki kadar yapısal bir problem değil. Tabiri caizse, sistem belli bir noktaya kadar işsiz gençlerin yükünü kaldıracak güçte. Bizim böyle bir lüksümüz yok.

Gençleri incelerken istihdam verilerine ek olarak "atıl genç" oranına da bakmamız gerekiyor. OECD tarafından geliştirilen bu tanıma göre, atıl gençler, yani NEET, ne işte ne okulda ne de başka bir uğraşta olan gençlerden oluşuyor. Bu istatistikte Türkiye hep (kötü anlamda) zirvede yer alıyor. Resmi istatistiklere göre, ülkemizdeki 15-29 yaş arası gençlerin neredeyse üçte biri atıl durumda, yani ne işte ne okulda, ne de başka bir uğraşta!

Bir sonraki sayfada bulunan atıl genç (NEET) verilerini incelediğinizde göreceksiniz ki bu tablodaki ikinci önemli veri yine cinsiyete dayalı ayrım. 15-29 yaş arasında erkeklere baktığımızda Türkiye'deki atıl genç oranı yüzde 18 iken OECD ortalaması yüzde 12. Yani genç erkekler bazında arada yalnızca 6 puanlık bir fark var. Kapanmayacak bir makas değil. Ancak atıl genç kadın

oranına baktığımızda hiçbir işte, okulda ya da uğraşta olmayan genç kadınların oranı bizde yüzde 40 iken OECD'de bu oran yüzde 16. Yani OECD'de cinsiyetler arası fark yalnızca 4 puan iken bizde bu fark tam 22 puan! Bir başka ifadeyle söylersem, atıl gençler arası cinsiyet makası, ülkeler arası makastan daha büyük.

Cinsiyetlere göre genç işsizlik oranı (%)

Kaynak: OECD

Sizleri rakamlara boğduğumun farkındayım ama genç bir kadın olan Esra'nın hikâyesinin devasa bir kuşağın kaderi olduğunu anlatmaya çalışıyorum. Milyonlarca genç kadın eğitim alıp istihdama girmek için kapıları çalıyor ve bizim onlara biçtiğimiz hayat ev hapsinden ibaret. Diploma var, iş yok. Ailesinin yaşadığı yerden başka bir yere gidip iş aramasına fırsat yok. Evden çıkıp sosyalleşmesine, bir kursa, spora ya da sanatsal aktiviteye katılmasına olanak yok. O nedenle bu durumda olan gençlere artık "ev genci" deniyor.

OECD, gençleri eğitim ve istihdamdan uzak tutmanın faturasını da her bir ülke için ayrı ayrı hesaplamış. Gençleri eğitim ve istihdamdan uzak tutmanın bedeli, milli gelirimizin yüzde 3,4'ü ediyor. Bu neredeyse ülke olarak eğitime harcadığımız paraya

denk. Türkiye açık arayla en ağır faturayı ödeyen ülke. Çünkü hiçbir ülkede genç nüfus oranı bizimki kadar yüksek değil.

Çözüm: İstihdam odaklı kalkınma planı!

Hikâyeleri okudunuz, verilere hâkimsiniz. Türkiye'de açık ve gizli bir şekilde milyonlarca yurttaşımız insanca bir hayat yaşamak için gerekli temel çalışma hakkından yoksun. Çalışan azınlığın önemli bir kısmı da elde ettiği gelirle açlık ve yoksulluk arasında hayatını idame ettiriyor. Bu böyle olmak zorunda değil. Türkiye eğer isterse her yurttaşına insanca yaşayabileceği geliri kazandırabilecek potansiyele sahip. Unutmayın, üç saatlik uçuşla dünya pazarının üçte birine ulaşılabilen nadir bir jeopolitik konuma sahibiz. Bir tarafta zengin Avrupa ve Ortadoğu pazarları, diğer tarafta dinamik Asya ve hızla gelişen Afrika pazarları var. Tarımdan turizme, bilgi işlem teknolojilerinden bilgisayar oyun yazılımına çok geniş bir alanda bizi bekleyen büyük fırsatlar var. Türkiye'nin istihdam sorununu çözmesi için tüm kaynaklar ve fırsatlar mevcut.

Eksik olan, istihdam odaklı kalkınma planıdır. Eksik olan, ülkemizin en kıymetli kaynağı olan insan potansiyelini tıpkı Cumhuriyet'in ilk döneminde olduğu gibi, tıpkı 1960'ların başında olduğu gibi, ortak bir vizyon etrafında değerlendirme iradesidir. Bizim artık hamasete, ömrü bir seçim süren cilalı vizyon belgelerine değil, ülkede yaşayan her yurttaşı kapsayan ulusal bir kalkınma hikâyesine ihtiyacımız var. Yani eğer gerçekten istersek, ortaya koyacağımız yeni istihdama dayalı kalkınma planıyla işsizliği kader olmaktan çıkarabilir, arzu ettiğimiz refah seviyesine ulaşabiliriz. Şimdi gelin bu son cümlenin altını adım adım dolduralım.

Yeni istihdamı yeni şirketler yaratıyor!

Türkiye'deki istihdamın yüzde 80'i aşan kısmı yeni kurulmuş firmalardan geliyor. Prof. Dr. Ümit Özlale ve Beyza Polat tarafından hazırlanan Girişimci Bilgi Sistemi'ne göre, toplam çalışan sayısı

500 ve üstü olan köklü firmalar (10 yıllık ve üzeri) yeni istihdamın yalnızca yüzde 10'unu sağlıyor. Dolayısıyla oturmuş köklü firmalara istihdam teşviği vererek Türkiye'yi uzun vadeli olarak işsizlikten kurtarmak imkânsız. İstihdam yaratmak için yeni şirketlerin kuruluşunu teşvik etmek, küçük ve orta ölçekli (KOBİ) şirketlere öncelik vermek gerekiyor. Sıkıntı şu ki, Türkiye'de yeni şirket kurulum oranı çok düşük. Son yıllarda yaşanan ekonomik krizlerle birlikte kapanan şirket sayısı belli dönemlerde kurulan yeni şirket sayısına yaklaşıyor. O halde bir adım daha öteye gidip özellikle gençlerin ve kadınların yeni şirket kurmalarına olanak sağlamamız gerekiyor. Türkiye'nin istihdam sorununu yeni girişimciler çözecek.

Girişimci bir kuşak yetiştirmek zorundayız!

Girişimcilik, bireylerin inisiyatif almasına ve bir sorundan yola çıkarak o ihtiyacı giderecek çözümleri geliştirmesine dayanıyor. Girişimciliğin dayandığı kaynak ise insan. Yetişmiş insan. Girişimcilik doğuştan gelmiyor. Öyle olsa tüm ülkelerde benzer oranda girişimci çıkardı. Bir ülkede girişimcilerin diğerinden fazla olmasının nedeni, o ülkenin girişimcilik ekosisteminin güçlü olması. Tabii ki her ülkede arada mucizevi olarak ortaya çıkan birkaç başarı hikâyesi var, ancak bizim ihtiyacımız olan mucizeler değil. Bizim istisnalarla avunacak zamanımız yok. Bizim her sene tarımdan turizme farklı alanlarda yüz binlerce girişimciye ihtiyacımız var. O nedenle sorunu birey bazında değil, ekosistem bazında görmeliyiz. Evet biliyorum, konu yine sıkıldığınız yere geliyor...

Eğitim olmadan kalkınma olmaz!

Türkiye eğer gençlerini istihdama katmak istiyorsa, Eğitim bölümünde detaylandıracağımız üzere, gençlerini bugünkünden çok daha iyi eğitmesi gerekiyor. En son yapılan PISA testinde ileri seviyede fen, matematik ve anadilde okuduğunu anlama becerisine sahip öğrencilerin oranı benim burada yazmaya utanacağım noktada. OECD'nin tam da girişimcilik, AR-GE potansiyelini ölçmek için özel problem çözme beceri ölçümünde bizim gençlerin yalnızca yüzde 2,2'si ileri seviyede problem çözme becerisine sa-

hip. Oysa aynı ölçümde OECD ortalaması yüzde 11,4 ve Güney Kore ortalaması yüzde 28! Bir başka ifadeyle, ekonomik olarak son yıllarda bizden ileri giden ülkeler, katma değeri yüksek üretim için gerekli olan temel becerileri çocuklarına kazandıran bir eğitim sistemi kurmuş durumda. Bizim de şimdi yapmamız gereken, bu formülü bir an önce uygulamak. Demografik avantajımız olan genç nüfus potansiyelimizi değerlendirmek için eğitimde bu çağın ihtiyaç duyduğu reformları bir an önce gerçekleştirmek zorundayız. Ben bu satırları yazarken meslek liselerinde fırın, ekmek fırını! tartışması yapılıyordu; umarım siz bu satırları okurken o tartışmaların yerini çocuklarımızın yaratıcı potansiyelini açığa çıkaracak reform adımları olan eleştirel düşünce, birlikte problem çözme ve inovasyon odaklı yeni eğitim reformları almış olur.

Kadınların işgücüne katılımının önündeki engelleri kaldırmalıyız!

Türkiye eğer kadınları erkekler seviyesinde istihdama katarsa OECD ortalamasını yakalayabilecek bir ülke. Eğitimde yapılacak reformlarla yeni kuşakları katma değeri yüksek ekonomide rekabet edecek seviyeye getirebiliriz, ancak bu tek başına istihdamdaki asıl sorunumuz olan cinsiyet ayrımını gidermeye yetmez. Türkiye özellikle 90'lardan itibaren yürütülen başarılı kampanyalarla kız çocuklarının okullaşma oranını yükseltmiş ve cinsiyetler arası performans farkını neredeyse sıfırlamış bir ülke. Şimdi dünyada örnek sayılan eğitimdeki bu başarıyı istihdamda eşitlikle taçlandırma zamanı.

Kalkınma literatürüne bakınca kadınların işgücüne katılımını düşüren faktörler şu dört başlık altında toplanıyor: Evlilik, 0-5 yaş arası çocuk oranı, düşük eğitim seviyesi ve sosyal-kültürel engeller. Kadın-erkek gelir farkı azaldıkça bu faktörlerin önemi azalıyor. Türkiye özelinde eğitim engeli görece aşılmış olduğu için önce kadın-erkek gelir farkını azaltan uygulamalara, sonra da özellikle evli ve çocuklu ailelere yönelik özel iyileştirici adımlara ihtiyacımız var. Dünya Bankası tarafından yayınlanan "Women, Business and the Law" raporuna göre, Türkiye medeni haklar itibariyle son derece iyi bir konumda. Kadınların hareket alanı, işe girme iradesi, miras

ve mülkiyet hakları dünya standardında. Ancak kadın-erkek gelir seviyesi arasında hâlâ çok ciddi bir fark var. Bu farkı dünyada kapatan ülkelere baktığımızda, ki genelde kuzey ülkeleri, görüyoruz ki yasal güvence olmadan kadın-erkek gelir makası kapanmıyor.

Kadınların istihdama katılımını artıracak diğer somut adım, evli kadınların doğum sonrası istihdama girişinin önündeki en önemli engel olan çocuk bakımı konusunda devletin ve özel sektörün adım atması. Özellikle dar ve orta gelirli işlerde çalışabilecek çocuk sahibi kadınların istihdama katılabilmesi için ücretsiz ya da düşük ücretli kreşlerin sayısını artırmak gerekiyor. New York şehrinde belediye tarafından açılan ücretsiz kreşlerin kadın istihdamını birkaç yıl içinde rekor seviyede artırdığını biliyoruz. Ama aynı durumu zaten İskandinav ülkelerinde ulusal çaptaki uygulamalardan da biliyoruz. Okulöncesi eğitimin kalitesi ve yaygınlığı arttıkça kadınların işgücüne katılımı da artıyor. Son yıllarda Türkiye'de belediyeler okulöncesi destek programları açmaya başlasa da bu adımlar merkezi devlet kaynağı olmadan arzu edilen sonucu sağlamakta yetersiz kalacaktır.

Son olarak, karar verme mercilerinde, yani yönetim kademelerinde kadınların oranına baktığımızda sorunun sadece istihdama giriş değil, aynı zamanda kariyerde yükselme sorunu olduğunu da görüyoruz. Finans ve bankacılık, yükseköğrenim ve genelde eğitim ve kamu idaresi gibi sektörlere baktığımızda kadınlar ile erkekler arasındaki makasın kariyer basamakları yükseldikçe arttığını görüyoruz. Türkiye bu çağda kadınların önünü keserek kalkınamaz. Nüfusun giderek en eğitimli kesimini ya eve ya da kariyer basamaklarının tabanına hapsederek içinde bulunduğumuz ekonomik krizden çıkamayız. Bu yalın gerçeği ne kadar erken kavrarsak o kadar zenginleşeceğiz.

Özetlersem, Türkiye yurttaşlarına bu yüzyılda insanca bir yaşam için gerekli çalışma ortamını kurmak istiyorsa hem istihdamı hem de istihdamın kalitesini artırmak zorunda. Bunun yolu da gençlere eğitim ve girişimcilik becerisi kazandırmaktan, kadınların önündeki engelleri kaldırmaktan ve planlı, kapsayıcı, istihdam odaklı yeni bir kalkınma planı geliştirmekten geçiyor.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BARINMA:
İNŞAAT ÇOK EV YOK

Türkiye derin bir barınma krizi yaşıyor. Ev sahibi olmak giderek orta sınıf için bile uzak bir hayale dönüşüyor. Pek çok şehirde orta halli bir çalışan, kiralık ev bulmakta zorlanıyor. Ev sahibi olan pek çok aile bile artık yaşadığı semtteki genel giderlere ayak uyduramayarak "ev fakiri" kategorisinde yaşamaya mecbur kalıyor. Türkiye gibi yıllardır varını yoğunu inşaata yatıran bir ülkede barınma krizi yaşanması normal değil. Buraya nasıl geldik? Buradan nasıl kurtuluruz?

Bu sorulara yanıt vermeden önce gelin önce barınma konusunun neden bu kitabın ikinci meselesi olduğunu açıklayalım.

Abraham Maslow'un o meşhur ihtiyaçlar piramidine baktığımızda temelde barınma ihtiyacının olduğunu görüyoruz. İnsan ancak beslenme ve barınma ihtiyacını karşıladıktan sonra potansiyelini ortaya çıkartarak kendisini gerçekleştirebiliyor. Mağaradan modern yaşama giden yol güvenilir bir barınak inşa etmekle başlıyor. Medeniyet ve inşaat kavramlarının aynı Latince kökten geliştirilmiş olması tesadüf değil. İnsanlar tarih boyunca barınma ihtiyacını karşılayabildiği, bir arada düzen içinde yaşanacak yerleşim alanları kurabildiği ölçüde medeni olmuş. O nedenle, bir medeniyeti, yani bir ülkenin gelişim seviyesini anlamak için bakılan temel göstergelerden biridir barınma. Bu bölümde, diğer bölümlerde olduğu gibi, önce temel verilere bakacağız, sonra da önümüzdeki dönemde barınma sorununu nasıl çözeceğimiz sorusuna yanıt arayacağız. Amaç, geçmişten, bizden ve dünyadan iyi örneklerle giderek kronikleşen barınma krizine çözümler önermek.

Önce size kişisel bir itirafta bulunayım: Ben barınmanın temel bir ihtiyaç olduğu gerçeğini ancak 18 yaşımda köyden şehre göç ettikten sonra anladım. Zira köylerde çocuk doğar, temelinin ne zaman inşa edildiğini kimsenin hatırlamadığı bir evde büyür, evlenme yaşına gelince de ya benzer bir başka eve gider ya da o evin bir kenarına eklenen yeni bir odayla aynı çatı altında yaşamaya devam eder. Kuşaklar boyu kesintiye uğramadan devam eden bu kırsal yerleşim düzeni 1970'lerdeki büyük göç dalgasıyla paramparça oldu. Türkiye'nin son derece plansız bir şekilde yönetilen tarımdan sanayiye geçiş süreci tarihte çok az görünen bir hızla gerçekleşti. Ben doğduğumda 200 haneli köyümüz, ben 18 yaşında köyden üniversiteye kayda gittiğimde 20 haneye inmiş, 200'den fazla çocuğun gittiği bizim ilkokulun kapısına daha ben üniversiteyi bitirmeden kilit vurulmuştu. Gelişmiş ülkelerin iki yüzyıla yaydığı kentleşme sürecini biz bir, en fazla iki kuşakta yaşamıştık.

Bizim köyün hikâyesi aslında Türkiye'nin de hikâyesi.

Türkiye 50 yıl gibi kısa bir sürede yüzde 70'i kırda yaşayan bir ülkeden yüzde 70'i şehirlerde yaşayan bir ülkeye dönüştü. Yakın tarihimizdeki bu keskin kırılmaya doğrudan şahit olmuş çoğunluktan biri olarak şunu çok rahat söyleyebilirim: Bugün ülkede yaşadığımız pek çok sorun, her gelişmiş ülkenin yaşadığı tarımdan sanayiye zorunlu geçiş sürecini bizim çok kötü yönetmiş olmamızın kaçınılmaz bir sonucudur. Bugün başta ekonomik ve sosyal hayat olmak üzere politikadan kültürel yaşama her alanda yaşadığımız sorunların kaynağında köyden kente göçten kaynaklanan travmanın izleri vardır.

Kendi hikâyeme dönersem... Bir köy öğretmeni olan babamın tayinleri nedeniyle Kars, Yozgat ve Mersin'in köylerinde geçen 18 yılın ardından ailece Ankara'ya taşınınca tek odalı bir gecekondu kiralamıştık. O tarihe kadar köylerde kira derdi olmadan yaşarken pek fark etmediğimiz gerçeği ilk defa şehirde tek öğretmen maaşıyla geçinmeye çalışırken fark etmiştim: Biz fakir bir aileyiz! Çünkü şehirde evin yok, sen yoksulsun! Yıllarca kiralık evlerde dolaştıktan sonra annem ve babamın ek işler yaparak girdiği bir

kooperatif sayesinde nihayet kendi evimize taşındığımızda annemin oturup mutluluk gözyaşları döktüğünü hatırlıyorum. Yıllar sonra yaptığım bir analizde tapunun bizim gibi ülkelerde kutsal bir değeri olduğunu bulunca işte bu yüzden hiç şaşırmamıştım. Rahmetli Doğan Cüceloğlu Hocamın annesi için kurduğu o güzel ifadeyle özetlersem, kapitalist dünyada evin yok, sen yoksun...

Düzensiz göç, plansız kentleşme

Türkiye'de kentlerde konut krizini yaratan iki tarihsel dinamik var: İç göç ve dış göç. Türkiye bu iki göç hareketini planlayıp yönetebildiği ölçüde barınma sorununu çözebilecek. Şimdi gelin tarihsel bir yolculuğa çıkalım.

Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte Türkiye son derece planlı bir ekonomik kalkınma modeli uygulamaya başladı. İlk başta devlet güdümünde yürütülen bu model sayesinde bugün hâlâ ülkenin en büyük sanayi kuruluşu konumunda olan pek çok işletmenin temeli atıldı. Demir-çelik, tekstil (Sümerbank), madencilik (Maden Teknik Arama), kâğıt (SEKA), sigara ve alkol (TEKEL), cam (Paşabahçe), savunma (MKE) ve pek çok diğer sektörde kurulan endüstriyel üretim tesisleri sayesinde Türkiye ilk defa sanayiyle tanıştı. Bu dönemin en belirgin özelliklerinden biri, sanayileşme politikasının kentleşme politikasıyla birlikte ele alınmış olmasıydı. Nitekim o dönem gerçekleşen sanayileşme, beraberinde kentleşme problemi yaratmadan gerçekleşti. Cumhuriyet bunu iki kritere riayet ederek başardı. İlk olarak o dönem kurulan fabrikalar tek bir bölgeye değil, ülkenin dört bir yanına yayıldı. Cumhuriyet'in ilk 10 yılında kurulan fabrikaların yerlerini gösteren haritalardan birini Google üzerinden bulup inceleyin lütfen. Göreceksiniz ki sonraki yıllarda olduğu gibi sanayi tesisleri tek bir bölgede toplanmamış, ülkenin her yerine oldukça dengeli bir şekilde yayılmış.

Cumhuriyet dönemi sanayileşme hamlesinin ikinci önemli özelliği, o dönem yaratılan yeni istihdam alanlarının tasarımında barınma ihtiyacının da hesaba katılmış olmasıdır. Fabrika yapıp

"çalışanlar barınma sorununu çözsün" denilerek süreç bir kaosa teslim edilmemiş. Her fabrikanın yanına bir de yaşama alanı inşa edilmiş. Nitekim o dönemlerde kurulan SEKA, şeker fabrikaları, TEKEL ya da diğer büyük sanayi kuruluşlarının planlarına bakarsanız göreceksiniz ki her fabrika bir kampüs olarak tasarlanmış, hem çalışanların hem de onların ailelerinin sosyal ve kültürel ihtiyaçları karşılanmış. İşte bu planlı kalkınma modeli sayesinde köyden kente göçün bu ilk döneminde sanayileşme beraberinde kentleşme problemi getirmeden gerçekleşmiş.

Maalesef Cumhuriyet'in kuruluşuna hâkim olan bu planlı kalkınma (ve kentleşme) modeli, Menderes hükümetleriyle başlayan liberal kalkınma döneminde tamamen rafa kaldırıldı. Türkiye'nin ikinci planlı kalkınma hamlesi ise 1960'ların başında yeni anayasayla geldi. "Devlet Planlama Teşkilatı" (DPT) kurularak alanında son derece yetkin uzmanların oluşturduğu bir kadro Türkiye için planlı bir sanayileşme modeli geliştirdi. O dönemde hazırlanan "5 yıllık kalkınma planları" sayesinde giderek serbest piyasaya terk edilen sanayileşme politikalarına çekidüzen verilmeye başlandı. O planlar sayesinde Türkiye 1960-1980 arasındaki 20 yılda kıymeti hâlâ pek bilinmeyen bir kalkınma gerçekleştirdi.

Ancak 1960'ta başlayan bu ikinci kalkınma hamlesinin ömrü kısa sürdü.

Her ne kadar ilk Demirel hükümetleri tarafından DPT'nin hazırladığı kalkınma planları dikkate alınmış olsa da sonraki Demirel hükümetleri döneminde bu planlar tamamen yok sayıldı. O dönemde kalkınma uzmanlarının itirazlarına rağmen tüm ülkeye yayılması gereken sanayileşme tek bir bölgeye (Marmara) ve İstanbul'un çeperlerine hapsedildi. Tarımın gereğinden hızlı bir şekilde ölüme terk edildiği, ucuz istihdama dayalı sanayileşmenin teşvik edildiği bu dönemde aralarında bizim köyün de olduğu binlerce köy hızla boşaldı. Tarımsal üretimle para kazanamayan köylü, evi barkı bırakıp ucuz işgücü arayan sanayi kuruluşlarının çağrısına kulak vererek büyük şehirlere hücum etti. Şehirlerde iş vardı ama o işleri yapanların ihtiyaçlarını karşılayacak altyapı yoktu.

Cumhuriyet döneminin aksine önce Demirel, ardından Özal dönemlerinde uygulanan sanayileşme programının temelinde serbest ekonominin her sorunu çözeceğine dair derin bir inanç vardı. O nedenle bu dönemlerde başta DPT olmak üzere tüm planlama birimleri devre dışı bırakıldı. Özel sektör istediği yere yatırım yapıyor, çalışanların temel ihtiyaçları gözetilmeden fabrikalar kuruluyordu. Ne ucuz işçi talep eden özel sektör ne de o işçilerin yaşayacağı yerleşim birimleri göçle köyden çıkıp gelenlerin temel ihtiyaçlarını giderecek bir altyapı hazırlığı yapmıştı.

Devletin temel görevini yerine getirmediği noktada köyden gelenler kendi göbeklerini kendileri kesti. Tıpkı daha evvel köyde olduğu gibi, ucuz işgücüne mecbur bırakılmış milyonlar bir araya gelip imece usulüyle buldukları boş araziye başlarını sokacakları bir "dam" diktiler. Sonradan adına "gecekondu" denen realite işte böyle bir mecburiyet sonucu ortaya çıktı. İlk başta birkaç yıllık geçici konut olarak kurulan o gecekonduların bir kısmı bugün hâlâ ayakta. Köylerin keçiyollarını andıran patikaları, bugün plansız bir şekilde bütün büyük şehirlerin içinde kalan sokak ve caddeler olarak işlemeye devam ediyor. Daha evvel köylerde evlenen çocuk için yatay olarak büyüyen konutlar, bugün şehir merkezlerinde dikey kaçak kat olarak büyüyor.

Kentsiz kimlikler, kimliksiz kentler

İnşaat ile medeniyetin aynı kökten gelmesinin nedeni, inşaatın kendi başına medeniyeti getiriyor olması değil, inşaatla birlikte gelen yeni yaşam biçiminin insanların kültürel yaşamını da şekillendiriyor olması. Literatürde kültürleşme *(acculturation)* dediğimiz bir süreçten söz ediyorum. İnşaatla kentler kurulacak, o kentlerde ortak sosyal yaşam alanları tasarlanacak ve o alanlarda sosyalleşen yurttaşlar birbirlerini etkileyerek yeni ve daha gelişmiş bir kültür inşa edecek. İşte bu izlekten bakınca köyden kente geçiş süreci beraberinde bir kültürel dönüşümü kaçınılmaz kılıyor. Kentlileşme hikâyesini biliyoruz... Köyden kente göç edersin, yerleştiğin kentin tekdüze köy yaşamına göre çok daha kozmopo-

lit kültürüne uyum sağlarsın ve zamanla kente kök salarak yeni bir kimlik elde edersin. Ancak bu hikâyenin gerçekleşmesi için birtakım ön koşullar var.

Köyden kente göçün sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesi için köyden gelenleri kent yaşamına dahil edecek sosyal ve kültürel altyapının hazır olması gerekiyor. Bunun bir tarafı konutlara elektrik, su, kanalizasyon ise diğer tarafı yeni kurulan yerleşim alanlarına yeşil alan, sosyal alan ve kültürel alanların kazandırılması demek. Bu altyapı olduğu zaman köylü belli bir süre sonra yaşadığı kentin kültürüne karışarak ortak bir medeniyetin parçası oluyor. Olmadığı zaman ise köyden gelen kültürle yaşamaya devam ediyor. Türkiye, maalesef, bu geçişi başaramamış bir ülke. Geçici olarak kurulan gecekonduların modern kent yaşamının gerektirdiği seviyeye ulaşma mücadelesi hâlâ devam ediyor. Öyle olduğu için, kentlerde yetişen ikinci, hatta üçüncü kuşak bile hâlâ kimliğini geldiği köyde arıyor.

Köylüler kentli olamadı ama kentler de kent olarak kalamadı. Bugün modern bir kentin gerektirdiği yeşil alanları, açık meydanları, ortak medeniyetin gelişim mecralarını pek çok şehrimizde bulamıyoruz. Şehr-i İstanbul'un minarelerle nam salmış siluetini kaybettik; Osmanlı'ya başkent olmuş Bursa'nın tarihi merkezine beton diktik; Anadolu'da çarşılarıyla, çeşmeleriyle yüzyıllarca içinde yaşayanlara kimlik vermiş şehirleri TOKİ'nin o tekdüze mimarisine teslim ettik. Bu yüzden de bir zamanlar kendine özgü kimliği olan şehirler giderek taşralaşıyor.

Cumhuriyet'in planlı bir şekilde kotardığı geçişi eğer 20. yüzyılın ikinci yarısında aynı planlı yaklaşımla gerçekleştirebilseydik bugün şehirde yaşayan her yurttaşın bir kenti, her şehrin de bir kimliği olurdu. Olmadı...

Dış göçün konut krizindeki rolü nedir?

Yukarıda iç göçün yönetilememesi sonucu ortaya çıkan kaosun yarattığı sonuçları inceledik. Şimdi gelin son dönemde artan dış göç kaynaklı barınma krizine odaklanalım. Resmi rakamla-

ra göre ülkemize son yıllarda yurtdışından gelenlerin sayısı 5,5 milyonu aşmış durumda. Ama düzensiz göçün özelliği girişlerin kontrolsüz olması. O nedenle bu sayıların en düşük eşik olduğunu ve gerçek sayının bunun çok üstünde olacağını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu sayının içinde 2012 ve sonrasında Suriye iç savaşından kaçarak bize sığınan ve resmi olarak sayıları bilinen yaklaşık 4 milyon sığınmacı bulunuyor. Ancak onların dışında eski Doğu Bloku ile Türki Cumhuriyetlerden gelen ve son yıllarda Afganistan ile Pakistan'dan katılanların da eklendiği düzensiz göçmenlerin sayısının milyonu aştığı söyleniyor. Toplarsak, ülkemizde en az 6 milyon yabancının yaşadığını, bunların neredeyse tamamına yakınının son 10 yılda ülkemize giriş yaptığını varsayabiliriz. 85 milyonluk bir ülkeye bu kadar kısa zamanda nüfusun yüzde 10'una yakın ek nüfus eklerseniz doğal olarak konut talebini artırmış olursunuz. Ancak bu yönetilemeyecek bir kriz değil. Burada konumuz dış politika değil ama ilk yapılması gereken tabii ki komşularla barış içinde bir süreci yönetmek ve olası çatışmalarda mümkün olduğunca barışçıl bir yol izlemek. Suriye krizinde tabiri caizse tüm uyarıları hiçe sayarak Rubikon'u çoktan geçtiğimiz için şimdi meselenin kaçınılmaz sonuçlarıyla uğraşmak zorundayız.

Öncelikle bir hatırlatma yapmak gerekiyor. Ben de unutmuştum, bu bölümü yazarken uzmanlığına başvurduğum şehir plancısı arkadaşım Dr. Buğra Gökçe hatırlattı. Türkiye ilk defa dış göç dalgasıyla karşılaşmıyor. 1923-1929 arasında yurtdışından 750 bin vatandaşımız Türkiye'ye mübadeleyle geldi. Sadece 1927 yılında mübadeleyle gelmiş olanların toplam nüfus içindeki payı yüzde 4'e yaklaşıyor! Genç Cumhuriyet 1939 yılına kadar yurtdışından gelenler için toplam 132 bin göçmen konutu yaptı. Benzer bir şekilde 1950 yılında sadece Bulgaristan'dan 150 bin kişi Türkiye'ye geldiğinde toplam 34 bin konut yapıldı. Türkiye'nin ilgili dönemlerdeki ekonomik gücünü ve nüfusunu hesaba katmasanız dahi bu rakamlar bugün bile hiç azımsamayacağımız büyüklükte. Türkiye o günlerin şartlarında son derece kapsamlı ve planlı bir şekilde yurtdışı göç hareketlerini başarıyla yönetebilmiş bir ülke.

Türkiye, bulunduğu bölge itibariyle önümüzdeki dönemde de farklı nedenlerle bir çekim merkezi olmaya devam edecek. İster Suriye ve Ukrayna'da olduğu gibi savaş nedeniyle olsun, ister Ortadoğu ve Rusya'da olduğu gibi kültürel nedenlerle olsun, ister Afganistan ve Pakistan'da olduğu gibi küresel ısınma sebebiyle olsun ülkemize yurtdışından ilgi olacak. O nedenle önümüzdeki dönemde yurtdışı göç hareketlerini iyi yönetmek zorundayız. Bunun için bir yandan giriş süreçlerinde düzenlemeye gitmeli, diğer yandan da gelenler için ek konut arzı oluşturmalıyız. Elimizdeki verilere göre, son yıllarda artmakla birlikte yıllık bazda konutların yaklaşık yüzde 4-5'lik bir kısmı yabancılara satılıyor. Ancak sıkıntı şu ki bu oran ülke genelinde oldukça dengesiz dağılıyor.

Konut fiyatlarının en çok arttığı iller olan İstanbul ve Antalya'da yabancıların konut satın alanlar içindeki oranı ülke ortalamasının epey üstünde. Elimizdeki son verilere göre, İstanbul'da her 10 konuttan 1'i, Antalya'da ise her 4 konuttan 1'i yabancılar tarafından satın alınıyor. İzmir ve Ankara gibi diğer iki büyük konut pazarında ise yabancı konut alım oranı düşük ve tek haneli olarak seyrediyor. Dolayısıyla İstanbul ve Antalya piyasası ile Ankara ve İzmir marketlerini karşılaştırarak yabancı konut alımının genel piyasayı nasıl etkilediği sorusuna yanıt bulabiliriz. İstanbul ve Antalya'daki konut fiyat artışı, Ankara ve İzmir'dekinin neredeyse 15 puan üstünde. Bir başka ifadeyle, yabancı konut talebi fiyatları ciddi oranda yukarı doğru çekiyor.

Kiralara bakınca yabancı talebinin etkisinin daha sınırlı olduğunu görüyoruz. Prof. Dr. Ümit Özlale, il bazlı bir analizde Suriyeli sayısı ve il bazlı kira artış oranlarını incelemiş. Sonuç tahmin edilenin aksine, bir ildeki Suriyeli sayısı ile o ilin ortalama kira artış oranı arasında bir bağ yok. Yani bir ildeki Suriyeli sayısının artması o ildeki kiraları olduğundan fazla yükseltmiyor. Bu veriler henüz zamanla test edilmiş veriler değil. Türkiye'deki dış göç dalgası henüz çok yeni bir olgu. Önümüzdeki 10 yıl, bu göçün başta konut piyasası olmak üzere sosyal ve kültürel hayattaki etkilerini çok daha ciddi bir şekilde göreceğimiz bir dönem olacak. İlk göçten çıkardığımız dersleri bu yeni dış göç dalgasını yönetmekte

kullanabilirsek gelen yabancıları başta İstanbul ve İstanbul'daki birkaç semte yığmak yerine, ülkenin farklı noktalarına planlı bir şekilde yerleştirmenin yollarını ararız. Bu geçiş dönemini plansız bir şekilde yine piyasaya teslim edersek hem yerli konut arz-talep dengesini altüst ederiz hem de şimdi göremediğimiz pek çok sosyal ve kültürel sorun yaratmış oluruz.

Bir rant hikâyesi

Değerli hocam Korkut Boratav'ın net bir şekilde tanımladığı gibi, "rant, devlet politikalarıyla birtakım kişi ya da şirketler lehine maddi çıkar sağlama" sonucu ortaya çıkar. Gündelik dilde avanta denilmesi boşuna değil, zira devletin bir kişi ya da şirkete ayrıcalık sunması, yani iltimas geçmesi sonucu hiçbir üretim olmadan elde edilen haksız kazançtan söz ediyoruz. O nedenle rant ancak yasaların uygulanmadığı, yasaları ihlal edenlere caydırıcı cezaların verilmediği ya da yasaların belli kişi, sınıf ya da şirketler için geçerli olmadığı ortamlarda elde ediliyor. Yasaların herkes için eşit ve şeffaf bir şekilde uygulandığı, tüm oyuncuların kurallara riayet etmek zorunda olduğu bir sistemde rant elde etmek zorlaşıyor. Rant, yani haksız spekülatif kazanç, inşaat sektörüne özgü bir kavram değil. Her sektörde rant elde etmek mümkün. Önemli olan, devletin bir kişi ya da şirketi haksız yere kayırması.

Rantı, stratejik sektörlerin sanayi politikaları kapsamında devlet tarafından geçici olarak teşvik edilmesinden ayırmak gerekiyor. Devlet elbette genel kamu yararına olmak kaydıyla bazı sektörlere ayrıcalık sunabilir. Asya Kaplanlarının gelişmesinde bu teşvik uygulamalarının rolü çok büyük. Örneğin, Güney Kore'nin gerek otomobil ile yarı iletken maddelerin üretiminde, gerekse K-Pop denilen kültür endüstrisinin oluşumunda uyguladığı devlet teşvikleri onlar açısından son derece başarılı sonuçlar doğurdu. Bu uygulamaların bizde birkaç inşaat şirketine verilen ayrıcalıklarla tabii ki hiçbir ortak yanı yok.

Rant ekonomisi tam olarak nasıl işliyor sorusunu müteahhit bir arkadaşıma sordum. Aslında mekanizma çok basit. Avanta denilmesi de oradan geliyor.

Dilerseniz bir örnek üzerinden inceleyelim.

Şu an bu satırları yazdığım yerden gerçek bir örnek vereceğim. Emlakçıya sordum; Ege'ye kıyısı olan bir kasabada tarlanın dönümü 10 bin dolar, imara açık arsanın dönümü 100 bin dolar. Aynı konuma sahip iki satılık tarla üzerinden bir örnek verelim. Bu iki tarlanın birini siz alın, diğerini de arkadaşınız. Siz aldığınız tarlada yasal olarak yapılacak işe girişiyor, tarlayı ekip biçiyor, elde edilen hasatla belli bir gelir sağlıyorsunuz. Yani tarlayı tarla olarak kullanıyor, yatırımınızı üretime dönüştürüyorsunuz. Ama üretim, hele Türkiye'de çok riskli bir uğraş. Zaman alıyor. O nedenle yatırdığınız anaparayı geri almak bazen yılları buluyor. Tarla fiyatları tam da bu nedenle ortalama olarak enflasyon oranında artıyor. Yani tarla durduğu yerde para kazanmıyor, rant geliri yok, avanta yok.

Şimdi sizinle aynı yerde tarla alan arkadaşınıza dönelim...

Arkadaşınız yukarıdaki hesaba bakıp "Ben tarımla uğraşıp elimi toprağa bulamak istemiyorum" diyor. Arkadaşınız risk almadan kısa yoldan para kazanmak, zengin olmak istiyor. Bunun da tek bir yolu var: tarla statüsündeki arsayı alıp imara açmak. Yani tarlayı arsaya dönüştürmek. Çünkü hesap çok basit. Tarlanın dönümü 10 bin dolar, konut yapılacak arsanın dönümü 100 bin dolar. Tek bir müdahaleyle arazinin değeri 10 kat artacak! Normal yollardan, kurallara uyarak elde edilemeyecek bir gelir bu. Normal koşullar altında bu dengesiz artışı önlemek için yasalar çıkarılmış, hangi araziye tarla, hangi araziye arsa denileceği kurallara bağlanmış. Arsaya ne kadar imar yetkisi verileceği konusunda detaylı planlamalar yapılmış. Amaç, haksız kazancı önlemek. O nedenle zaten yasa gereği tarlalarda imar yasağı var. Ama işte bütün bunlar kâğıt üzerinde var. Eğer "bir yolunu bulup" yasağı delerseniz bir anda zengin olmanız mümkün. Maalesef sistem o yolu kimi zaman rüşvetle, kimi zaman uygulanmayan cezalarla, kimi zaman da alınan cezaların "imar affıyla" silineceğine duyulan inançla açıyor. Arkadaşınız da bunu bildiği için tarlaya belki de gereğinden fazla para veriyor. Sonuçta tarla fiyatları da tarımsal gerekçelerle değil, bu tarz spekülatif gerekçelerle yerine göre

fırlıyor. O nedenle Türkiye'de tarıma açık araziler, ormanlık alanlar hızla yok oluyor. Arsa olma olasılığı olan her yeşil doğa parçası şu yukarıdaki rant hesabı yüzünden hızla el değiştiriyor. Ama konumuz o değil.

Örneğe dönelim... Şimdi ne oldu bizim örnekte? Siz kurallara uydunuz, arkadaşınız uymadı. Hukuk devletinde sizin ödüllendirilmeniz, arkadaşınızın cezalandırılması gerekiyor. Müeyyideler sayesinde sistem ancak kurallar toplumu olarak varlığına devam ediyor. Türkiye'de olan bunun tam tersi. Kurallara harfiyen uyan kaybediyor, kuralları ihlal eden ödüllendiriliyor. Zaten tam da bu nedenle rant gelirine haksız kazanç deniyor. Rant, devletin bir kişi, sınıf ya da şirket lehine piyasaya müdahale edebildiği ortamlarda artıyor.

Türkiye'de rantın yol açtığı tahribatı sadece dengesiz gelir dağılımında değil, silueti sürekli değişen kentlere bakarak görebilirsiniz. Aynı tahribatı yanan orman arazileri üzerine önce kaçak olarak kurulan, sonra bir şekilde kitabına uydurulan devasa otellere bakarak görebilirsiniz. Sadece İstanbul'da değil, Bursa'da, Mersin'de, Yozgat'ta ya da Çorum'da yapılan kent planlarının habire birileri lehine nasıl delindiğine bakarak rant ekonomisinin Anadolu coğrafyasını nasıl çirkinleştirdiğini görebilirsiniz. Sadece kent merkezlerinde değil, Türkiye'nin el değmemiş köşelerinde koruma altına alınan, doğal ya da tarihi sit alanlarının nasıl peyderpey tahrip edilerek rant yaratıldığına bakarak görebilirsiniz bu tahribatı. Haksız kazancın boyutu o kadar iştah kabartıyor ki son yıllarda kent merkezlerinde sıkışıp kalmış yeşillikler içindeki askeri araziler, parklar, deprem toplanma alanları bile hızla ranta teslim ediliyor. Listeyi uzatmaya gerek yok. Türkiye inşaata dayalı rant ekonomisinin insafına terk edilmiş bir ülke. Maalesef!

Her imar değişikliği rant değildir!

1960'larda başlayan köyden kente büyük göç hareketi başta İstanbul, Ankara, İzmir ve Bursa olmak üzere birkaç şehre odaklandı. O tarihe kadar organik ve planlı bir şekilde büyüyen kentler astronomik boyutlarda artan konut talebini karşılamakta yetersiz kaldı. Kentlerdeki arsa ve konut üretimi, hızla artan kent nüfusu-

na göre planlanmadığı için göçle gelen kaosun yarattığı arz-talep dengesi tamamen bozuldu. Devletin öngörü ve plandan yoksul adımları sonucu ortaya çıkan konut krizi kısa sürede kentlerin imar planlarının yetersizliğini ortaya çıkardı. O nedenle pek çok yerde zaruri olarak planlarda değişiklik yapıldı. Buraya kadar bir sıkıntı yok, zira imar değişikliği sonucu ortaya çıkan artı değer evrensel bir durum.

Yani bizim "rant" diye ayrıcalıklı kişilerin cebine aktardığımız imar değişikliğinden kaynaklı değer her yerde yaratılıyor. Dünyanın her yerinde kentleşmeyle birlikte konut ve işyeri talebi artıyor ve yönetimler bu talebi karşılamak için imar planlarında değişiklikler yapmak zorunda kalıyor.

Çeyrek asırdır New York ve İstanbul'da yaşıyorum. Her iki şehir de son derece dinamik. Her iki şehir de turizm ve finans alanında büyük bir çekim merkezi olduğu için hem konut hem de işyeri talebi sürekli artıyor. O nedenle bu iki şehirde nereye gitsem yeni inşaat görüyorum. Fakat iki şehir arasında şöyle bir fark var: İstanbul'da imar değişikliği sonucu elde edilen kazanç haksız yere bir zümrenin cebine rant olarak girerken, New York'ta elde edilen aynı kazanç kamunun kasasına giriyor. Bakın, benim ders verdiğim okul NYU kendi kampüsünde yaptığı imar değişikliği için bile yıllarca hem mahalle sakinleriyle pazarlık yaptı hem de yerel yönetimin çıkardığı ciddi faturayı ödedi. Bu faturanın içinde doğrudan belediye kasasına yapılan ödemenin dışında bir de yerel halkın ihtiyaçlarını gideren okul ve itfaiye hizmet binalarının yapımı var. İmar değişikliğinin ranta dönüşmesinin nedeni, elde edilen kazancın haksız yere ve usulsüz bir şekilde bir kişi ya da şirkete aktarılması.

Rant ekonomisinin barınma krizine dönüşmesinin nedeni, konutun yatırım aracı olmasından kaynaklanıyor. İnşaat artık insanların temel barınma ihtiyacını gidermek için değil, yatırım amacıyla alınıp satılıyor. Parası olan yatırım için birden çok konut alınca parası olmayan kiralık da olsa konut bulamıyor. O nedenle, ülkede talebi karşılayacak boyutta konut üretilse bile rant beklentisi nedeniyle ihtiyaç sahipleri üretilen konutlara ulaşamıyor. Şu

an başta İstanbul olmak üzere pek çok şehirde bir tarafta kiralık ya da satılık ev bulamayan alt ve orta gelir grubu var, diğer tarafta ise elindeki tasarrufu enflasyon karşısında ezdirmemek için inşaat sektörüne mecbur bırakılmış, bu nedenle de elinde birden çok konut stoku bulunan küçük ve orta yatırımcı sınıf var. Prof. Dr. Ümit Özlale'nin hesabına göre, şu an üretilen konutların çoğunluğu nüfusun yüzde 14'ünü temsil eden bir yatırımcı sınıf tarafından rant beklentisiyle satın alınıyor. Konut stokunu, inşaat dışında güvenli bir yatırım aracı bulamamış olan bu küçük grup elinde tutuyor. Satmıyorlar, kiralamıyorlar. Rant beklentisiyle konutu alıp bekliyorlar. Hisse senedi gibi...

Yatırımcıları suçlayarak bu krizin içinden çıkamayız. Çünkü bugün Türkiye'de konut dışı alana yatırım yapmanın ciddi bir ekonomik temeli yok. Emeğiyle, yaratıcılığıyla, girişimciliğiyle piyasadaki sınırlı sermayeyi kullanarak katma değer üretenler elbette var. Ama bu grup giderek azalıyor, zira reel ekonomi içinde yatırım yapmak ülkemizde artan belirsizlikle mücadele etmeyi gerektiriyor. O nedenle piyasadaki sınırlı yatırım kaynağı, kendisini siyasetin pençesine teslim etmek zorunda. Türkiye'de irili ufaklı bütün sermaye sahipleri eninde sonunda inşaata işte bu nedenle yatırım yapmak zorunda kalıyor. Bizim iki tarlayı alan arkadaş örneğinden hatırlarsanız kurallara uyan kişi, her yıl az da olsa tarımsal üretim yaparak bir artı değer yaratıyordu. O artı değeri daha da artırıp katma bir değer yaratma olasılığı da var. Yani tarlada ürettiğinizi işleyerek markalaştırıp gelirinizi katlayabilirsiniz. Ama siz bunu yaparken sizin rantiyeci arkadaşınız hiçbir risk almadan, hiçbir katma değer yaratmadan sizden çok kazanırsa siz hâlâ tarlada ürün yetiştirmekte ısrar eder misiniz? Siz ısrar etseniz başkaları sizin kadar idealist olur mu? Tabii ki olmaz. Sonuçta hesap ortada. Bir tarafta büyük riskler, diğer tarafta hazır para var. Kolay para kazanma, yani rant beklentisi piyasadaki yatırımcıları inşaata mahkûm ediyor. İşte bu nedenle tarımdan sanayiye, eğitimden sağlığa aklınıza gelen tüm üretim alanlarında yatırım yaparak katma değer üretmek ekonomik bakımdan giderek açıklanamaz bir uğraşa dönüşüyor.

Türkiye'de müteahhitlik yapmadan para kazanan herkese bir madalya vermeliyiz. Rant gelirinin bu kadar kolay elde edildiği, milyarların imar planlarındaki bir imzayla el değiştirdiği bir ortamda risk alıp başka alana yatırım yapmak rasyonel olarak açıklanabilir bir durum değil.

Rant ekonomisi bu kadar yaygın olunca insan kamudan bir avuç ayrıcalıklı kesime aktarılan haksız kazancın boyutlarını merak ediyor. Tıpkı rüşvetin belgesi olmadığı gibi ortada dolaşan rantın boyutlarını da şeffaf bir kaynaktan tespit etmek oldukça zor. Ama bu zor işe İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) İmar ve Şehircilik Dairesi Başkanlığı girişmiş. Tam üç yıl süren zorlu bir çalışma sonucu Ekrem İmamoğlu başkanlığındaki İBB, bir önceki yönetim döneminde onay verilen en büyük 130 inşaat projesinden elde edilen haksız kazancı yani rantı hesaplamış. Bu 130 proje sonuç itibariyle bir imzayla siyaset kurumunun özel kişi ya da şirketlere sunduğu ayrıcalıkla ortaya çıkmış. Tıpkı yukarıdaki örnekte arkadaşınızın yaptığı gibi, birileri imza üstünde sunulan ayrıcalıkla bir anda zengin olmuş. Bu noktayı biraz daha somutlaştıralım. *Sözcü*'den Özlem Güvemli'nin rapora dayalı haberine göre, İstanbul'daki rant geliri şu dört yolu kullanarak yaratılmış:

1. İmar planlarında kamu kullanımına ayrılan yol, yeşil alan, okul, karakol, ibadet yeri, sağlık tesisi gibi donatı alanları özel imara açılmış.
2. İmar artışı veya emsal (inşaat hakkı) artışı sayesinde bazı kişilere ayrıcalık sağlanmış.
3. Bazı bölgelerde orman alanları imara açılmış.
4. İmar mevzuatına aykırı olarak ek inşaat üreten kaçak imalatlara göz yumulmuş. (Unutmayın, hemen her seçim öncesi Türkiye'de bir imar affı çıkıyor!)

Kanuna aykırı bu uygulamalar sonucu İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı aslında kanuna aykırı olan 130 projeyi "kitabına uydurarak" onaylamış.

Peki sizce İBB 130 proje sahibine ne kadar rant sağlamış olabilir? Bu sorunun yanıtı TL cinsinden raporda yer alıyor ama ben burada o rakamı zikretmeyeceğim, zira siz bu satırları okuduğunuzda TL'nin gerçek değerine göre o rakam anlamını yitirmiş olacak. Maalesef milli paramız bırakın uzun vadeyi, kısa vadede bile artık tek başına anlamlı bir ekonomik gösterge değil. O nedenle size yukarıdaki sorunun yanıtını daha net bir şekilde aktarmak için yine İBB raporunda sunulan üç veriyi paylaşacağım.

İstanbul'da bir önceki dönem haksız yere onay verilen 130 inşaat projesinin yarattığı rant:

- İBB'nin 2022 toplam bütçesinin 21 katına denk.
- TOKİ'nin 18 yıllık kentsel dönüşüm faaliyetlerinin 8 katına denk.
- Türkiye'de öncelikli olarak dönüştürülmesi gereken 6,7 milyon konutun yenileme bütçesine denk.

Peki sadece İstanbul'da ve yalnızca hesabı yapılabilen 130 projeden bu kadar rant elde ediliyorsa geriye kalan sayısız irili ufaklı projeden ne kadar rant elde ediliyor? Ya da İstanbul dışındaki projelerden, kıyılarda ya da hızlıca büyüyen diğer şehirlerde yürütülen sayısız projeden elde edilen rantın boyutları nedir? Elimizde tahminler var ama şu noktadan sonra rakamlar anlamını yitiriyor bence. Ortada ciddi bir sistem sorunu var. Her gün, her birimizin cebinden bir grup küçük azınlığın cebine ciddi bir servet aktarılıyor. Türkiye'de gelir adaletsizliğinden kentsel planlamaya, aklınıza gelen her alanda karşımıza çıkan sorunların ana kaynağı işte bu haksız rant ekonomisi. Bu ekonomik düzeni değiştirmeden, atılacak hiçbir adımın manası yok.

Sık sık bütün bu olup bitende kendi rolümüzü unutuyoruz. Hatırlatmakta fayda var. Bizi rant ekonomisine mahkûm eden düzeni biz kendi irademizle kurduk. Bu duruma nasıl geldiğimizi de, buradan nasıl çıkacağımızı da biliyoruz. Yasaları ulusal ve kentsel planlama çerçevesinde çıkarırsak, koyduğumuz yasaları herkese eşit şekilde uygularsak, yasalara uymayanlara caydırı-

cı cezalar verirsek hem haksız rant gelirinin önünü kesmiş hem de barınma krizini çözmüş olacağız. Bunları yapmazsak konutta daha büyük sefalet bizi bekliyor demektir.

“Yaşayan anlatsın”

Mine Şenocaklı *Oksijen*'de yaptığı röportajlarla farklı ekonomik gruplardan gelen insanların barınma ihtiyacını gidermek için gösterdiği büyük mücadeleyi anlatıyor. Şenocaklı'nın evinde ziyaret ettiği Hande ve Senih basından emekli bir çift. Suadiye'de 12 yıldır kiracı olarak oturuyorlar. Senih tam dört kuşaktır Suadiyeli. Sağlık problemleri nedeniyle epey borca girmişler ama zar zor bugüne gelmişler. Şimdi oturdukları kiralık ev kentsel dönüşüme girince korktukları başına gelmiş. Bırakın Suadiye'yi, İstanbul'un hiçbir yerinde ev bulamıyorlar. Tuzla'dan Çatalca'ya kadar bakmadıkları yer kalmamış. Hande Hanım geldikleri noktayı şöyle özetlemiş:

Hayat standartlarımız hiç bu kadar düşmemişti. Öyle gezip tozmak, konser, tiyatro, bir yerde yemek yok uzun süredir... O kadar dibe indik ki, A101, BİM ve ŞOK'tan en ucuz neyse onları alıp yiyoruz. Karbonhidrata talim ediyoruz. Biz de biliyoruz sağlıklı beslenmeyi, ama bunu bilmenin bir anlamı yok artık, bu pahalılıkta ancak karın doyurabiliyoruz. Bir tek biz olsak tamam, derim ki hata yaptık, hatamızın bedelini ödüyoruz. Ama yüz binlerce insan bizim durumumuzda... Bu bir çöküş, toptan çöküş... Suriye'de savaş çıkıyor, bize patlıyor. Ukrayna'da savaş çıkıyor, bize patlıyor. Bırakın ev sahibi olmayı, ev kiralamamız bile mümkün değil. Artık İstanbul'da bize yer yok!

Senih Bey olayın başka bir boyutuna dikkat çekiyor:

Bizim gidebileceğimiz bir köyümüz de yok! Artık Türkiye'de sadece zenginler ve yoksullar var. Orta sınıfı yok ettiler. Biz artık açlık sınırında yaşıyoruz. Bir ev bulduk aslında Devrek'te! İstanbul'a 350 kilometre mesafede. Kirası 2.500 TL... Arabamız olsa gözü kararıp gideceğiz ama... Önceleri Antalya'ya yerleşelim diye düşünmüştük, Çıralı'ya çok giderdik eskiden. Yok, Antalya da bize lüks oldu. Ukrayna Savaşı'ndan sonra orada da kiralar çok artmış. O bir zamanlar herkesin burun kıvırdığı Kumluca'da bile ev yok, Suriyeliler de orayı doldurmuş. Bu halimiz gururuma çok dokunuyor. Ruh halim harap oldu. Pazartesi için hastanenin psikiyatri servisinden randevu aldım.

Şenocaklı'nın ikinci hikâyesi sorunun emekli maaşıyla açıklanamayacağını gösteriyor.

Alper ve Büşra, biri kamu kuruluşunda çalışan, diğeri avukatlık yapan genç bir çift. Onlar de kentsel dönüşüm mağduru. Evlenirken kredi almışlar. Aylık gelirlerinin yarısını kiraya vermeye razı oldukları halde sekiz aydır ev bulamıyorlar. Uzun arayış sonucu şimdi oturdukları Kadıköy ve civarında ev bulamayacaklarına kanaat getirmişler. Alper Bey umutsuzluğunu şöyle anlatmış:

Yorulduk bu yaşta... Geleceğe ilişkin hiçbir plan yapamıyoruz. Çocuk yapmak istiyoruz, yapamıyoruz. Yapan arkadaşlara deli gözüyle bakıyoruz. "Ne cesaretle, neye güvenerek yapıyorsunuz?" diyoruz. Son iki üç yılda her şey altüst oldu. Şimdilik yememizden içmemizden kısmıyoruz, ama öyle restorana falan gittiğimiz yok. Evimizde istediğimizi pişiriyoruz. Bir de onlardan kısarsak, geriye ne kalacak ki hayattan?

Sorun yalnızca İstanbul'la sınırlı değil. Yabancıların yoğun ilgi gösterdiği Bodrum, Marmaris gibi ilçelerde de dar

ve orta gelirliler için ciddi bir barınma krizi var. Gazete Duvar'da yayımlanan bir haber dosyaya konuşan Eğitim İş Bodrum Başkanı Gültekin Yıldız Bodrum, Dalaman ve Marmaris gibi yerlerde öğretmenlerin geçinmelerinin imkânsız hale geldiğini belirtiyor:

Biz eğitim emekçileri öğretmenler olarak aldığımız maaşımızı ev kirası olarak ödüyoruz. Barınma sorunumuz için ilçe Milli Eğitim müdürü ve Bodrum belediye başkanıyla görüştük. Yapabilecekleri bir şeyin olmayacağını tahmin ediyoruz. Önümüzdeki eğitim ve öğretim yılında birçok arkadaşımız tayin isteyecek. Kirada oturan öğretmenlerin yüzde 80'i Bodrum'dan gidecek. Bodrum'da seneye görev yapacak öğretmen bulmak imkânsız hale gelecek. Yarın bu bölgelerde öğretmeni olmayan sınıflar; hemşiresi, doktoru olmayan hastane ve toplum sağlığı merkezleri görmek istemiyorsanız şimdiden gereken önlemi alın. Yoksa bu kira bedelleriyle burada kalmamız mümkün değil.

Türkiye'nin barınma karnesi

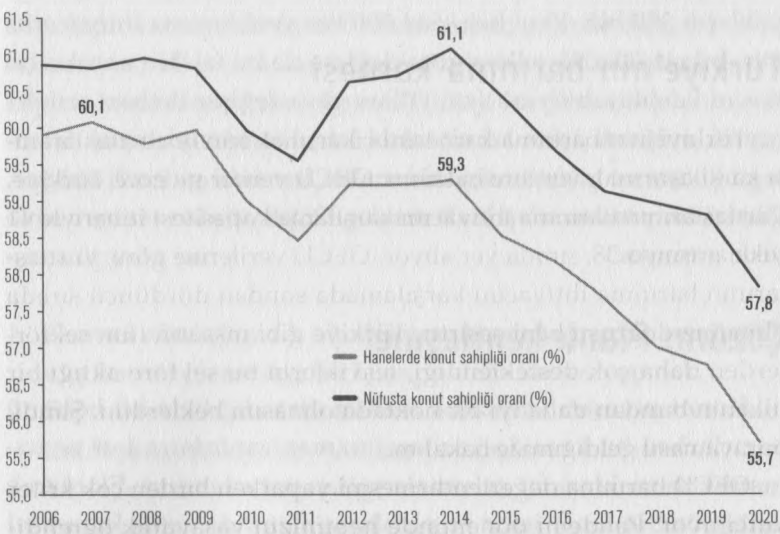
Türkiye'nin barınma karnesini çıkartmak için önce uluslararası karşılaştırmalı verilere bakalım. OECD verilerine göre Türkiye, yurttaşlarının barınma ihtiyacını karşılama kapasitesi itibariyle 41 ülke arasında 38. sırada yer alıyor. OECD verilerine göre, yurttaşlarının barınma ihtiyacını karşılamada sondan dördüncü sırada olmamız doğrusu beni şaşırttı. Türkiye gibi inşaatın tüm sektörlerden daha çok desteklendiği, teşviklerin bu sektöre aktığı bir ülkenin bundan daha iyi bir noktada olmasını beklerdim. Şimdi, buraya nasıl geldiğimize bakalım.

OECD barınma değerlendirmesini yaparken birden çok kriter kullanıyor. Pandemi döneminde hepimizin yaşayarak öğrendiği gibi, başını sokacak bir ev olması yetmiyor, kişi başına düşen

oda sayısı da evdeki yaşam kalitesini belirliyor. Oda sayısına bakınca OECD içinde ortalama olarak kişi başına 1,7 oda düşerken, Türkiye'de kişi başına ancak 1 oda düşüyor. Bu oran içinde her evde olan salon da bir oda kabul edildiğinden dolayı diyebiliriz ki ülkemizde pek çok evde çocukların kendilerine ait bir odası yok. Modern yaşamın gereği olan kişisel mahremiyet ihtiyacının ülkemizde herkes için karşılanamadığını söyleyebiliriz.

OECD'nin barınma ihtiyacını değerlendirirken baktığı ikinci kriter, kanalizasyon ve ev içinde yer alan tuvalet oranı. Kırsal yaşamın hüküm sürdüğü dönemlerden kalma kanalizasyonsuz ev sorunu ülkemizde ciddi oranda çözülmüş görünüyor. Bugün Türkiye'deki evlerin yüzde 95'inde tuvaletler evin içinde ve kanalizasyona bağlı. Ancak bu oran pek çok OECD ülkesinde yüzde 100'e yakın. O nedenle biz bu yüksek oranla bile 42 ülke arasında 31. sırada yer alıyoruz.

Kendilerine ait bir konutta oturan hanelerin ve nüfusun oranı (%)

Kaynak: TÜİK

Şimdi yıllar içinde verilere bakarak tarihsel bir değerlendirme yapalım. Türkiye'de 2006'dan bu yana kendilerine ait bir konutta oturan hanelerin nüfus içindeki oranlarını bir önceki sayfada bulunan grafikte inceleyebilirsiniz. Gördüğünüz gibi, hem hane bazında hem nüfus bazında Türkiye'de ev sahipliği oranı 2014'e kadar az da olsa yükselmiş, ancak 2014'ten sonraki dönemde ev sahipliği oranında bir düşüş başlamış. Ciddi bir müdahale olmazsa yakın bir gelecekte Türkiye'de nüfusun yarısı kendi evinde oturmuyor olacak. Bu, tarihimizde daha evvel görmediğimiz bir durum!

Bu kadar inşaat neden yetmiyor?

Yukarıdaki verilere bakınca aklınıza şu soru geliyor olabilir: Türkiye'nin her tarafı şantiye. İnşaat ekonominin dinamosu. Dünyanın en büyük müteahhitleri bizde. Nasıl oluyor da buna rağmen ev sahipliği oranı azalıyor? Bu kadar konut üretimine rağmen neden hâlâ kiralık ev bulmakta sıkıntı çekiliyor? Bu evler nereye gidiyor? Bu soruların yanıtı arz-talep dengesizliğinde yatıyor. Konutta arz ve talebi belirleyen faktörlere biraz daha yakından bakalım.

Türkiye'nin 2022 itibariyle yıllık ortalama yeni konut talebi yaklaşık 800 bin. Yani her sene 800 bin yeni konuta ihtiyacımız var. İnşaat sektörü yıllara göre değişse de bu talebin ancak üçte ikisini karşılayabiliyor. Yani yıllara göre değişse de bazı seneler çeyrek milyonu aşkın konut talebi karşılanmamış oluyor. Sıkıntı şu ki, arz ve talep arasındaki makas her sene giderek açılıyor. Çünkü bir yandan talep hızla artıyor. Diğer yandan arz aynı seviyede artmıyor.

Çözüm: Planlı kentleşme!

Konut piyasası uzmanlık alanım olmadığı için bu bölümü hazırlarken bu konuda yazılmış uzman raporlarından ve uzmanlık derneklerinin çalışmalarından yararlandım. Ek olarak yerel yönetimlerde imar ve planlama alanında geniş kuramsal ve pratik tecrübeye sahip, Türkiye'nin üç büyük yerel yöneti-

minde imar ve planlama konularında yetki sahibi olmuş Dr. Buğra Gökçe'ye ve bu alanda makro verilere hâkim Prof. Dr. Ümit Özlale'ye danıştım. Onlardan aldığım verilerle vardığım sonuç, tıpkı bu kitapta incelediğimiz diğer alanlarda vardığım sonucun aynısı: Yapısal reform şart! Ortada birbirinden çok farklı siyasi partilerin, derneklerin, uzmanların üzerinde hemfikir olduğu bir yol haritası var. Herkes sorunun kaynağını da çözümün nerede olduğunu da gayet iyi biliyor. Türkiye'nin konut krizini aşması ve ülkede yaşayan her bireyin konut ihtiyacını karşılayabilmesi için atılması gereken üç adım var: Ulusal kalkınma planı, ranta önlem ve dar gelirli ailelere özel konut. Tek tek üzerinden geçelim.

a) Planlı kalkınma planlı kentleşme!

Kalkınma politikaları kentleşmeyi doğrudan etkiliyor. İkisini birbirinden ayrı düşünmek mümkün değil. İnsanlar iş buldukları yere gidiyor. Bugün ülkemizde konut krizi yaşıyor olmamızın temel sebeplerinden biri, tarımdan sanayiye, köyden kente geçişi plansız bir şekilde yapmış olmamız ve buna ek olarak son yıllarda gelen sığınmacı akımını yönetememiş olmamız. Bu plansız adımların sonucunda konut talebi birkaç şehirde dengesiz olarak artıyor, ülkenin kalan bölgelerinde ise terk edilmiş hayalet köyler, kasabalar ortaya çıkıyor. Türkiye'de konut talebinin nüfustan hızlı yükseldiği yerler sırasıyla İstanbul, Antalya, İzmir, Ankara illeri ve Bodrum, Marmaris gibi birkaç turistik bölge. Krizin merkezi belli. Bu bölgelerde konut arzını artırmanın yalnızca üç yolu var:

1. Kentsel dönüşüm adı altında gecekondulaşmadan miras kalmış kentsel plansızlığı bir kuşağın daha kaderi yapmak.
2. Başta İstanbul olmak üzere kentlerin tarihi dokusunu ve siluetini hiçe sayarak yatay ve dikey yapılaşmaya izin vermek.
3. Başta İstanbul ve kıyı bölgeleri olmak üzere kentlerde zaten yetersiz olan yeşil alanları, birtakım "çılgın projelerle" yerleşime açmak.

Bir başka ifadeyle, Türkiye'de konut krizinin yoğunlaştığı bölgelerde doğayı ve tarihi yok etmeden konut arzının konut talebini karşılaması artık imkânsız. O nedenle kalıcı çözüm, talebi bu bölgelerden ülkenin geneline yaymaktan geçiyor. Başta İstanbul olmak üzere konut talebinin patlama gösterdiği yerleşim birimleri üzerindeki baskıyı azaltmanın çözümü, tıpkı Cumhuriyet'in ilk döneminde ve 1960'ların başında olduğu gibi, ulusal çapta planlı bir kalkınma programı geliştirmek.

İlla çılgın bir proje olacaksa, bunun yolu İstanbul'un tabutu olacak Kanal İstanbul projesini hayata geçirmek değil, tam tersine bunun yolu "Merkez Türkiye Projesi"ni hayata geçirmektir. New York Üniversitesi'nden Nobel alan meslektaşımız Paul Romer'in Türkiye'yi de içine alan yeni kent modelleri üzerine yaptığı çalışmalar işte orada duruyor. Açın verileri, açın haritayı, ülkenin pek çok yerinde çekim merkezi olmaya aday bölgeler var. Türkiye, global ticaret merkezlerinin göbeğinde bir ülke. İstanbul değil, Türkiye. İstanbul artık 85 milyona ulaşmış bir ülkenin her şeyi olamaz. İletişim teknolojilerinin sınırları kaldırdığı yeni dönemde pek çok işletme ve kurumun İstanbul dışına gitmesi eskisinden çok daha pratik bir çözüm. Yeni istihdam alanlarını Kırklareli-Bursa arasındaki hilal dışındaki alanlara yönlendirmemiz gerekiyor, zira bu bölge aynı zamanda Türkiye'nin en verimli topraklarına sahip coğrafyası. Uzun vadede katma değeri yüksek tarıma dönmek zorundayız. Çevre bölümünde değindiğimiz gibi, yeşil dönüşüm hamlesi, yeni istihdamı İstanbul ve Batı dışında teşvik etmek için büyük fırsatlar sunuyor.

Kalkınma deyince Batı, istihdam deyince İstanbul demek zorunda olmadığımız zamanlarda yaşıyoruz. Yeter ki zamana ayak uyduran bir irade gösterelim. Ancak bu adımlar atıldıktan sonra, İstanbul tıpkı Paris ve Roma gibi turizm gelirleriyle tüm ülkeyi ihya edecek boyuta ulaşabilir. Aynı şekilde benzer merkezi planlama müdahalesiyle Antalya, Bodrum ve diğer kıyı şeritleri de hızlı kentleşmenin getirdiği yozlaşmadan kurtulabilir.

Plan ve program deyince maalesef ülkemizde bir kesimin aklına hâlâ Sovyetler dönemi köhne metaforlar geliyor. O nedenle ne ya-

zık ki ortada piyasaya sonsuz güven duyan bir "Bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler" havası var. Kapitalizmin merkezlerinde bile böyle bir inanç yok ama işte bizde nedense hâlâ var. Oysa ideolojik bir tartışmaya mahal vermeden son 50 yıllık kalkınma serüvenimize bakarak, son 50 yılda şehirlerimizin ve kıyılarımızın akıbetine bakarak yaşadığımız tecrübe bile bize serbest piyasanın devlet eliyle ne tür kötülükler yapabileceğini yeterince göstermiş durumda. Nüfusu 85 milyona ulaşmış çok farklı coğrafi ve sosyolojik yapıları içinde barındıran devasa bir ülkeyi plansız programsız idare etmek, kaosa davetiye çıkarmaktan başka bir işe yaramıyor.

b) Konutu ana yatırım aracı olmaktan çıkarmak zorundayız!

Konutta arz ile talep arasındaki dengesizliğin bir diğer nedeni, girişte detaylandırdığımız üzere, konutun yatırım aracına dönüşmüş olması. Rant ekonomisini bitirmeden konut sorununa kalıcı çözüm bulma imkânı yok. Bu amaçla dünyada konut üzerinden rantı sınırlandırıcı adımlara baktığımızda üç temel uygulama görüyoruz. Rantın kişilerden alınıp kamuya aktarılması, ek konuta ek vergi ve boş konut vergisi.

1. *Rantın kamusal kaynaklara aktarımı:* Gelişmiş pek çok ekonomide imar değişiklikleri sonucu ortaya çıkan ek gelir, bizim deyişimizle rant, doğrudan kamunun kasasına giriyor. Bu kimi yerde mahalle, kimi yerde belediye, kimi yerde de merkezi hükümet olabiliyor. Türkiye gibi dinamik nüfusa sahip, hızlı kalkınmaya muhtaç bir ülkede imar değişiklikleri kaçınılmaz bir gerçek. Şehirler değişiyor, gelişiyor. O nedenle yapılması gereken imar değişiklikleri sonucu ortaya çıkan kazanç, haksız bir şekilde siyasetin göz yumduğu ayrıcalıklı bir grubun cebine değil, doğrudan halkın ortak kasasına girmiş olacak. Bu, şu demek: Herhangi bir yerde zorunlu imar değişikliği sonucu ortaya çıkan katma değeri işletmeler kamu yararına projelerin finansmanı için kamuya aktaracak.
2. *Ek konut vergisi:* Türkiye'de konut üzerindeki rant baskısını azaltmanın bir diğer yolu, ek konuttan ek vergi almak olacaktır.

İkamet edilen ev ve yazlıklar dışında elinde fazladan konut bulunduranlara fazladan vergi konulduğu zaman, rant üzerinde bir baskı da oluşmuş olacak. Konut sayısıyla birlikte artan oranda gelecek bu ek vergi, uygulandığı ülkelerde rant beklentisiyle konut stoklamayı azaltıcı bir rol oynuyor.

3. *Boş konut vergisi:* Konut stoklamayı sınırlandıran bir diğer uygulama, boş konut vergisi olacaktır. Bir dönem dünyanın en şişkin emlak pazarı olan Vancouver'da da uygulanan bu modelde yüksek kira geliri beklentisiyle elinde boş konut tutan ev sahipleri ek vergiyle cezalandırılıyor. Özellikle İstanbul gibi kira talebinin en yüksek olduğu yerlerdeki aylarca boş kalan kiralık evlerin sayısını azaltmanın en kestirme yollarından biri boş konut vergisi olabilir.

Bu adımların her biri ancak geçici bir çözüm olacaktır. Ana sorun yapısal. Türkiye yatırım ekosisteminde konut dışında başka alanları daha güvenilir bir seçenek olarak sunduğu zaman zaten insanlar rasyonel bir tercih yaparak başka araçlara yatırıma yönelecektir. O nedenle uzun vadeli kalıcı çözüm, haksız kazancın önüne geçecek hukuki altyapının kurulmasıdır.

c) Konut pazarındaki arz-talep dengesini sağlamak zorundayız!

Türkiye konut piyasası verilerine baktığımızda 2022 itibariyle yıllık ortalama yeni konut talebi yaklaşık 800 bin. Konut arzı ise yıllara göre değişmekle birlikte 500 bin dolayında. Konutta arz-talep dengelerini inceleyerek bu dengeyi önümüzdeki dönemde nasıl sağlayacağımıza dair adımlar atabiliriz. Öncelikle Türkiye'de konut talebini artıran dört demografik trend var:

1. *Yeni evlilikler*: En büyük konut talebi yeni evlilerden geliyor. Türkiye'de her yıl yaklaşık 550 bin yeni evlilik oluyor.
2. *Boşanmalar*: Son yıllarda konut talebini eskiye göre artıran asıl faktör, yeni evliliklerden ziyade hızla artan boşanmalar. Son yıllarda boşanan çift sayısı 150 bini aşmış durumda. Trend, bu

sayının önümüzdeki dönemde nüfustan daha hızlı artacağını gösteriyor.

3. *Üniversiteli gençler:* Konut talebini artıran üçüncü faktör ise üniversiteli öğrenci sayısı. Son yıllarda üniversite sayısının artması ve sınavlardaki barajın kaldırılmasıyla birlikte yaşadığı yerden başka bir kente göç ederek okumak zorunda olanların sayısı 300 bini aşmış durumda.
4. *Dış göç:* Türkiye bulunduğu coğrafya gereği önümüzdeki dönemde de yurtdışından göç almaya devam edecek. Çoğu düzensiz olan bu göç hareketleri sonucu her yıl ülkemize gelen yeni dış göçmenler hem kira hem de konut talebini artırmaya devam edecek.

Elimizdeki veriler önümüzdeki yıllarda bu dört alanda trendin pozitif olduğunu gösteriyor. Dolayısıyla konuta olan talep artarak devam edecek. Ancak konut talebine paralel olarak konut arzı artmıyor. Her ne kadar 2019 yılında dip yapan konut arzı son birkaç yılda az da olsa toparlanmışsa da üretilen konut sayısı talebi karşılamaktan çok uzak. Bunun bir nedeni, bu sektörün son dönemde tamamen devlete bağımlı hale gelmiş olması. Öyle olduğu için de devletle geçinmekte güçlük çeken şirketlerin bu pazarda uzun vadeli başarı sağlaması çok zor. Yükselen inşaat maliyetleri de bu sektörü uzun vadeli riskli alanlardan biri yaptı. Nitekim bir taraftan konut sektörüne giren şirketlerin sayısı artarken aynı dönemde iflaslar da bu sektörde yoğunlaşıyor. Bir hesaba göre iflas eden müteahhit sayısı 10 bini aşmış bulunuyor.

Türkiye'de inşaatta konut pazarındaki dengesizliğin önemli bir başka nedeni, arz edilen konutlar ile talep edilen konutlar arasındaki dengesizlikten kaynaklanıyor. İnşaat şirketleri kâr marjının daha yüksek olduğu lüks konut pazarına yöneliyor. Lüks konutlara talep ise gelir seviyesi yüksek yerlilerden ve yabancılardan geliyor. Ancak rakamlara bakarsak asıl konut talebi karşılanmayan kesim dar ve orta gelirli aileler. Bir başka ifadeyle, konut arzı hızla artsa da arz edilen bu konutlar büyük olasılıkla lüks konut olacak. Dar gelirli aileler ve orta sınıfın ihtiyaçları var olan pazar dinamikleri içinde karşılanamayacak.

d) Dar ve orta gelirlilere yönelik çözümler üretmek zorundayız!

Türkiye'de bir konut krizi yok, Türkiye'de dar ve orta gelirli ailelerin yaşadığı derin bir barınma krizi var. Yani sorun tamamen sınıfsal! Bu durum Türkiye'ye özgü değil; dünyanın pek çok ülkesinde benzer bir durum var. Bu bakımdan San Francisco Bodrum'a benziyor. İstanbul, Los Angeles'ı andırıyor. Dar gelirli ailelerin konut ihtiyacı serbest piyasa koşullarında karşılanmıyor. O nedenle, temel barınma ihtiyacı piyasa koşullarında karşılanamayan dar ve orta gelirli aileler için yaratıcı kamusal çözümlere ihtiyaç var.

OECD ülkelerinde ortalama olarak bir ailenin harcanabilir gelirlerinin yüzde 20'si barınmaya gidiyor. Bu formülü Türkiye'ye uyguladığımızda asgari ücretin yüzde 20'sini aşmayacak bir aylık ödeme planıyla yurttaşların barınma ihtiyacını karşılayacak politikaları geliştirmek zorundayız. "Hocam neden asgari ücret?" demeyin lütfen, zira ülkemizde çalışanların neredeyse yarısı bu ücreti alıyor. Asgari ücret, medyan ücret oldu. Tahmin edersiniz ki serbest piyasa koşullarında asgari ücretle ev sahibi olmak da kiraya ev bulmak da imkânsız. Tam da bu nedenle ortada çözülmesi gereken büyük bir konut krizi var.

Türkiye Cumhuriyeti geçmişte konut ihtiyacını gidermek için güçlü kurumlar ve ilkeli yönetimler ortaya koyma iradesi gösterebilmiştir. Konut konusunda bunun ilk örneği Emlak Bankası'dır. Bugün serbest piyasada bir şirket olarak lüks konut üreten Emlak GYO'nun kuruluş tarihi 1926 olarak geçer. O dönemde bankanın adı bugüne ışık tutacak nitelikte: Emlak ve Eytam Bankası.

Cumhuriyet yoksul ve yetimleri ev sahibi yapmak için kuruluşundan üç yıl sonra özel bir banka kuruyor. Bu banka 1950 yılına kadar Türkiye Cumhuriyeti'nde üretilen konutların yüzde 30'una imza atıyor! 1947-1989 yılları arasında her sene ortalama 11.500 konut bu banka tarafından üretiliyor. Bu toplamda neredeyse yarım milyon konuta denk geliyor!

2002 senesine geldiğimizde bir zamanlar adında yetimler olan kurum Emlak GYO adıyla yatırım ortaklığına dönüştü. Bu dönüşümün ardından kurumun temel işlevi, kamunun tasar-

rufundaki arsalarda özel sektörle hasılat paylaşımı yaparak konut üretmek oldu. O tarihten bugüne Türkiye genelinde 132.000 adet konut üretildi ama bu konutları eskilerden ayıran önemli bir fark var: Emlak GYO artık lüks konut üreten bir şirket. Emlak GYO'nun ürettiği konutların yüzde 70'i İstanbul'da. Emlak GYO'nun, son dönemlerde İstanbul'da toplam 16 gecekondu önleme bölgesinde, 12 adet asgari alanda, 7 afet riskli alanda ve Fikirtepe kentsel dönüşüm alanında toplamda 64 bin orta-üst ve lüks konut geliştirdiğini tespit ediyoruz.

Emlak ve Eytam Bankası'nın kuruluş amacı yoksul ve kimsesizlere ev kurmaktı, ama gördüğünüz gibi gelinen noktada kurum artık varlıklı kesime rant fırsatı sunmak için lüks konut üretiyor. İstanbul başta olmak üzere Türkiye'de zaten fazla olan lüks konut stoğunu artırmaya katkıda bulunuyor. Oysa bu bankanın asli görevi, doğrudan kamunun tasarrufundaki arsalarda ve zaten dar ve orta gelirlilerin yaşadığı Fikirtepe gibi yerleşim alanlarında dar gelirli ve orta sınıf aileler için konut üretmek olmalıydı. Bugün başta İstanbul'da arz-talep dengesinin bozulmasında bu uygulamaların rolünün olmadığını savunmak gerçekçi ve kabul edilir değildir.

Aynı şekilde bugün yaşadığımız konut krizinde TOKİ'nin de payı var. TOKİ tarafından 2003 yılından itibaren uygulanan müteahhitlik esaslı doğrudan konut üretimi modelinin de çalışmadığının, aslında yaşadığımız konut krizini tetiklemiş olduğunun da altını çizmeliyiz. Bugün TOKİ, 2002 yılından itibaren Türkiye genelinde 1,2 milyon konutu müteahhitlerle üretmekle övünüyor.

TOKİ'nin Türkiye'de 2002-2020 arasında üretilmiş toplam konutlar içindeki payı yalnızca yüzde 8,4. Oysa aynı TOKİ 1984-2002 arasında ülkedeki toplam konut üretiminin yüzde 20'sini omuzlamış, 1,12 milyon konutun üretimini sunduğu kredilerle finanse edebilmiştir.

Benzer şekilde yakın geçmişimizde dar gelirli aileler için yerel ve merkezi yönetimler arası etkin işbirliği çerçevesinde ülkenin pek çok yerinde başarılı kentsel planlama örnekleri uygulanmıştır. 1970'lerin ortalarında Vedat Dalokay tarafından temeli atılan

Ankara Batıkent projesi bu anlamda örnek bir uygulama olarak günümüze de ışık tutuyor. Belediye, bakanlık ve kooperatifler aracılığıyla gerçekleştirilen bu devasa proje sayesinde toplam 50 bin konut inşa edilmiş, Ankara'nın merkezi planlaması rahatlatılarak konut sahiplerine modern bir kentin sunduğu tüm sosyal, kültürel olanaklar sağlanmıştır. Aynı şekilde Ankara Eryaman'da ve İstanbul Halkalı'da kamu arsaları ve tasarrufları etkin bir şekilde yönlendirilerek sosyal konut standardının en iyi örnekleri bundan tam 30-40 sene önce başarıyla sonuçlandırılmıştır.

Bütün bu tecrübeler ışığında dar ve sabit gelirli ailelerin yaşadığı derin barınma krizini çözebilmek için atılması gereken adımları dört başlık altında toplayabiliriz:

1. *Dar gelirlilere özel konut fonu:* Dar gelirlilerin konut sahibi olmasının önündeki en büyük engel, ev almak için gerekli başlangıç sermayesinin olmaması. Özellikle asgari ücretle geçinen kesim için tasarruf yoluyla birikim realist bir önerme değil. Aylık kazancı, temel giderlerine yetmeyen yüzde 50'yi aşkın bir kesimden söz ediyoruz. Dolayısıyla Türkiye'de konutla ilgili yapısal bir düzenlemede ilk stratejik adım, çalışan kesimin yarısını oluşturan dar ve orta gelirlilerin konut fonunu sağlayacak kaynaklar yaratmak olmalıdır. Çalışanların sınırlı tasarruflarını hızla ellerinden alan inşaata dayalı ekonomik model yerine, vatandaşların tasarruflarını artırmaya dayalı ve konut üretiminin ara maliyetlerini azaltıcı iktisadi girişimleri destekleyen bir kamu idaresi sistemine geçiş yapmamız gerekiyor. Amaç, piyasa koşullarının çok altında bir faizle ve sınırlı başlangıç fonuyla dar ve orta gelirlileri ev sahibi yapacak bir finansal mekanizma kurmak. Bu anlamda ülkemizde konut krizini giderecek ilk adım Emlak Bankası'nın yeniden kuruluş amacına geri dönmesi ve "kimsesizlere" konut fonu sağlamasıdır.
2. *Dar gelirlilere özel konut üretimi:* Fon yaratmak yetmiyor, inşaat maliyetini de düşürmek gerekiyor. Yukarıda anlattığımız inşaatta serbest pazar dengeleri, özel şirketleri lüks konut üretmeye itiyor. Bu nedenle konut üretiminde de dar ve orta gelire hiz-

met edecek üretici güce ihtiyaç var. Serbest piyasa koşullarında getirisi düşük olan bu yatırıma müteahhitler girmiyor. Bu yüzden kamunun doğrudan bu sektöre üretici olarak girmesi ve yalnızca dar ve orta gelir grubuna yönelik ev üretmesi gerekiyor. Yukarıda TOKİ'nin yakın tarihe kadar bu alanda büyük bir boşluğu doldurduğunun altını çizdik. Elimizdeki verilere baktığımızda görüyoruz ki, TOKİ son yıllarda konutların yalnızca yüzde 17'sini kabaca bir tanımlamayla "dar gelirliler" için üretiyor. Daha da vahim olan veri şu: Prof. Dr. Özlale'nin analizine göre, TOKİ konutların yalnızca yüzde 2,5'ini, asgari ücretliler için üretiyor ve bu konutların çoğu da taşrada. Benzer şekilde pek çok belediyenin geçmişte dar ve orta gelirlilere konut üretmek için kurduğu İstanbul'daki KİPTAŞ tarzı kamu kuruluşları da zamanla asli görevlerinden uzaklaşıp orta ve üst gelire konut üretir duruma geldiler. Dolayısıyla, Türkiye'deki konut krizini çözmenin ikinci adımı, başta TOKİ olmak üzere kamu müteahhitlik firmalarının, yeniden asli kuruluş amacına geri dönmesini ve sabit gelirlilere konut üretmesini sağlamaktır.

3. *Lüks konut vergisi:* Kamusal kaynakların konut fonu ve üretimine aktarılması, sorunu ciddi oranda çözecektir. Ancak Türkiye'de giderek artan lüks konut üretimini frenlemek için lüks konutlara ek emlak vergisi getirmek gerekiyor. Londra'da ya da New York'ta olduğu gibi İstanbul'da da lüks konut sahipleri progressive yani evin değeriyle doğrusal değil, katsal oranda artan vergiye tabi tutulmalıdır. Piyasa ortalamasının üstündeki konutlara sahip olmanın kamusal yükünü gidermek ve dar gelirlilere fon oluşturmak için kullanılacak bu ek vergi sayesinde lüks konut talebi frenlenmiş olacak ve elde edilen ek fonlar asıl ihtiyaç sahiplerine aktarılacak. Deprem vergisinde bu uygulamaya kuramsal olarak doğru bir şekilde başlandı ama maalesef uygulamada toplanan o ek vergi amacı dışında kullanıldı. O nedenle konudan sapmamak için sadece şunu hatırlatıyorum: Dünyanın en ideal tekil çözümlerini de bulsanız, eğer sistemin tamamı kurallar dahilinde adil ve şeffaf değilse, hesap verebilir bir uygulama yoksa, bütün yaratıcı çözümler boşa çıkıyor.

4. *Lüks konutlara zorunlu dar gelirli konut alanı:* Merkezi hükümet ve belediyelerin sosyal konut üretiminde ana rolü üstlenmesi büyük bir açığı kapatacaktır, ancak bu yeterli değil. Lüks konut üreten özel sektörün de dar gelirliler için konut üretmesi, belli bir sistem içinde zorunluluk olarak dayatılmalıdır. Dünyaya baktığımızda görüyoruz ki pek çok ülke ve yerel yönetim lüks konut projelerinde belli bir oranı dar ve orta gelirlilere yönelik konuta ayırıyor. Bir zorunlu kontenjandan söz ediyoruz. Bu amaçla ülkemizde piyasadaki konut ortalama fiyatının belli bir oranda üstünde konut üretimi yapılan lüks konut projelerinin planlama aşamasında belli bir kontenjan dar gelirli ve orta sınıf için ayrılmalı. Dünya metropollerinde bu oran yerine göre yüzde 15-20 ve üzeri olarak tespit ediliyor. Bu yasal zorunluluk, projelere onay verme sürecinde hayata geçiriliyor. Bu sayede yalnızca dar ve orta gelirliler için ek konut piyasaya sunulmuş olmuyor, aynı zamanda sosyal sınıflar arası beşeri ilişkiler açısından da önemli bir adım atılıyor.

Sonuç olarak... Türkiye'nin uğruna varını yoğunu, tarihini doğasını ve yasalarla belirlenmiş planlarını heba ettiği inşaat sektöründen tek bir talebi var: yurttaşların temel barınma ihtiyacını karşılamak. Verilerden de anladığınız gibi bunca destek ve iltimasa rağmen şu an Türkiye'de dar ve orta gelirli ailelerin temel barınma ihtiyacı karşılanamıyor. Eğer bu kitabın temel sorusu olan "ya adalet ya sefalet" ikileminin test edildiği bir alan arıyorsanız inşaat bunun en iyi örneği. Plansız kalkınma ve düzensiz iç ve dış göç dalgalarıyla ortaya çıkan bu sorunu piyasa koşullarında çözmeyi denedik. Geldiğimiz yer ortada. Adaletin olmadığı, kanunların herkes için eşit olarak uygulanmadığı ortam rantı, yani haksız kazancı doğuruyor. Haksız kazanç da tüm halkı sefalete sürüklemekle kalmıyor, ülkeyi yaşanmaz kılıyor. Yapmamız gereken, yeniden planlı kalkınmaya dönmek, kurallar toplumu olmayı temel düstur edinmek ve devletin adil bir şekilde ekonomik üretimde hâkim ve hakem rolünü hatırlatmaktır. Konut sorunu yapay bir sorundur. İstersek çözeriz.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SAĞLIK:
GÜZEL BAŞLAMIŞ BİR HİKÂYE

Sağlık üzerine verilere dalmadan önce bir önyargımı paylaşayım. Ben 30 yıla yakın bir zamandır ABD'de özel sağlık sigortası kullanıyorum. Zaten başka bir seçeneğim de yok, zira burada devlet sağlık hizmetini yalnızca yaşlı ve engelliler için sağlıyor. Benim sağlık sigortam ABD pazarındaki en kapsayıcı planlardan biri. Bu oldukça pahalı sigorta için hem çalıştığım kurum ciddi bir para ödüyor hem de ek olarak her ay benim maaşımdan birkaç yüz dolar kesiliyor. Ancak gelin görün ki ben yıllardır bu sigortayı ancak acil durumlarda kullanıyorum, onun dışındaki tüm sağlık ihtiyaçlarımı Türkiye'de karşılıyorum. Çünkü Türkiye'de sıradan bir klinikte alınan sağlık hizmetini ABD'deki birbirinden son derece bağımsız olarak organize edilmiş devasa sisteme tercih ediyorum. Bu bana özgü bir yargı değil. Çevremde diş yaptırmak için bile uçağa atlayıp memlekete giden çok. Gerçekten de sağlıkta diğer alanlara göre çok iyi bir noktadayız.

Şimdi gelin, bu kişisel izlenime dayalı yargıyı test edelim. Veriler benim kişisel deneyimlerimden çıkardığım temel tezi destekliyor mu? Türkiye sağlıkta gerçekten de iyi bir noktada mı? Bu soruya kapsamlı yanıtı Sağlık Karnesi bölümünde detaylarıyla veriyoruz ama burada şu kadarını söyleyeyim: Veriler kişisel yargımı büyük ölçüde destekliyor. Bu kitapta incelediğimiz 7 temel gösterge içinde sağlık, uluslararası kıyaslamalarda en iyi olduğumuz alan.

Türkiye'nin sağlıktaki başarısının sırrı nedir?

Gerek OECD gerek AB bazlı kıyaslamalarda OECD ve AB ortalamalarına göre göstergelerde geride olmamıza rağmen en iyi

konuma sahip olduğumuz kategori sağlık. Türkiye sınırlı kaynağıyla sağlıkta çok büyük başarılar kaydetmiş bir ülke. Zaten halk da bu durumun farkında. Yapılan kamuoyu yoklamalarında yurttaşların en çok memnun olduğu hizmetlerin başında sağlık geliyor. O nedenle bu bölümde biraz farklı bir yaklaşım güdeceğiz. Önce elde ettiğimiz bu başarıyı ortaya çıkaran sebepler üzerine kafa yoracağız, sonra da önümüzdeki dönemde bu başarıyı korumak ve çoğaltmak için atılması gereken adımların üzerinden geçeceğiz. Türkiye'yi sağlıkta başarıya götüren 4 temel faktör var: planlama, eğitim, kamusal yaklaşım ve sağlık çalışanlarına verilen yüksek itibar. Tarihsel bir perspektifle bu dört adımı tek tek inceleyelim.

Türkiye'nin sağlıkta mucizelere imza atmasının altında yatan temel neden, planlı sağlık yatırımlarıdır. Cumhuriyet, son derece planlı bir şekilde sağlık altyapısını sıfırdan kurmuş, bu alanı kamusal yatırım alanlarından biri olarak kabul etmiştir. Cumhuriyet döneminin en uzun süre Sağlık Bakanlığı'nı yapmış olan Dr. Refik Saydam'ı burada anmamız gerekiyor. Dr. Saydam 1923-1938 yılları arasında Sağlık Bakanı, sonra da Başbakan olarak bugün Türkiye'nin medar-ı iftiharı olan sağlık altyapısının temelini atmıştır. O dönemde hizmete geçen projelerin listesine bakınca bugünü hazırlayan kurumları görüyoruz: Emraz-ı Sâriye (Bulaşıcı Hastalıklarla) Mücadele Teşkilatı, Hıfzıssıhha Enstitüsü, veremle mücadele dispanserleri, Heybeliada Verem Sanatoryumu, doğum ve çocuk bakımevleri, ülkenin her yerine yayılan kuduz müesseseleri, akıl hastaneleri ve tabii ki İstanbul'dan sonra Ankara'da kurulan Tıp Fakültesi.

Cumhuriyet dönemindeki planlı sağlık hizmetlerinin temelinde yatan unsurlardan biri, çok erken dönemde başlayan ulusal sağlık taramalarıdır. O dönemde son derece metodik bir şekilde ülkenin sağlık haritası çıkarılmış ve sağlık alanındaki temel riskler belirlenerek planlı bir şekilde başta doğumdan kaynaklı çocuk ve anne ölümleri olmak üzere, cüzamdan vereme pek çok alanda ciddi ilerlemeler kaydedilmiştir. Sonraki yıllarda artan köyden kente göçün olumlu yan etkilerinden biri olan kanalizasyonla bir-

likte toplumsal hijyen de iyileştiği için ülkemizde görülen bulaşıcı hastalıklarda ciddi bir azalma sağlanmıştır. Bulaşıcı hastalıklarla savaşta başarıdaki en önemli etkenler ayrıca 1930'da çıkarılan ve halen yürürlükte olan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ve kanunun iyi bir şekilde uygulanması, yerli aşı üretimi ve bulaşıcı hastalıklara özgü dikey örgütlenme yapısıdır. 60'lı ve 70'li yıllarda tüm yurtta gerçekleştirilen ulusal aşı kampanyaları sayesinde pek çok riskli hastalık için önleyici tedbirler alınmıştır. Cumhuriyet kuşağının seçkin halk doktorları Prof. Dr. Nusret Fişek, Dr. Ömer Behçet Uz, Prof. Dr. Türkan Saylan ve yakın bir zamanda kaybettiğimiz Prof. Dr. Remide Olcay Neyzi gibi adını anmayı unuttuğumuz sayısız kahraman hekimin kamu sağlığı alanındaki çalışmaları sonucunda 1960 ile 2008 arasında ortalama ömrün en fazla arttığı OECD ülkesi Türkiye oldu. Bu çalışmalar sonucu 50 yıl gibi kısa bir sürede Türkiye'de ortalama ömür 25 yıl uzadı!

Sağlıkta başarımızın ikinci belirleyeni, sağlık eğitimine yapılan yatırımlardır. Osmanlı'dan itibaren var olan tıbbiye mektepleri Cumhuriyet'le birlikte modern bir yapıya büründü ve sınırlı kaynaklara rağmen çok sayıda genç bilim insanı ileri derece tıp eğitimi almak için Batı'ya gönderildi. O kuşağın attığı tohumlar sonradan "Cumhuriyet Kuşağı" dediğimiz idealist doktorların yetişerek Anadolu'nun dört bir yanına yayılmasını sağladı. Prof. Dr. Arslan Terzioğlu'na (2003) göre, 1923'ten 1937'ye kadar Refik Saydam döneminde, doktor sayısı 2,5 kat, eczacı sayısı 2 kat, ebe sayısı 3,5 kat arttı. İkinci Dünya Savaşı arefesinde Nazi Almanyası'ndan kaçan pek çok Yahudi tıp uzmanının ülkemize davet edilmesi de yine bu dönemin önemli stratejik adımlarından biri olarak kayda geçmeli. Türkiye üniversitelerinde temel ve tıp eğitiminin sınırlı kaynakla kısa sürede hayata geçirilmesi ancak böyle yaratıcı adımlarla mümkün olabilmiştir.

Cumhuriyet'in ilk döneminde sağlık eğitimine yapılan yatırımlar sonraki dönemde de devam etti. Özellikle fen bilimleri ağırlıklı öğretim yapan Fen Liseleri ve yabancı dil ağırlıklı ilk Anadolu Liseleri hamlesiyle Türkiye az sayıda öğrenciye ileri derecede beceri kazandırmanın yolunu açtı. Aynı dönemlerde başla-

yan merkezi yerleştirme sistemi sayesinde temel eğitimi iyi olan öğrenciler tıp alanına yöneldi. Tıp alanında itibarı yüksek okulların yanına Hacettepe Tıp Fakültesi gibi yeni okullar da eklendi.

Eğitimdeki başarımız yalnızca tıp ve fen eğitimiyle sınırlı değil. Hemşirelik okullarının da ülkemizde oldukça derin kökleri var. Özellikle geçmişte Anadolu'da kız çocuklarının okumasına yönelik engellerin yüksek olduğu dönemlerde başarılı kız çocukları ilkokuldan itibaren yatılı hemşirelik okullarına yönlendiriliyordu. O okullarda oluşan insan sermayesi tıpta başarının yapıtaşlarından birini oluşturuyordu. Bugün tıp alanında geldiğimiz yerde eğitime, yani sağlıkta insan kaynaklarına yapılan zamanının çok ötesinde bu yatırımların ciddi bir katkısı var. Sağlık sektöründeki eğitime yatırımla gelen bu başarılı kalkınma modeli bize başka alanlar için umut vermeli. Türkiye'nin önümüzdeki dönemde yeşil dönüşümden yüksek teknolojiye dayalı üretime girişeceği yeni kalkınma hamleleri bu tecrübelerden ders çıkarmalı.

Sağlıkta başarımızın üçüncü önemli sebebi ise sağlığın ülkemizde temel kamu hizmeti olarak kabul edilmiş olmasıdır. 1980'lere geldiğimizde Türkiye'de oldukça gelişmiş bir kamu sağlık altyapısı olduğunu görüyoruz. Ancak o dönemde başta ABD ve İngiltere olmak üzere dünyayı saran liberal ekonomik rüzgâr, Türkiye'de askeri darbe ve Özal iktidarı sayesinde sağlıkta serbest piyasa dönemini başlattı. Reagan ve Thatcher'ın sağlıkta kamuyu yok etmeye yönelik yıkıcı politikaları sadece gelişmiş ülkelerde değil, Şili gibi gelişmekte olan ülkelerde de uygulandı. Bu döneme kadar yalnızca birkaç büyük şehirde ve en üst gelir grubuna yönelik sınırlı bir alanda var olan özel sağlık sektörü Türkiye çapında yaygınlaşmaya başladı. Ancak Şili'de sonu büyük bir felaket olan sağlıkta topyekûn özelleştirme furyası, bizde Türk Tabipleri Birliği (TTB), diğer meslek örgütleri ve sendikaların yoğun mücadelesi sayesinde geri püskürtüldü. Bugün eğer sağlık hizmeti bizde hâlâ bir noktaya kadar temel kamusal hizmet alanı olarak görülüyorsa bunun nedenlerinden biri, yıllarca bu alanda kamu sağlığı mücadelesi yürüten meslek birlikleri ve sağlık çalışanlarıdır.

Sağlıkta başarımızın altında yatan dördüncü faktör, sağlık çalışanlarının sahip olduğu yüksek itibardır. Türkiye'de doktorlar, hemşireler ve teknisyenler uzunca bir dönem mesleki statü ve gelir seviyeleri itibariyle ülke ortalamasının üstünde bir konumda yer aldılar. Üniversite giriş sisteminde sağlık alanlarına gösterilen rağbet bu itibarın bir sonucudur. Merkezi sınav sistemine geçtiğimiz son 50 yılda yapılan tüm sınavlarda en çok tercih edilen bölümün tıp olması boşuna değil. İki kuşaktır ülkenin en iyi öğrencileri tıp alanını tercih ediyor. Mezuniyet sonrası gelir verilerine baktığımızda da itibarın ikinci ayağı olan ekonomik ve sosyal statünün izlerini görüyoruz. Tıp doktorluğu meslek olarak hem iş garantisi sunuyor hem de yüksek gelir. Pek çok yerleşim biriminde en yüksek gelirli kişi, o bölgede görev yapan hekimlerdir. Benzer bir durum hemşireler ve sağlık teknisyenleri için de geçerli. Uzunca bir dönem özellikle kırsal kesimlerde yaşayan başarılı kız çocukları için hemşirelik okulları en güvenilir iş bulma alanı oldu. Yatılı olan bu okullara köylerden son derece başarılı öğrenciler gönderildi. Özellikle Anadolu'da hemşirelik işte bu nedenle son derece saygın bir meslek olarak kabul edildi. Maalesef doktor ve hemşirelerin itibarına yönelik bütün bu veriler son yıllar için geçerli değil. En son tercih döneminde başta tıp olmak üzere eczacılık, diş hekimliği gibi bölümlere olan rağbet son derece azalmış görünüyor. Bu konuya bir sonraki bölümde tekrar döneceğiz.

Özetlersek, Türkiye sınırlı kaynaklarına rağmen sağlık alanında mucizelere imza atmış bir ülke. Bunun sebepleri arasında planlama var, eğitime verilen önem var, sağlığın serbest piyasaya kurban edilmemesi var ve son olarak sağlık çalışanlarına verilen yüksek itibar var. Türkiye önümüzdeki dönemde sadece sağlık alanında değil, başta eğitim olmak üzere diğer öncelikli alanlarda da bir başarı hikâyesi yazmak istiyorsa sağlıktaki modeli örnek almalı. Ancak gelin görün ki, realite bu söylediğimden çok daha farklı. Şu an Türkiye sağlıktaki bu başarıyı başka alanlara yaymak yerine, başarıyı getiren uygulamaları bir bir ortadan kaldırmakla meşgul. Planlamayı piyasaya teslim ettik. Kamucu sağlık politikalarının yerine, Batı'nın bile bırakmaya başladığı özel sektör

uygulamalarını getiriyoruz. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi fen eğitiminde geriliyor ve en önemlisi de akıl almaz bir vurdumduymazlıkla sağlık çalışanlarına şiddet uygulayarak onları meslekten soğutuyoruz. "Bu topraklarda iyi bir hikâyenin ömrü kısa sürüyor" gibi karamsar bir ifade kullanmayacağım ama başka da ne diyeceğim bilemiyorum. O nedenle en iyisi ben susayım, biraz da yaşayan anlatsın.

— “ —
Yaşayan anlatsın
— ” —

Sağlıkta sorunları iki boyutta ele almak gerekiyor. Bir hastaların yaşadıkları var, bir de sağlık çalışanlarının. Önce hastaları dinleyelim...

Haber Global'den Gökhan Kam'ın hazırladığı haber dosyasında bakın hastalar dertlerini nasıl anlatıyor:

Gaziosmanpaşa Eğitim ve Araştırma Hastanesi'nde bisikletten düşen oğlunun köprücükkemiği için acil servise geldiklerini söyleyen baba Ali Engin, "Bize '20 gün sonra ortopediye getirin' dediler. 40 gün geçti zor randevu aldık. Doktor bulsan bile muayene etmiyor. Kapıya '5 dakikada bir hasta alınıyor' diye yazmışlar. Nasıl baksın ki?"

Saliha Aydın ise aynı hastanede aylardır bir dermatoloji uzmanından randevu almak için çabaladıklarını söylüyor.

Gece 12'den sonra randevular açılıyormuş, biz de açılsın diye bekliyoruz. İki ay sonra randevu bulabildim.

Medyascope'tan Mehmet Yaşar Altundağ, Türkiye'den göçen ya da göç etmek isteyen doktorların yaşadıklarını

anlatmak için Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde okuyan Ateş Orbay Koçoğlu, yurtdışına taşınan Uzman Dr. Şeyda Kübra Eser ve yine yurtdışında mesleğini sürdürmek için ülkeyi terk etmiş beyin cerrahı Dr. Ali Alakuş ile konuşmuş. Bu harika dosyanın tamamını Medyascope üzerinden okumanızı tavsiye ederim.

Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi 5. sınıf öğrencisi Ateş Orbay Koçoğlu, uzun süre direndikten sonra TUS'a hazırlanırken kararını vermiş ve İsveççe öğrenmeye başlamış. İlk tercihi olan okula girmiş, başarıyla derslerini tamamlamış idealist bir gencin ülkesini terk etmek zorunda kalma süreci oldukça öğretici.

Şiddet, ekonomi, çalışma koşullarına bakıyorsun birçok konuda doktorların aleyhine dönüyor çarklar. Ama güvenlik konusu büyük bir problem, gözümle görmesem inanmazdım. Geçenlerde ilk nöbetimi tuttum, sadece sekiz saatti ve aşırı yoruldum. Sürekli oradan oraya koşturuyorsun ve yoruluyorsun. Bu süreçte yemek yemeyi bile unuttum. Bu benim sadece bir günümdü ve düşünün, yeni mezun doktorlar asistanlık yıllarının ilk beş senesinde bunu ayda 10 gün boyunca yapıyorlar. Nöbet yine tutarız, bari biraz saygı göreyim. Nöbetten çıktıktan sonra kafamı yastığa koyduğumda bari "Bir sürü insanı kurtardık, maddi olarak hakkımı alıyorum, çalıştık karşılığını aldık" diyeyim. Ama olan şey yine dayak yememiz, bu ülkede kıymetimizin bilinmemesi oluyor. TUS için aşırı çalışıyorsun, inanılmaz bir rekabet var. 6. sınıfta olan bir kişi nöbeti yoksa o gün 10 saat çalışıyordur. Nöbet tutuyorsa nöbet aralarında elinde hep ufak bir kitabıyla sınava çalışıyordur. En son "yeter" dedim, araştırmaya başladım. Yaşam ve çalışma koşulları açısından bana en uygun ülkenin İsveç olduğunu anladım. "TUS'a hazırlanan insan İsveççe mi öğrenemez?" dedim ve İsveççe öğrenmeye başladım. Şimdi benim gibi tıp okuyan kız arkadaşımla beraber İsveççe öğreniyoruz ve İsveç'e yerleşmeyi düşünüyoruz.

Ateş, sevdiği mesleği sevdiği memleketinde yapmakta zorlandığı için zor olan göç kararını nasıl verdiğini anlatıyor. Sakaryalı Dr. Şeyda Kübra Eser ise Karadeniz Teknik Üniversitesi'nde lisans, Haydarpaşa Numune Hastanesi'nde Anestezi ve Reanimasyon alanında uzmanlığını tamamlamış ve İsveç'e göç etmiş bir doktor. Bakın onu göçe zorlayan koşullar neler:

Fiziksel şiddete maruz kalmayan şanslı doktorlardanım. Ama özellikle zorunlu hizmetimdeyken, psikolojik şiddetin her türlüsünü yaşadım. Sizin dediğinizin hiçbir önemi yok. Yoğun bakım için bazı kurallar vardır, görüş ve bilgi saati gibi. Siz bunun herkes için eşit olmasını sağlamak istiyorsunuz ama fark ediyorsunuz ki bazıları daha eşit. Siz "Hayır" deseniz bile daha üst mercilerden aratıp istediklerini yaptırabiliyorlar. Orada bir taraftan düzeni korumaya çalışırken diğer taraftan da köyden gelen Mehmet Amca'nın hakkını savunmaya çalışıyorsunuz. Kesinlikle psikolojik şiddete maruz kalıyorsunuz. Asistanlığımın ikinci yılında artık burada çalışmayacağımı anladım, beni çalışmaya motive edecek bir şey kalmamıştı. Sürekli depresyonda, sürekli anksiyeteli bir insana dönüşmüştüm. Tek başıma acilde nöbetçiydim ve multitravma hastası gelmişti. Tek doktordum, çok korkmuştum. O zaman bunun benim tecrübe ve bilgi eksikliğimden kaynaklandığını düşünmüştüm. Beni orada tek başıma bırakan sistemi sorgulamamıştım. Daha sonra asistanlığa başladığımda yurtdışına gittim, gittiğim şehirlerdeki hastaneleri gezmeye başladım. Türkiye'deki gibi kaos ortamının olmadığını fark ettim. Daha sonra bir asistan arkadaşım Hollanda'ya gitti, asıl gidebileceğimi anladığım zaman, kırılma noktam oydu sanırım. Yüzlerce doktor gitme planı yapıyor. Geçen bir arkadaşım için İsveççe kursunu aradım, kurs sahibi "İki yıl için doluyuz" dedi. İsveç'e gitmeye niyetlenince yolunuz gidenlerle ve gitmişlerle bir şekilde karşılaşıyor. Herhalde geçen seneden beri benimle birlikte 50'ye yakın uzman doktor İsveç'e göç etti.

"Hiç sorumluluk hissetmiyor musunuz ya da doktor olduğunuz için göç etmemeniz gerekir diyenlere karşı ne düşünüyorsunuz?" sorusuna Dr. Eser bakın nasıl yanıt veriyor:

Hiçbir sorumluluk hissetmiyorum. Burs almadım, aldığım krediyi ödedim, kitaplarımı kendi paramla aldım. Zorunlu hizmetimi yaptım. Devlet benden daha ne bekleyebilir ki? Kimse keyfine anasını, babasını, evini bırakıp gitmiyor; biz buna resmen zorunlu bırakıldık. Bence bizi suçlamak yerine bakanlığın şartları bir an önce düzeltmesi lazım, yoksa bu göçün önü alınamayacak.

Medyascope'a konuşan Dr. Ali Conor Alakuş da 28 yaşında 2017 Marmara Tıp Fakültesi mezunu. Mecburi hizmet sonrası İngiltere'ye taşınarak beyin cerrahisi alanında çalışmaya başlamış. Türkiye'de çalıştığı çok kısa sürede doğrudan şiddete maruz kalan doktorlardan biri kendisi. Ülkede adalet noksanlığının sonuçlarını, mesleğini yapmaktan başka suçu olmayan bir insanın başına gelenleri okuyarak bir daha hesaplayalım:

Türkiye'de hangi suç ceza alıyor? Kadınları katledenlerin serbest kaldığını görüyorum. Genel bir caydırıcılık probleminin olduğunu düşünüyorum. Kadınlara böyle oluyorsa ister istemez sıra doktorlara da geliyor. Ama bakanlığın bu konuda bir duyarsızlığı da mevcut. Bana birisi saldırdı ama fail ceza alsın diye ben peşinden koşturdum. Bakanlık benimle ilgilenmedi ama kendim gittim Türk Tabipleri Birliği'ne şikâyetimi yaptım.

Dr. Alakuş, kendisinin de maruz kaldığı şiddet ortamının siyasal ve sistemsel sebepleri üzerine epey kafa yormuş bir hekim. Bu bölümün sonunda tekrar değineceğimiz sevk zincirindeki eksiklerin doktorlara yönelik şiddeti artırdığını bakın nasıl detaylandırıyor:

Doktor görmek iyi bir şey tamam da Türkiye'de sevk zinciri yok. Doktor görmek zorlaşırsa hükümet, oy kaybedeceğini düşünüyor. Buna işte sağlığın siyasallaşması deniyor. Hastanelerde doktorlara gelen hastalar aslında hiç filtrelenmemiş oluyor. Aslında bir hastanın ilk aile hekimine gitmesi gerekiyor. Biz buna 1. basamak diyoruz. Aile hekimi hastayı ve hastalığı inceledikten sonra hastalığı çözemezse devlet hastanesiyle iletişimde kalarak hastayı bir sonraki aşamaya konsülte eder. Türkiye'de hiçbir sevk mekanizması olmadığı için başı ağrıyan hasta da araştırma hastanesine geliyor, kalp krizi geçiren hasta da. Devlet de sana bastırıyor, günde 100 hasta bakılacak diye. Bakmadığın zaman da azar işitiyorsun. Bir kanser hastasına beş dakika ayırabiliyorsun mesela. Bu kadar kısa süre içerisinde bir hastayı tanımak, sorununu tanımak imkânsız. Bu beş dakika hiç gerçekçi bir süre değil. Ama bu süre sıkıntısı bizi en değer verdiğimiz kişiler olan hastalarımızla karşı karşıya getiriyor. Randevu süreci bazen uzayabiliyor çünkü fark ettiğiniz ufak bir semptoma yoğunlaşmak isterken randevu mesela 15 dakikaya uzuyor. Bu esnada diğer bekleyenler arasında hoşgörüsüzlük artıyor, şiddet olaylarına evriliyor.

Diken'de Mesude Erşan'ın hazırladığı "Sağlıkta Şiddet" dosyasında 40 yıllık hekim Dr. Osman Öztürk'ün izlenimleri dünden bugüne sağlıkta şiddetin gelişimine dair önemli ipuçları sunuyor. Öztürk, altı meslektaşının ismini tek tek andıktan sonra şöyle devam ediyor:

Geçmişte sağlıkta şiddete çok az rastlardık. Hastanelerimizde, sağlık kurumlarımızda güvenlik görevlileri bulunmaz, sadece kapıda iki kapıcı olurdu. Hekimin itibarının koruyucu bir fonksiyon gördüğünü şimdi daha iyi anlıyoruz. Geçmişte bir tartışma ya da şiddete yönelme olduğunda hastalar veya hasta yakınları durdurulurdu. Hekime, sağlıkçıya el kalkmazdı. Aslında şiddetin, cinayetlerin en büyük etkeni, hekimin itibarının giderek, isteyerek yok edilmesi.

Çünkü sağlığın özelleştirilmesi sürecinde profesyonel meslekle-rin işçileşmesi ve sermaye önünde engel olmaktan kalkması programının bir parçasıydı. Fail derken, sadece tetiği çekeni değil, zemini hazırlayanları bilmemiz ve onlarla mücadele etmemiz gerekiyor.

Aynı dosyada görüşlerine başvurulan Prof. Dr. Dilek Dai Özcengiz ise şiddet kaygısının tıp öğrencileri üzerindeki baskısından söz ediyor. Uzun vadede beni en çok kaygılandıran noktalardan birinin altını çiziyor hoca:

Öğrencilerimin ne kadar üzgün, kaygılı olduğunu görüyorum. Onları nasıl tekrar bu mesleğe ısındırırız kaygısını derinden yaşıyorum. Bu çok ciddi bir toplumsal sorun. Belli bir eğitimdeki, düşüncedeki insanları kışkırtılmış cahillere kırdırma politikası. Kısa vadede, hastanelerdeki kabalığın azaltılması, silah sokulmaması gibi çözümler ele alınabilir. Ama resmin tamamına bakmak lazım. Ülkenin şiddet anlamında bir yangın yeri olduğunu, eğitimlinin cahile kırdırıldığını, kışkırtılmış cehaletin ülkeyi kapladığını görmek gerekiyor.

Türkiye'nin sağlık karnesi

Önce bir tarifle başlayalım. Dünya Sağlık Örgütü'ne göre, sağlık sadece hastalık ve sakatlığın olmayışı değil, bedensel, ruhsal ve sosyal bakımdan da tam iyilik halidir. Bizim deyişle, her şeyin başı olan sağlık. İnsanlar için geçerli olan bu hayati kural ülkeler için de geçerli. BM İnsani Gelişmişlik Endeksi'nin üç temel faktöründen biri sağlık. Aynı şekilde OECD'nin İyi Olma Hali'ni belirlediği temel değişkenlerin başında da sağlık geliyor. O nedenle Dünya Sağlık Örgütü tüm ülkelerde sağlık bakanlıkları aracılığıyla son derece güvenilir ve karşılaştırılabilir veri topluyor. Bu kitap için pek çok alanda verileri incelemiş biri olarak şunu rahatlıkla

söyleyebilirim: İncelediğimiz alanlar içinde sağlık en kapsamlı, en tutarlı ve güvenilir gelişme göstergeleri arasında yer alıyor.

Diğer bölümlerde olduğu gibi sağlıkta nerede olduğumuz sorusuna da hem tarihsel trend verileriyle hem de uluslararası karşılaştırmalı verilerle yanıt arayacağız. Bu bölümde kaynak olarak Sağlık Bakanlığı'nın her yıl yayınladığı Sağlık İstatistikleri Yıllığı'nı ve OECD ve Dünya Sağlık Örgütü'nün yayınladığı karşılaştırmalı raporları kullandım. OECD yıllık olarak yayınladığı "Bir Bakışta Sağlık" (Health at a Glance) raporunda bir ülkenin sağlıkta nerede olduğunu değerlendirmek için şu 5 kriteri kullanıyor: Sağlık durumu, risk faktörleri, hizmete erişim, hizmet kalitesi ve sağlık kaynakları. Ben de bu bölümde aynı çerçeveyi kullanacağım.

1. *Sağlık durumu* kategorisinde toplam 4 altbaşlık var: Ortalama yaşam beklentisi, önlenebilir ölümler, kronik hastalıklar ve genel sağlığa dair subjektif değerlendirme. Türkiye'de doğan bir çocuğun ortalama yaşam beklentisi dünya ortalamasının 5 yaş üstünde. Ancak Türkiye 38 OECD ülkesi arasında erkeklerde 27, kadınlarda ise 28 ülkenin gerisinde. Her 100 bin kişide önlenebilir ölüm sayısı bizde 216 iken OECD ortalaması 199. Kronik hastalıklara baktığımızda bizde şeker hastalığına yakalananların oranı yüzde 11 iken OECD ortalaması yüzde 7. Genel sağlık statüsünü tespit etmenin bir yolu da subjektif sağlık durumuna bakmak. OECD bu amaçla, "Sağlığınız nasıl?" sorusunu kullanıyor. Ülkemizde halkın üçte ikisi (yüzde 67) sağlığını genel olarak "iyi" olarak değerlendiriyor, ki bu oran OECD ortalamasıyla neredeyse aynı (yüzde 68).
2. *Risk faktörleri,* insan sağlığını tehdit eden sigara, alkol tüketimi, hava kirliliği ve obezite kaynaklı ölümleri kapsıyor. Bu anlamda Türkiye'nin karnesi tezatlarla dolu. Bir tarafta çok iyi olduğumuz alanlar var ama diğer tarafta çok da riskli olduğumuz alanlar var. Tahmin edeceğiniz gibi, tütün ve tütünlü mamuller tüketiminde ülkemiz OECD'de ilk sırada yer alıyor. 15 yaş üstü nüfus içinde sigara içenlerin oranı bizde yüzde 28 iken OECD ortalaması yüzde 17. Hava kirliliğinden ölümlere baktığımız-

da da OECD içinde parlak bir yerde olmadığımızı görüyoruz. Bir sağlık riski olarak hava kirliliğinden kaynaklı ölüm oranına baktığımızda da risk seviyemizin çok yüksek olduğunu görüyoruz. Bizde her 100 bin kişiden 59'u kirli hava koşulları nedeniyle hayatını kaybederken OECD ortalaması yalnızca 29. Bu riske Çevre bölümünde tekrar döneceğiz, zira hava kirliliğinin temel nedenlerinden biri kömüre bağımlı enerji politikamız. Risk faktörleri arasında yer alan alkol tüketiminde durum tam tersi. OECD'de 15 yaş üstü alkol tüketimi en az olan ülke Türkiye. Bizde kişi başı yılda ortalama 1,3 litre alkol tüketilirken OECD ortalaması 9 litre. Ancak bu veriyi değerlendirirken özen göstermek gerekiyor, zira bizde bir grup hiç alkol tüketmediği için, ortalama düşük gözükse de alkol içenler arasındaki oran OECD ortalamasından çok uzak olmayabilir.

Obezite, bütün risk faktörleri içinde Türkiye'yi önümüzdeki dönemde en çok meşgul edecek mesele olarak karşımıza çıkıyor. Şu anda ikinci ölüm nedeni olan obezitede beni asıl kaygılandıran, Türkiye'nin bu noktaya oldukça kısa bir zaman diliminde gelmesi. OECD ülkelerinde obezite oranı ortalama olarak yüzde 56 iken bizde nüfusun neredeyse üçte ikisi obez (yüzde 64). Ancak görünen o ki bu iyi günlerimiz. Obezite artış oranı en yüksek olan ülkelerden biri de biziz. Türkiye'nin sağlık alanında uzun vadeli risklerini azaltması için önümüzdeki dönemde sigara ve obezite konusunda yaratıcı projelere ihtiyacı var. Alkol konusunda ülkede gösterilen aşırı hassasiyetin sigara ve obeziteye kaydırılmasında da ayrıca fayda var. Çevre meselesini bir sonraki bölümde daha geniş olarak ele alacağımız için o detaya burada girmiyorum.

3. *Hizmete erişim* verileri, hem sağlık hizmetlerinin yaygınlığına hem de bu hizmetlere finansal erişime odaklanıyor. Türkiye'de yaşayanların yaklaşık yüzde 10'u prim borçları nedeniyle genel sağlık sigortası şemsiyesi altında değil. Sağlık giderlerini karşılayabilme noktasında ise cepten yapılan sağlık harcamalarının oranı OECD ortalamasından daha yüksek. Bir başka ifadeyle, halen hizmete erişim tüm nüfusu kapsayamamış olsa

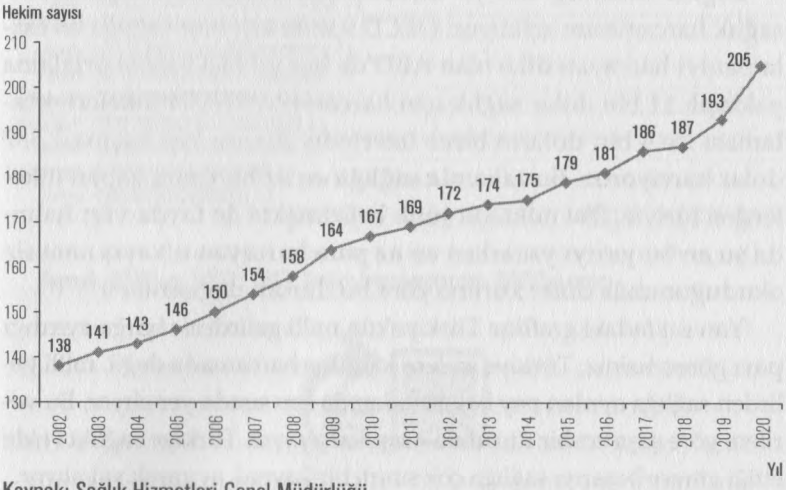
da Cumhuriyet sağlık hizmetlerini yurttaşların büyük bir bölümüne ulaştırmayı başarmış görünüyor.

4. *Hizmet kalitesi* OECD ölçeklerinde temel bakım, yani ilk aşama sağlık hizmetlerinde ve hastaneye yatış sonrası ölüm oranları bakımından inceleniyor. Maalesef Türkiye'de sağlık hizmetinin kalitesi açısından önemli sorunlar var. OECD, Türkiye'de sağlık hizmetlerinin kalitesiyle ilgili bir kitap yayımlayarak önemli sorunları gözler önüne serdi (*OECD Reviews of Health Care Quality: Turkey 2014*). Örneğin, ani inme sonrasında 30 gün içindeki ölüm oranı ülkemizde yüzde 11,8; bu oranla Türkiye, bütün OECD ülkeleri arasında Meksika ve Slovenya'dan sonra sondan üçüncü ülke. Kontrol altına alınamayan diyabet olgularının oranı, OECD ortalamasından yaklaşık on kat daha yüksek; astım nedeniyle hastaneye yapılan başvuru hızı, OECD ortalamasından dört kattan fazla yüksek. Türkiye'de kanser tarama programlarında da başarı düşük. Örneğin, 20-69 yaş grubundaki kadınlarda OECD ortalaması yüzde 59,6 olan servikal kanser taraması oranı Türkiye'de yalnızca yüzde 15,5. OECD ülkeleri ortalaması yüzde 61,5 olan 50-69 yaş grubundaki kadınlarda meme kanseri taraması oranı ülkemizde yalnızca yüzde 27,3. Aşırı sigara tüketiminin sonucu olarak kronik obstrüktif akciğer hastalığı (KOAH) sıralamasında OECD ülkeleri arasında ilk sırada yer alıyoruz. Mamografi oranında da benzer bir negatif durum var. OECD ülkelerinde ortalama olarak kadınların yüzde 62'si mamografi çektirirken biz yüzde 36 ile sondan ikinci sırada yer alıyoruz.
5. *Sağlık kaynakları* kişi başı harcama, doktor sayısı, hemşire sayısı ve hastane yatağı sayısı üzerinden hesaplanıyor. Bu göstergelerden kişi başına düşen hastane yatağı sayısı hariç diğer üç göstergede OECD ülkeleri arasında bizden az kaynağa sahip ülke yok! Kişi başı sağlık harcamasında, kişi başına düşen doktor ve hemşire sayısında OECD ülkeleri arasında en son sıradayız. Yan sayfadaki grafikte Sağlık Bakanlığı verilerine göre 100 bin kişiye düşen hekim sayısının son 20 yıllık değişimini göreceksiniz.

Bu tabloya bakınca her yıl iyileşme olduğunu görüyoruz. Ancak hekim sayısındaki değişimi tıp eğitiminin kalitesindeki değişimle birlikte ele almak uygun olur. Bir yandan hekim sayısı hızla artarken, tıp eğitimi için zorunlu olan öğretim üyesi, derslik, laboratuvar, eğitim sağlık kuruluşu ve bilimsel araştırma olanakları aynı hızda artış göstermiyor. Bu tersliğin sonuçlarını şimdi değilse de maalesef yakın bir gelecekte düşen hizmet kalitesinde ve araştırma sonuçlarında göreceğiz.

Diğer bölümlerde olduğu gibi hatırlatmakta fayda var: Ülke içindeki trend verileri ancak ülke dışındaki karşılaştırmalı verilerle kıyaslandığı zaman gerçek anlamını bulur. 20 yıl gibi uzun bir dönemde gerek nüfus artışından gerek teknolojik gelişmelerden kaynaklı bir ilerleme muhakkak olacaktır. Global dünyada ülkeleri değerlendirirken önemli olan, sizin o ülkelere göre nerede olduğunuzdur. Bu çerçevede doktor oranlarına bir daha bakalım. Aşağıdaki grafikte ülkelere göre kişi başına düşen hekim sayıları sıralanmış. Gördüğünüz gibi, Türkiye kişi başına düşen hekim sayısı itibariyle OECD ülkeleri arasında en son sırada yer alıyor.

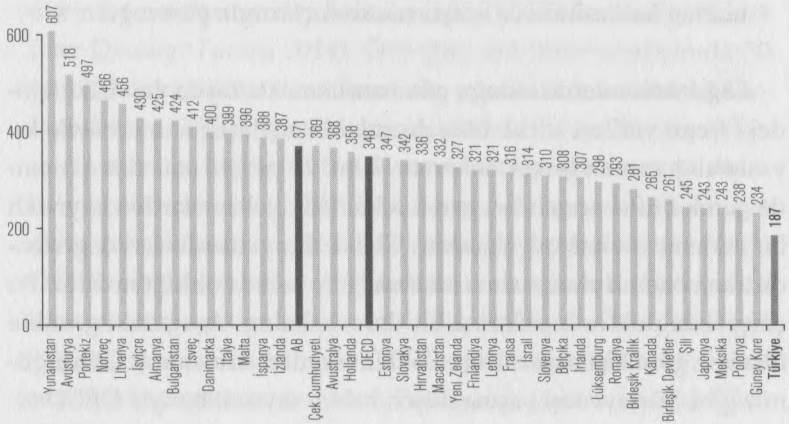
Yıllara göre 100.000 kişiye düşen toplam hekim sayısı

Kaynak: Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü

Bizde 100 bin kişiye 205 doktor düşerken AB ülkelerinde ortalama olarak 389 doktor düşüyor. Kolombiya, Meksika ve Şili dahil tüm OECD ülkelerinde kişi başına düşen doktor oranı bizden daha iyi durumda. Benzer veriler kişi başına düşen diş hekimi, eczacı ve hemşire-ebe oranları için de geçerli.

Hekim sayısı

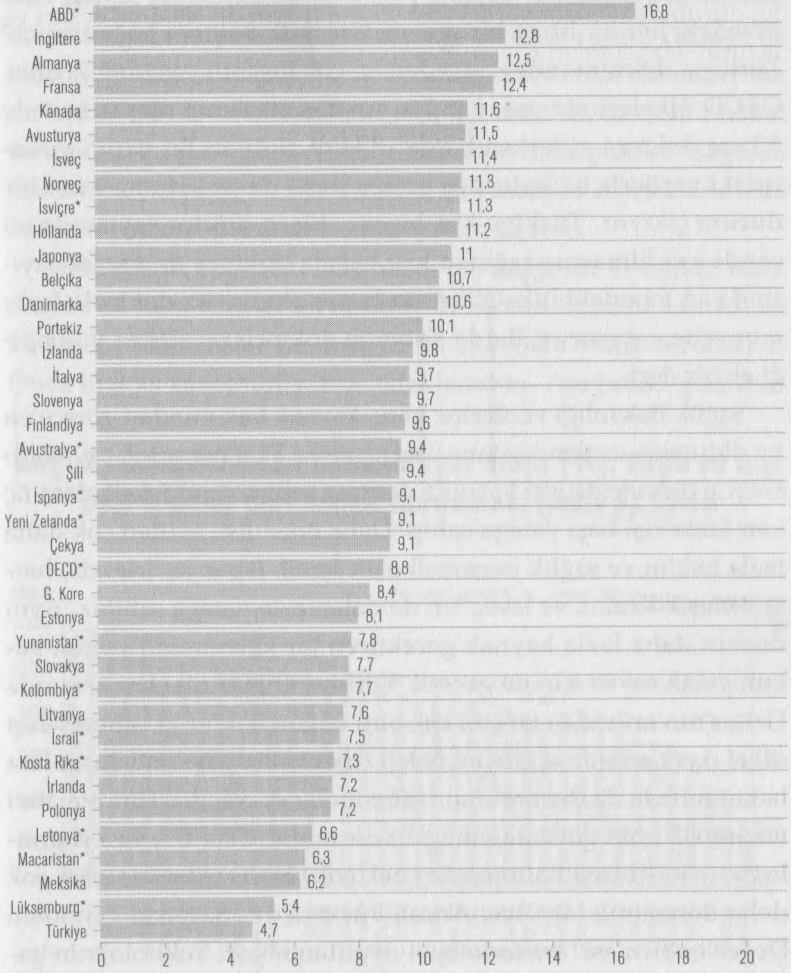
Kaynak: OECD

Sağlıkta bizden az harcama yapan ülke yok!

Sağlık Bakanlığı her yıl düzenli olarak kişi başı toplam cari sağlık harcamasını açıklıyor. OECD içinde kişi başı sağlığa en fazla parayı harcayan ülke olan ABD'de her yıl kişi başına ortalama yaklaşık 11 bin dolar sağlık için harcanıyor. OECD ülkeleri ortalaması ise 4 bin doların biraz üzerinde. Biz ise kişi başına 1.387 dolar harcıyoruz. Bu rakamla sağlığa en az harcama yapan ülkelerden biriyiz. (Bu noktada şunu belirtmekte de fayda var: Aslında şu an bu yazıyı yazarken en az para harcayan ülkeyiz ama siz okuduğunuzda dolar kuruna göre bu durum değişebilir!)

Yan sayfadaki grafikte Türkiye'nin milli gelirden sağlığa ayırdığı payı göreceksiniz. Türkiye sadece kişi başı harcamada değil, milli gelirden sağlığa ayrılan pay bakımından da son sırada yer alıyor. Bu verilere göre şaşırtıcı bir durumla karşı karşıyayız. Türkiye sağlıkta elde ettiği görece başarıyı sağlığa çok sınırlı bir kaynak ayırarak yakalıyor.

Sağlık harcamalarının milli gelire oranı (2020)

Kaynak: OECD ve TÜİK*: 2019. Sağlık harcamalarının GSYH'ye oranı

Güncel hali için QR kodu okutunuz

Kişi başı hekime müracaat oranı

Türkiye'nin sağlıkta sınırlı insan kaynağını daha da kısıtlayan bir başka faktör var: kişi başı hekime müracaat sayısı! Yani ülkedeki her bir birey bir senede kaç defa doktora başvuruyor? Türkiye, doktora müracaat eden en çok insanın yaşadığı 7. ülke. OECD ülkelerinde yaşayan bir yurttaş ortalama olarak senede 6 kere doktora giderken bizde 10 kere gidiyor. Bu veriyi yukarıdaki verilerle birleştirince ortaya daha da açıklanması zor bir durum çıkıyor. Türkiye kişi başına düşen doktor sayısında en sonda yer almasına rağmen kişi başına doktora müracaat sayısında en tepedeki ülkeler arasında yer alıyor. Az doktorla fazla muayene yapıyoruz. Bu da sistemin doktorların sırtına yüklediği ek bir dert.

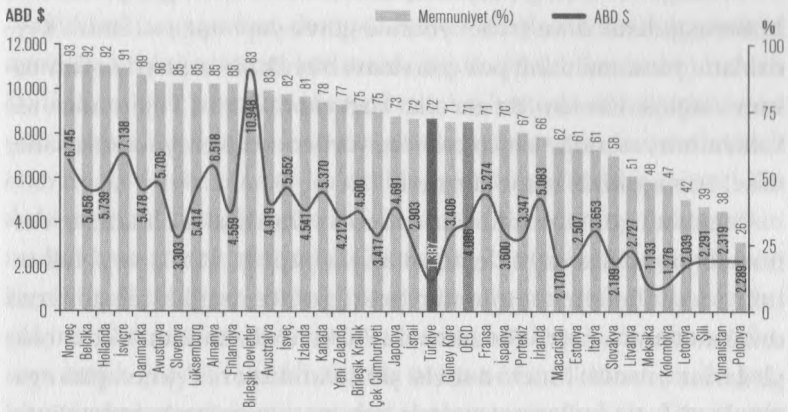
Sağlık Bakanlığı verilerine göre, kaynak bakımından görece en iyi olduğumuz alan hastane yatak sayısı. Türkiye yatak sayısı itibariyle daha fazla kişi bazında doktora sahip olan Meksika'nın üç katı fazla kişi başı yatağa sahip. Daha önemlisi, bizden çok daha fazla hekim ve sağlık personeli olan İsrail, İspanya, İrlanda, hatta Birleşik Krallık ve İsveç'ten de daha fazla yatağa sahibiz. Aynı durum daha fazla kaynak gerektiren bir kalem olan yoğun bakım yatak sayısı için de geçerli. Türkiye OECD ülkeleri arasında Çekya'nın ardından en çok kişi başı yoğun bakım yatağına sahip ülke! Aynı şekilde sağlık teknoloji altyapısına yapılan yatırımlara baktığımızda da durumumuz görece olarak çok iyi. Türkiye, ileri teknolojili tıbbi görüntüleme cihazları (MR, BT, PET, vb.) yoğunluğu ve kullanımı bakımından pek çok OECD ülkesine göre çok daha donanımlı bir ülke. Ancak Türkiye'de "Sağlıkta Teknoloji Değerlendirmesi" metodolojisi uygulanmıyor. Teknolojinin gereksiz ve fazla kullanımı sorunu var, bu durum hasta güvenliğini de tehdit edebiliyor. Nitekim Türk Radyoloji Derneği bu konuda bir rapor yayınlayarak uyarıda bulundu. Doktorsuz teknoloji hevesi hem finansal kaynakların israfına hem de can kaybına yol açabilecek boyutlarda. Bütün bu verilere toplu olarak bakınca Türkiye'nin son 20 yılda sağlık alanındaki en büyük yatırımı altyapı ve teknolojiye yapmış olduğunu görüyoruz.

Hizmet memnuniyeti

Sağlık hizmetlerini değerlendirirken bakılması gereken alanlardan biri de sağlık hizmetini alan yurttaşların aldıkları hizmetten memnuniyet seviyesi. Sağlık Bakanlığı verilerine göre, Türkiye'de yurttaşlar aldıkları sağlık hizmetlerinden son derece memnun; her ne kadar OECD ortalamasının altında kalsa da bizdeki hizmet memnuniyeti pek çok Avrupa ülkesinden daha yüksek. Sağlıkta kısıtlı insan kaynağı ve son derece sınırlı finansal kaynaklarla elde edilen bu hizmet memnuniyeti gerçekten şaşırtıcı.

Hekimlerin bu kadar çok hasta gördüğü bir sistemde nasıl oluyor da hem hizmet memnuniyeti hem de hizmet kalitesi bu kadar iyi olabiliyor? Bu soruya iki aşamada yanıt verebiliriz. Önce hizmet memnuniyetine odaklanalım. Aşağıdaki grafikten

Sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranı (%), 2020 ve kişi başı toplam cari sağlık harcaması (ABD $), 2019

Kaynak: TÜİK, OECD Health Data 2021

Not: Ülkelerin memnuniyet verileri 2020 yılına, harcama verileri ise 2019 yılına aittir. Türkiye'nin harcama verisi 2020 yılına aittir.

Güncel hali için QR kodu okutunuz

de izleyeceğiniz gibi, genel olarak harcama arttıkça memnuniyet de artıyor. Bu trende en çok ters düşen iki ülke var: ABD ve Türkiye. ABD dünyada en çok para harcayan ülke olduğu halde sağlık memnuniyetinde ilk 10 ülke arasında yok. Hatırlarsanız, benim bu bölümün girişindeki kendi deneyimlerim de bunu gösteriyor. ABD'de sağlığa çok para harcanıyor ama iyi bir sağlık hizmeti alınamıyor. Türkiye ise sağlığa en az para harcayan ülke olduğu halde sağlık memnuniyetinde OECD ortalamasının çok üstünde bir seviye yakalamış durumda. Sınırlı kaynağın doğru bir planlamayla yetkin ellerde nasıl sonuçlar doğuracağına ihtiyacımız olan bugünlerde sağlıktaki başarımızı daha iyi anlamak ve bu başarıdan doğru dersleri çıkarmak zorundayız.

Sağlıkta şiddet ve itibarsızlaştırma kampanyası

Şimdi şu yukarıdaki bölümdeki veriler ışığında kendinizi sağlık çalışanlarının yerine koyun:

Mesleğe severek girmişsiniz, zorlu sınavlardan geçip mecburi hizmete giderek ülkenin her yerinde görev yapmışsınız. Sınırlı kaynaklarla pandemi dahil pek çok sınavı büyük bir başarıyla atlatmışsınız. Sağlığı ülkenin yüz akı olan alan yapmışsınız. Toplumdan tek beklentiniz, mesleğe başlarken size verilen sözleşmeye sadık kalınması. Mesleğinizin itibar görmesi.

Maalesef görünen o ki Türkiye son yıllarda akıl almaz bir vurdumduymazlıkla sağlık çalışanlarıyla yaptığı sözleşmeyi tek taraflı olarak bozdu. Ödüllendirilmesi gereken sağlık çalışanlarını cezalandırmayı seçti. Bir zamanlar el üstünde tutulan sağlık çalışanlarına yönelik fiziki ve sözlü şiddetin dozu her geçen gün artıyor. Sağlık çalışanlarının maddi konumu da giderek darbe yiyor. Önce sağlıkta şiddetin boyutunu tespit edelim, ardından da bu gidişatın doğal sonucu olarak mesleki tahribatın faturasını çıkaralım.

Sağlık Bakanlığı 2012 yılında Beyaz Kod isimli bir şikâyet hattı başlatarak haksız bir fiile maruz kalan sağlık personelinin şikâyetlerini kayıt altına almaya başladı. Bu hatta gelen başvuruları incelediğimizde görüyoruz ki son yıllarda sağlıkta şiddet

patlaması yaşanıyor. Beyaz Kod'a 2017'de yaklaşık 8 bin şiddet olayı kaydedilmiş ama bu rakam 2019'da tam beş kat artarak 46 bine ulaşmış. 2021'de ise tam 101 bin şiddet vakası kaydedilmiş. Bu giderek artan şiddet ortamının hekimler üzerindeki toplam etkisini araştıran Türk Tabipleri Birliği'nin bir çalışmasına göre, Türkiye'de her 5 doktordan 4'ü hayatında en az bir kez fiziksel veya sözel şiddete maruz kalmış.

Doktorlara yönelik öfkenin altında tüm dünyada yükselen siyasal popülizmin ve okumuş elitlere yönelik öfkenin de bir payı var. Toplumsal Güven bölümünde üzerinden geçeceğimiz üzere, Türkiye toplumunda artan bir siyasal ve sosyal kamplaşma var. Bu kamplaşma her alanda olduğu gibi doktorlara ve sağlık çalışanlarına yönelik şiddeti de körüklüyor. Sosyal medyanın da etkisiyle pek çok yurttaş eskiden saygı duyduğu doktorlara birtakım uydurulmuş safsata nedeniyle öfke besliyor. Ülkede hasta sayısı doktor sayısından kat ve kat fazla olduğu için bu iki grup arasındaki bir kamplaşmada siyasal iktidar ya sağlık çalışanlarını hedefe koyuyor ya da onlara yönelik saldırılara karşı sessiz kalıyor.

Şiddeti hayatın her alanında koşulsuz olarak reddetmemizin nedeni, şiddetin temel bir insan hakkı ihlali olmasıdır. Ancak belli ki bu etik prensip, idarecilerin bu konuda önlem almasına yetmiyor. O nedenle bir başka gerekçeyi de utançla hatırlatmak isterim: Şiddete maruz kalan bireylerde verimlilik düşer! Bir doktor ya da hemşire gün içinde sonucu kritik olan pek çok konuda karar almak zorunda. O kararlar bir kişinin hayatını kurtarabilir. Böylesine önemli bir sorumluluğu verdiğimiz kişileri şiddet tehdidi altında çalışmaya maruz bırakmak akıl alır bir durum değil. Şiddet tehdidi altında çalışan bir doktorun ya da sağlık çalışanının performansı doğal olarak düşecektir. O nedenle sağlıkta şiddet sadece bir insan hakkı ihlali değil, aynı zamanda sağlıkta hizmet kalitesini ciddi anlamda düşürecek bir durum.

Doktorlar gidiyor!

Sağlıkta sefaletin ilk işaretlerinden biri, bu alanındaki en büyük avantajımız olan adanmış sağlık çalışanlarının artan şiddet ve iti-

barsızlaştırma politikaları sonucu ya mesleği bırakması ya da ülkeyi terk etmesi. Tam olarak kaç sağlık çalışanı ülkeyi terk ediyor bilmiyoruz ama Türk Tabipleri Birliği (TTB) üyesi doktorların ülkeden ayrılmadan önce yaptıkları başvuruların sayısını biliyoruz. 2012 yılında TTB'den yurtdışına çıkış belgesi alan doktor sayısı yalnızca 59 iken bu sayı 2022'nin ilk altı ayında 3 bini bulmuş görünüyor. Dünyanın önde gelen tıp dergisi *Lancent*'ta yer alan Dr. Kaya Genç'in (2022) analizine göre, Bursa Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi son sınıf staj grubuyla sınırlı bir çalışmaya göre, öğrencilerinin neredeyse yarısı yurtdışına yerleşme planı yapıyor. Sınıfın üçte biri bu amaçla daha şimdiden Almanca dersi alıyor. Sınıftaki en iyi öğrencilerin hedefi Almanya, İngiltere ya da Amerika'ya gitmek. Tüm veriler sağlıkta büyük bir beyin göçünün işareti.

Tabii bir taraftan aklınızdan şu geçiyor olabilir: Giden gitsin hocam, nasılsa ülkede işsiz genç çok, gidenlerin yerini dolduracak çok. Bu hesabı yapanlar, insanı taneyle sayılan bir nesne olarak görenlerdir. Herhangi bir alanda iyi yetişmiş bir insanın yerine yenisini koymaya kalktığınızda göreceksiniz ki bu iş hiç de öyle tuğla hesabına benzemiyor. Hele sağlık gibi bir alanda yetişmiş bir insan öyle kolayca ortaya çıkmıyor. Sağlıkta uzman yetiştirmek hem zaman alıyor hem de para istiyor.

Bir hesaba göre uzman bir doktoru yetiştirmek için bir ülke ortalama olarak 1 milyon dolar harcıyor. Sağlık gibi usta-çırak ilişkisine bağlı alanlarda paranız da olsa arzu ettiğiniz sonucu hemen alamıyorsunuz. O nedenle bu bölümde başarıyı açıklarken ta Osmanlı'ya, Cumhuriyet'in ilk dönemine gittik. O dönem atılan tohumların meyvesini yiyoruz. Bakın işte zengin Arap ülkelerine, parayla iyi doktor yetiştirebiliyorlar mı? Bakın işte Küba'ya, para olmadığı halde sağlığa yıllar önce yaptığı yatırımın hâlâ nasıl meyvesini yiyor.

Ayrıca tıp eğitimi, sadece derste ve amfide değil, kliniklerde doğrudan usta hocalardan alınan klasik manada bireysel ilgiyi gerektiren bir eğitimdir. Bizim bugün anlamsız bir düşmanlıkla hırpaladığımız doktorlar bu ülkenin en iyi yetişmiş hocalarının yetiştirdiği hekimler. Şimdi ülkeyi terk edenler, Türkiye'nin bir dönemine

damga vuran efsane okullarda eğitim almış, donanımlı profesyonellerden oluşuyor. Gidenlerin yerine koyacak o seviyede eğitim almış gençlerimizin sayısı çok az. Eğer elimizdeki yetkin kadroyu kaybedersek, yeni doktorları yetiştirecek kuşağı da kaybetmiş olacağız. Kuşaktan kuşağa aktarılan birikime darbe vuruyoruz.

Şu an pek çok tıp fakültesi eksik kadroyla şişirilmiş kontenjanlara eğitim vermeye çalışıyor. Son yıllarda her şehirde açılan fakültelerin pek çoğunda bırakın usta-çırak ilişkisi için gerekli uzman kadroyu, temel derslere girecek kadroyu bile bulmak mümkün değil. Gidin son on yılda açılan tıp fakültelerinin eğitim kadrosuna bakın. Uzmanlık alanlarına ve mezun oldukları okullara bakın. İsviçre peyniri gibi dışarıdan bütün görünen ama içi boşluklarla dolu bu tıp fakültelerinde yetişen doktorların, bir dönemin efsane okullarından mezun olmuş, usta doktorlardan el almış ve şimdi anlamsız bir siyasal düşmanlıkla hırpaladığımız doktorların yerini alacağını sanıyorsanız zaman size en güzel dersi verecek ama arada olan da ülkenin masum çocuklarına olacak.

Açıkçası, bu noktada tıpkı tiyatro sahnesinde üçüncü duvarı delen oyuncular gibi, yazmayı bırakıp her yurttaşın kulağına eğilerek "Bindiğin dalı kesiyorsun" demek istiyorum. Kıt kaynakla dünya çapında başarılara imza atan sağlık çalışanlarına saldırarak, onların itibarıyla oynayarak, sağlıkta kamusal çerçevenin yegâne koruyucusu olan ve bizi özelleştirme sarmalından kurtaran Türk Tabipleri Birliği'ne küfrederek nereye varmak istiyorsunuz?

Çözüm: Daha önce yaptık, yine yaparız!

Sağlık karnemizi baştan aşağı gözden geçirdiğimizde görüyoruz ki ortada büyük bir başarı hikâyesi var! Şimdi sağlıktaki başarımızı koruyabilmek için geçmişte attığımız doğru adımları devam ettirmemiz ve karşımıza çıkan yeni sorunlara veriye dayalı akılcı çözümler bulmamız gerekiyor. Bu amaçla meslek kuruluşları, uzmanlar ve bir kısmını bu bölümde andığım raporlara başvurarak önümüzdeki dönemde sağlık alanında atılması gereken 6 adımı aşağıda sıraladım:

1. Sağlıkta kamucu çerçeveyi korumak zorundayız!

Türkiye kuruluşundan itibaren sağlık hizmetlerini ücretsiz bir kamu hizmeti olarak yurttaşlarına sunmuştur. Her ne kadar Özal ve Çiller hükümetleri döneminde bu çerçeve zorlanmışsa da kamusal çerçeve ana çizgi olarak varlığını korumuştur. Ancak sağlıkta kamusal çerçeve son 20 yıldaki tek parti iktidarı sayesinde çatırdamaya başlamıştır. Son yıllarda özel sektörün sağlıktaki rolü hızla artıyor, devletin rolü ise buna paralel olarak azalıyor. Özellikle masraflı sağlık hizmet alanlarında özel sektör giderek ana oyuncu oluyor. 2002 yılında ameliyatların yüzde 14'ü özel hastanelerde gerçekleşirken bu oran 2020'de yüzde 30'u aşmış durumda. Şehir hastaneleri gibi özel-devlet ayrımının giderek belirsizleştiği yeni yapılar yüzünden Türkiye'de sağlık sektörü tamamen serbest piyasa koşullarına teslim edilme riski altında.

Oysa dünya bizdekinin tersi bir istikamete gidiyor. Özellikle pandemiyle birlikte sağlıkta özel sektörün hüküm sürdüğü ülkelerde çok ciddi bir devletleştirme tartışması yapılıyor. Prof. Dr. Kayıhan Pala (2018), sağlık hizmetlerinin neden kâr güdüsüyle hareket eden serbest piyasaya teslim edilemeyeceğini çok net bir şekilde açıklıyor:

> Sağlık hizmeti tüketimi raslantısaldır, ertelenemez, yerine başka bir şey konamaz ve bu hizmetin boyutu ve kapsamını hizmetten yararlanan değil, hizmeti sunan saptar. Tüm bu nedenlerle de sağlık hizmetinin çıktısı paraya çevrilemez.

ABD ve Şili gibi sağlıkta piyasa ekonomisinin işlediği sistemler bile devletin sağlıktaki rolünü artırmanın yollarını ararken biz tam aksi bir istikamete gidiyoruz. Kapitalizmin anavatanı olan ABD'de bile halkın çoğunluğu artık devlet sigortası istiyor. Şili asker zoruyla özel sektöre teslim ettiği sigorta sistemini tekrar devlet kontrolüne almak için adımlar atıyor. O nedenle Türkiye'nin sağlıkta kamunun rolünü azaltma girişimlerini gözden geçirmeye ihtiyacı var. Özelleştirme tartışma-

larının üzerinden 50 yıl geçti. Eski tezlerin yerini yenileri aldı. Sağlık gibi hizmet alanlarını kâr güdüsüyle hareket eden şirketlerin insafına bırakmak dünyada çok acı sonuçlar doğurdu. Türkiye'nin aynı hatayı yaşayarak öğrenmesine ihtiyacı yok. Sağlıkta kamucu politikalara şimdi her zamankinden daha fazla ihtiyacı var.

2. *Sağlıkta şiddete son!*

Bir kurumda çalışma ortamını yani kurumsal iklimi ölçerken hep aynı soru sorulur: "Kendinizi ne kadar güvende hissediyorsunuz?" Güvensizlik, korku ve kaygıyı tetikliyor, bu da performansı düşürüyor. Dolayısıyla sağlıkta şiddeti şartsız bir şekilde ortadan kaldırmak, sağlık çalışanlarına kendilerini güvende hissedecekleri bir çalışma ortamı sunmak zorundayız. Sağlıkta şiddetle mücadelenin ilk adımı, yukarıda değindiğimiz şiddet iklimini başta siyaset kurumu olarak hayatın her alanında mahkûm etmekten geçiyor. Toplumsal yaşamda şiddeti bir problem çözme aracı olarak gören zihniyetle mücadele etmek gerekiyor. Hayatın bir alanında, buna ister siyaset deyin ister aile, şiddeti maruz görürseniz başka bir alanda aynı şiddetten şikâyet etme hakkınız olmaz.

Sağlıkta şiddeti önlemenin ikinci ve çok daha somut adımı, hasta ile sağlık çalışanları arasındaki tüm süreçleri gözden geçirerek çatışma noktalarını azaltmaktan geçiyor. Dr. Nazan Torun (2020), Beyaz Kod verilerini inceleyerek sağlıkta şiddeti artıran faktörleri şöyle sıralıyor: Şiddetin birinci muhatabı doktorlar. Şikâyetlerin yarısı onlara yönelik şiddet olayını kapsıyor. Sağlık görevlileri, idareciler, sözleşmeli personel göreceli daha az oranda şiddete maruz kalıyor. Doktorların şiddete maruz kalmalarının temel sebeplerinden biri, onların gereğinden fazla hasta görüyor olması. Çoğu şiddet vakası, hastaların elindeki hizmet alımındaki gecikmeden kaynaklanıyor. Bir de şu iki gerçek var bu araştırmadan çıkan: Şiddet daha çok yaz aylarında, devlet hastanelerinde, acil servislerde, saat 10.00 ile 14.00 arasında gerçekleşiyor.

Sağlıkta şiddeti önlemenin üçüncü adımı, sağlıkta nefret suçlarını somut bir şekilde tarif etmek. Bu tarifin içinde elbette her türlü sözlü ve fiziki şiddete en ağır cezai müeyyide yer almalı ama bu yeterli değil. Özellikle pandemi dönemlerinde artan sosyal medya manipülasyonları da dahil olmak üzere sağlık çalışanlarına yönelik nefret suçlarına da ayrıca önlem almak gerekiyor.

3. Sağlık çalışanlarına iade-i itibar

En iyi binaların kapısına "hastane" levhası asmakla, en yeni teknolojileri ithal etmekle sağlıkta hizmet kalitesini artırmak olası değil. Tıpkı eğitimde olduğu gibi sağlıkta da iş dönüp dolaşıp çalışan insan sermayesine geliyor. Türkiye sınırlı kaynaklarla sağlıkta diğer alanlara göre büyük başarılar elde ettiyse bunun temel nedeni, bu sektörün toplumdaki yüksek itibarıdır. İtibarın kaynağı da sosyal ve ekonomik statüdür. Önümüzdeki dönemde yetiştirdiğimiz en iyi öğrencilerin sağlık sektörünü tercih etmesi ve bu alanda kalarak ülkeye hizmet edebilmesi için sağlık çalışanlarına kaybettikleri yüksek itibarı geri vermemiz gerekiyor.

Üniversite sınavlarında derece yaparak altı yıl okuyan, yüzlerce saat nöbet tutan ve ardından mecburi hizmet yapanların maaşı tabii ki diğer mesleklerin çok üstünde olacak. Bunu popülist bir şekilde siyasi bir polemik konusu yapmak yerine, zor olanı seçip *Lancent*'a konuşan Türk Tabipleri Birliği yetkilisinin önerisini ciddiye alıp, sağlıkta uzun vadede kritik olan alanlarda çalışanların maaşlarını dolar bazında geçmişteki yüksek seviyesine getirmek zorundayız. Bu talep size şimdi afaki gelebilir ama 10-15 yıl sonra sağlıkta mirası tüketince ortaya çıkacak fatura çok daha ağır olacaktır. İtibardan tasarruf edilmeyecek bir alan varsa o da sağlık ve eğitimdir. Biri canımızı, diğeri geleceğimizi koruyor.

4. Sağlık ve bilim eğitimine öncelik!

Sağlıkta başarılı olmamızın bir diğer nedeni, hem temel eğitimde fen alanına geçmişte yapılan yatırımlar hem de tıp fa-

külteleri ve araştırma hastanelerine geçmişte sunulan özerkliklerdir. Daha evvel ifade ettiğimiz gibi, Fen Liseleri ve Anadolu Liseleri kurulduğu dönemdeki görkemli yapılarından bugün oldukça uzaklaşmış durumdadır. Başta tıp alanı olmak üzere fen ve teknolojide yeniden başarı elde etmemizin yolu, temel fen bilimleri eğitimini ilkokuldan itibaren yeniden düzenlemek ve en önemlisi de Fen Liselerine gerekli itibar ve kaynağı sunmaktır.

Tabii temel eğitimin yanında tıp fakültelerinin kalitesini de gözden geçirmek gerekiyor. Özellikle son dönemde açılan fakültelere ya gerekli kaynağı sunmak ya da bunların sayısını azaltmak zorundayız. Orada da etik bir sorumluluk var. Diplomada doktor yazması yetmiyor. Temel yetkinliklerin de ölçülmesi gerekiyor. Şu anda var olan tıp fakültelerinin pek çoğunda yeterli bir akademik kadro bulunmuyor. Tıp gibi insan hayatının teslim edildiği bir alanda kaliteden bu denli ödün verilmesi, kısa vadede siyasi nedenlerle belki hoş görülebilir ama bu durumun uzun vadede ülkenin sağlık sistemine ve ekonomisine vereceği devasa zararı görmek zor olmasa gerek.

5. *Sağlıkta üç aşamalı sevk zinciri*

Sağlıkta yaşanan şiddet krizinin aşılması ve doktorların çalışma şartlarının iyileştirilmesi için sevk zincirinin yeniden üç aşamalı bir yapıya kavuşturulması gerekiyor. Türkiye'de geçmişte başarıyla uygulanan bu hizmet akışına göre hastalar ilk aşamada aile hekimlerine *(primary care)*, ikinci aşamada polikliniklerde çalışan uzman hekimlere *(specialist)*, üçüncü ve son aşamada ise eğitim araştırma hastaneleri ve üniversitelere başvuruyor. Sevk sistemi bu aşamaları takip ederek ilerliyor. Aile hekimleri temel bakımı, ilk muayeneyi yapıyor, ihtiyaç dahilinde hastayı uzman hekimlere ya da hastanelere sevk ediyor olmalı. Ancak gelin görün ki son yıllarda Türkiye'de özel hastanelerin artmasıyla birlikte bu ikinci aşama tamamen ortadan kalkmış durumda. Aile hekiminden sevki alan kişi doğrudan hastaneye gidebiliyor. Bu da hastanelerde yığılmalara neden

oluyor. Önümüzdeki dönemde bu sistem içinde kurulan şehir hastanelerinin artması sonucu aile hekiminden hastaneye geçişlerin daha da çoğalacağını öngörebiliriz.

Burada bir de teknik not düşelim. Şehir hastanelerinin özel sektör tarafından 30 yıl boyunca belli bir kâr marjını tutturmak zorunda olduğu gerçeği var. Dolayısıyla var olan sevk sistemi içinde sağlık hizmetlerinin maliyeti bu modelde en yüksek noktaya çıkıyor. Aile hekiminden hastaneye sevk daha da teşvik edilmiş oluyor. Oysa tüm uzmanların ve hekim derneklerinin önerisi doğrultusunda yapılması gereken, aile hekiminden daha küçük sağlık kurumlarında görev yapan uzman doktorlara, oradan da ancak ihtiyaç dahilinde büyük hastanelere bir iş akış modelinin uygulanması.

6. Sağlık Bakanlığı yeniden yapılandırılmalı

Türkiye'de Sağlık Bakanlığı yapısal olarak hem hizmet sunan hem de kendisine rakip olanların hizmetini denetleyen bir kurum. Türkiye'deki sağlık hizmetlerinin üçte ikisi bu bakanlık tarafından doğrudan sunuluyor. Geriye kalan hizmetler ise bu bakanlığın denetlediği özel kurumlar tarafından sağlanıyor. Bakanlığın bu ikili konumu üzerine kafa yoran Prof. Dr. Paşa Göktaş'a göre, sağlık giderlerinin hızlı yükselmesinde, Sağlık Bakanlığı'nın bu hantal yapısının büyük payı bulunuyor. O nedenle Sağlık Bakanlığı kural koyucu ve denetleyici bir kurum olarak yeniden organize edilmeli, koruyucu sağlık

hizmetleri haricindeki diğer sağlık hizmetleri daha evvel olduğu gibi tamamen özerk kamu sağlık kurumlarına devredilmeli. Sağlık Bakanlığı, kural koyup denetleyen, sağlık hizmetlerini düzenleyen bir konuma çekilmelidir.

Özetle, Türkiye sağlıkta uzun yıllar süren planlama, eğitim ve insana yatırım sonucu son derece başarılı bir performans sergilemiştir. Ancak önümüzde bu gidişatı tehdit eden pek çok gelişme var. Bir taraftan bizi bugüne taşıyan kamusal sağlık çerçevesi giderek özel sektör lehine bozuluyor. Diğer taraftan sağlık çalışanlarının çalışma koşulları ve itibarı yerle bir edilerek meslekten uzaklaşmalarına neden olunuyor. Türkiye eğer sağlıkta içine girdiği bu tahripkâr yoldan vazgeçmezse bu alanda şimdiye kadar elde ettiğimiz kazanımları kaybetmeye devam edeceğiz. Sağlıkta dünyayı yeniden keşfetmeye, başka ülkelerden model aramaya gerek yok. Geçmişte çok daha zor koşullarda bugünü ortaya çıkaran başarılara imza attık. Yeter ki hatırlayalım, sahip çıkalım, çoğaltalım.

BEŞİNCİ BÖLÜM

EĞİTİM:
1 NUMARALI YAPISAL REFORM

Modern dünyada eğitim, yurttaşların sosyal, kültürel ve ekonomik yaşama katılımını belirliyor. Eğitimi bu kitapta ele aldığımız diğer sorunlardan farklı kılan, eğitimin hem sorunun hem de çözümün kaynağı olması. Diğer bölümlerin her birinde çözüme odaklanırken eğitim bahsine bir ara parantez açtık çünkü! Bir örnekle açıklayayım. Türkiye'nin en büyük sorunu olan işsizlikle kalıcı mücadele etmenin yolu, istihdama giren gençlerimize katma değeri yüksek ekonominin ihtiyaç duyduğu becerileri kazandırmaktan geçiyor. Orta gelir tuzağını aşmak için ürettiğimiz her ürüne, sunduğumuz her hizmete katma bir değer koyacak yeni kuşaklar yetiştirmek zorundayız. Yeni ekonomide daha çok inovasyona, daha çok patente, yeni sorunlara yaratıcı çözümler sunan daha çok start-up'a ihtiyaç var. Peki bu nasıl olacak? Yeni ürünler, yeni hizmetler, yeni şirketler eski akılla ortaya çıkmıyor. Yenilik eleştirel düşünceyle, problem çözme becerisiyle, bilim ve sanatta zihin açıklığıyla ortaya çıkıyor. İşte eğitimin görevi de tam burada başlıyor. O nedenle eğitim, 1 numaralı yapısal reformdur.

Aynı şekilde, toplumsal güven ve kamplaşma meselesini, mutluluk ve yaşam memnuniyetini ya da sağlık ve çevre sorunlarını ele aldığımızda da göreceğiz ki eğitimde reform yapmadan Türkiye'nin hiçbir sosyal ve ekonomik sorununu çözemeyiz. Sağlıkta şimdiye kadar ortaya koyduğumuz sıra dışı başarının sırrını, ancak geçmişten bugüne sağlık ve fen eğitimine yaptığımız yatırımlarla açıklayabiliyoruz. O nedenle hem sağlıktaki bu başarıyı yeni kuşaklara aktarmak hem de şu an sağlıkta yaşadığımız acil sorunlar arasında yer alan şiddet ve yaygınlaşan safsatayla müca-

dele için bilim eğitiminde reforma ihtiyacımız var. Çevre meselesinde de hakeza durum aynı. Eğitim yalnızca duyarlılığı artırmak için değil, aynı zamanda yeşil dönüşümün temelini oluşturan inovasyonu yapacak kuşakları yetiştirmek için de gerekli bir araç. Ülkede toplumsal güven inşa etmek için yurttaşlık eğitimini erken yaşta ve etkin bir şekilde yapmalı ve hayatın çok farklı yerlerinden gelen ailelerin çocuklarını aynı sıralarda oturtmanın yollarını bulmalıyız. Kapıcının çocuğu ile fabrikatörün çocuğunun aynı devlet okuluna gittiği Türkiye artık sadece filmlerde var. Toplumsal kamplaşmayı önlemenin yolu, yeni kuşakları aynı eğitim ve yaşam ortamlarında buluşturmaktan da geçiyor. Yaşam memnuniyeti ve bireysel mutluluk da eğitimle paralel olarak artan süreçler. İnsanlar temel ihtiyaçları karşılandığı, birlikte huzur içinde yaşayabilecekleri toplumsal düzeni kurdukları ölçüde yaşadıkları hayattan memnun oluyor, bireysel mutluluğa yaklaşabiliyorlar. Bütün bunlar için de eğitim olmazsa olmaz bir araç olarak devreye giriyor. Yani klasik tabirle eğitim şart!

Eğitim şart ama...

Türkiye toplumu hem eğitime değer vermekte hem de eğitimi çözüm olarak görmekte sıra dışı bir duyarlılığa sahip. Bu durumda muhakkak ilk emri "oku" olan bir dine mensup olanların çoğunlukta olmasının bir etkisi var, ancak bizi diğer ülkelerden ayıran özellik, Cumhuriyet'le birlikte geniş toplum kesimlerinin eğitimle sınıf atlanabileceğini yaşayarak öğrenmiş olmasıdır. Anadolu'da "Ceketimi satıp çocuklarımı okuturum" ifadesinin bu kadar yaygın kullanılması, "eğitim şart" ifadesinin bu kadar genel kabul görmesi boşuna değil.

Ancak sorunları olduğundan önemsiz görmek kadar, çözümlere olduğundan fazla önem atfetmek de sıkıntılı bir durum. Eğitim elbette sorunlarımızı çözmek için şart ama bu yeterli değil. Yeterli olsaydı bu kitabın tek konusu eğitim olurdu, ki değil. Kitabın adının da işaret ettiği bir gerçeğin altını tekrar çizmek isterim.

Türkiye'nin kalkınması için şart olan eğitim değil, adalettir!

Eğitim ancak adaletin, yani kuralların adil bir şekilde herkes için uygulandığı bir sistemde bir toplumu ileri götürebilir. Adil rekabetin olmadığı, insanların haklarını güvence altında hissetmediği, bilgiye ulaşma ve bilgiyi yayma hürriyetinin yasal teminat altına alınmadığı bir ülkede eğitimde reform ya boşa çıkıyor ya da başarılı olsa dahi sonuçları kısa vadeli oluyor. İnsanlık tarihine baktığımızda görüyoruz ki dünyada ilerlemenin itici gücü adaletin işlevsel olmasından, yani kurallar toplumu *(rule of law)* olmaktan geçiyor. Ulusal mutabakat sonucu toplumsal ve ekonomik hayatı yasalarla düzenleyen ülkeler eğitimde reformla daha da ileri gidebiliyor. Adaletin ve hürriyetin olmadığı yerde dünyanın en iyi eğitim reformu hayata geçmiş olsa dahi sonuç bir hüsran oluyor. Özetle, dünyanın en iyi okullarını açıp, en modern müfredatı uygulasanız dahi, eğer bir ülkede adil rekabet ve özgür düşüncenin önüne engeller konulmuşsa bütün bu çabalar boşa gidiyor. Eğitimi ülkenin genel gidişatından kısa vadede ayırabilir, ona lokomotif görevi verebilirsiniz, ancak bunu uzun vadeli olarak yasal güvence altına almadan kalıcı bir sonuç elde edemezsiniz.

Eğitimin tek başına toplumu ileriye götüremeyeceğini en iyi bilen ülkelerden biri biziz. Bunu yakın tarihimizde yaşayarak gördük. Türkiye'nin son yüzyılı dünyanın gıptayla baktığı eğitim reformlarıyla dolu. Her biri dünyaya örnek sayılabilecek bu reform adımlarını hatırlayalım:

1. *Eğitim Şûrası* geleneği bizim Asya steplerinden Anadolu'ya getirdiğimiz en iyi uygulamasını eğitim alanında sergilediğimiz harika bir gelenek. Bugün dünyadaki en başarılı eğitim sistemlerinde altı çizilen katılımcı eğitim modelinin en eski ve en iyi örneklerinden olan bu uygulama Cumhuriyet'le yaşıttır.
2. *Köy Enstitüleri,* dünyada "yaparak yaşayarak öğrenme" modelini ilk defa ulusal çapta hayata geçiren uygulama olarak literatüre girmiştir. John Dewey gibi eğitimde kurucu ekollerden birinin gıptayla andığı bu son derece başarılı uygulama, bu-

gün başta Finlandiya olmak pek çok sistemde eğitimin geldiği en son aşama olarak uygulanıyor.

3. *Fen Liseleri,* zamanının çok ötesinde bir kurguyla temel bilimler eğitimini seçkin devlet okullarında ve yurt çapında son derece başarılı bir şekilde hayata geçirmiştir. Katma değeri yüksek ekonomiye giden yoldaki en önemli araçlardan biri sayılan STEM eğitimi bundan yıllar evvel Anadolu'nun pek çok farklı noktasında Fen Liseleri aracılığıyla uygulanmış ve başta tıp olmak üzere pek çok alanda dünya çapında uzmanın yetişmesine ön ayak olmuştur.
4. *Anadolu Liseleri,* devlet okullarında temel beceri ve yabancı dil eğitimini çok kısa bir sürede her il ve pek çok ilçede ulusal çapta tabana yayan son derece başarılı denemelerden biridir. Özellikle bugün pek çok yerleşim yerinde itibarı yüksek bir seçkin devlet okulu eksikliğini yaşadığımız gerçeğini hatırlayınca bu liselerin zamanının çok ötesinde bir sosyal mobilizasyon fırsatı verdiğini söyleyebiliriz.
5. *Öğretmen okulları,* kökleri Osmanlı'ya dayanan, tıpkı hemşirelik okulları gibi, dar gelirli ailelerin çocuklarına meslek eğitimini erken yaşta yatılı okul disiplini içinde vermiş olup toplumsal kalkınmaya büyük bir katkı sunmuştur. Bugün dünyanın pek çok yerinde özellikle kız-erkek çocukları arasındaki dengeyi sağlamak için benzer uygulamaların çoğaldığını görünce bu mesleki okulların kıymetini daha iyi anlıyoruz.
6. *Elit üniversiteler,* Türkiye Cumhuriyeti çok kısa sayılacak bir zaman diliminde İstanbul ve Ankara üniversiteleri ile klasik üniversite modelini, İTÜ ve Yıldız Teknik Üniversitesi ile Almanya'ya çağ atlatan teknik eğitim modelini, ODTÜ ve Boğaziçi ile Avrupa ekolüne alternatif olarak gelişen Amerikan üniversite modelini ülkemize kazandırmıştır. Bugün saydığımız bu üç modelin de artı ve eksilerinin olduğu varsayımıyla pek çok ülke sistemini gözden geçirip Türkiye'dekine benzer karma bir modele geçmenin yollarını arıyor.

Yukarıdaki listeyi uzatmak mümkün ama meramımı sanıyorum anladınız.

Yakın geçmişimizde eğitimde son derece başarılı uygulamalara imza atmış bir ülkeyiz. Her biri zamanının ötesinde bir vizyonun eseri olan, sadece ülkemiz için değil, dünya için de model sayılan bu uygulamalarla ne kadar övünsek az kalır. Eğitim alanında dışarıdan model aramamıza gerek yok. Ancak yukarıda saydığım başarılı uygulamaların ortak özelliği, her birinin zaman içinde sulandırılmış olması. Eğitim şûralarıyla başlayalım. Ortak aklın devreye sokulması için toplanan "eğitim şûraları" zamanla amacından uzaklaştırılarak bakanlığın aldığı kararlara mühür vuran göstermelik bir toplantıya dönüştürüldü. Köy Enstitüleri sekiz yıl gibi kısa bir sürede bir kuşağın kaderini değiştirdi. Tüm yurtta eğitim olanağı en düşük kesime ulaşan bu okullar bir iftira kampanyası sonucu apar topar kapatıldı. Fen Liseleri bir süre dünya çapında eğitim verdikten sonra dönemin siyasal çekişmelerine heba edilerek sıradanlaştırıldı. Anadolu Liseleri, adına yakışır bir şekilde Anadolu'nun en uzak köşelerinde yabancı dil sorununu çözmek için ciddi bir ivme elde etmiş olduğu halde sanki itibarı adından geliyormuş gibi tüm okullara bu ad verilerek yok edildi. Öğretmen okulları, tam da tüm dünyanın eğitimde klinik yaklaşım denilen sistemle uygulamalı staja geçtiği bir dönemde kapatıldı. Elit üniversitelerimize gelince... Bir taraftan akademik kadroya geçiş kriterleriyle oynandı, bir taraftan da üniversitelerin özerkliği tamamen ortadan kaldırıldı. Boğaziçi Üniversitesi gibi dünya çapında bir marka bile can çekişiyor artık.

Yakın tarihimiz gösteriyor ki bizim eğitimde çözemeyeceğimiz hiçbir sorunumuz yok. Geçmişimiz başarılı uygulamalarla dolu. Her alanda son derece yaratıcı formüllere sahibiz. Sorun, bu başarılı projelerin hiçbirine sonuna kadar sahip çıkamamış olmamız. Sorun, eğitimde geliştirilen projelerin kısa ömürlü olması. O halde bizim eğitimden daha büyük bir sistem sorunumuz var. Bu nedenle dönüp dolaşıp hep aynı yere geliyorum: Eğitimi sadece eğitimi konuşarak çözemeyiz! Eğitim, içinde bulunduğu sistemin genel işleyişinden ayrı düşünülemez. O nedenle kuralların net, uygulamanın adil olduğu bir sistem olduğu sürece eği-

tim bir toplumu ileri götürebilir. Liyakatin olmadığı bir sistemde istediğiniz kadar eğitimde ileri adımlar atın, bir arpa boyu yol kat edemezsiniz.

İşte tam da bu nedenlerle elinizdeki kitabın adı *Ya Adalet Ya Sefalet*!

İnsanlar ancak uğraşlarının sonucunu alacaklarına inandıkları zaman çaba harcarlar. Bu temel davranış kuralı, öğrenme için de geçerlidir. Motivasyon, başarmak için vardır. Çalışsa da başaramayacak öğrencilere dünyanın en iyi eğitim sistemini de kursanız sonuç büyük bir başarısızlık olacaktır. Bu durumu öğrencilerle buluşmalarımda basit bir örnekle açıklıyorum. Salondakilere, "Elimde bir eğitim bursu var, bu bursu alanında en başarılı öğrenciye vereceğim, başvurmak isterseniz el kaldırın" diye sorarım. Neredeyse herkesin eli kalkar. Sonra, "Bu burs sadece erkek çocuklar içinmiş" dediğimde salondakilerin yarısının eli iner. Ardından, "Burs yalnızca ailesi filan partiye oy verenlere verilecekmiş" dediğimde kalan ellerin yarısı daha iner. Sorularım arttıkça salonda eli havada olanların sayısı azalır. Sonuçta ortada tek bir öğrenci kaldığında zaten o öğrencinin bursu hak etmek için çaba harcamasına gerek kalmaz. Rekabetin adil olmadığı yerde verimin düşmesi boşuna değil. Adil olmayan rekabet ortamında kaybeden toplumun tamamıdır.

Diyeceğim şu: Eğitim tabii ki önemli ama tek başına çare değil. Türkiye'nin önümüzdeki dönemde eğitimden sağlığa, konut sorunundan yeşil dönüşüme yaşadığı sorunlarla tek tek uğraşarak enerjisini israf etmek yerine, tüm sorunlarının ortak kaynağı olan adil bir sistem ihtiyacını gidermesi gerekiyor. Ancak bu koşul yerine getirildikten sonra, eğitim başta olmak üzere diğer alanlarda yapılacak reformlar kalıcı bir etki yaratacaktır. Eğer bu genel çerçevede anlaştıysak buyurun eğitimde reform paketine... Önce karneye bakalım.

Yaşayan anlatsın

Eğitim Reform Girişimi (ERG) Türkiye'nin en vizyoner eğitim liderlerinden biri olan, benim de Ziraat Bankası Bankacılık Okulu'nda öğrencisi olmaktan şeref duyduğum Boğaziçi Üniversitesi'nin efsanevi hocası Üstün Ergüder tarafından kurulmuş bir düşünce kuruluşu. Sadece eğitim alanında değil, tüm sektörlerde örnek alınması gereken bir oluşum. Yıllardır eğitimle ilgili pek çok nicel veriyi onların raporlarından alıyorum. Birkaç yıl önce ERG yine öncü bir adım attı ve kalemi güçlü bir gazeteci olan Umay Aktaş Salman'ı kadrosuna katarak tam da benim bu kitapta her bölümde aradığım şeyi yaptı. Sayıların gölgesinde kaybolan insan hikâyelerini "Uzun Hikâye" başlığı altında topladı. Eğer henüz o hikâyeleri okumadıysanız lütfen siteye gidip her biri son derece detaylı anlatılan o hikâyelere Ayşe ile Elif'in hikâyesini okuyarak başlayabilirsiniz. Bu kitap boyunca sürekli anlattığım iki Türkiye gerçeğini gayet net bir şekilde gözler önüne seren bu iki hikâyede ülkemizde dünyaya gelen çocukların nasıl birbiriyle hiç alakası olmayan iki farklı dünyada yaşadığını göreceksiniz. Üç yıl arayla iki farklı zamanda anlatılan hikâye, aslında eğitime nerede hangi adımları niçin atmamız gerektiği noktasında yeterince ipucu verdiği için bu bölümde başka bir hikâye anlatarak canınızı sıkmak istemiyorum. "Uzun Hikâye" sayfasına ulaşmak için gerekli linki Kaynakça bölümünde bulabilirsiniz.

Türkiye'nin eğitim karnesi

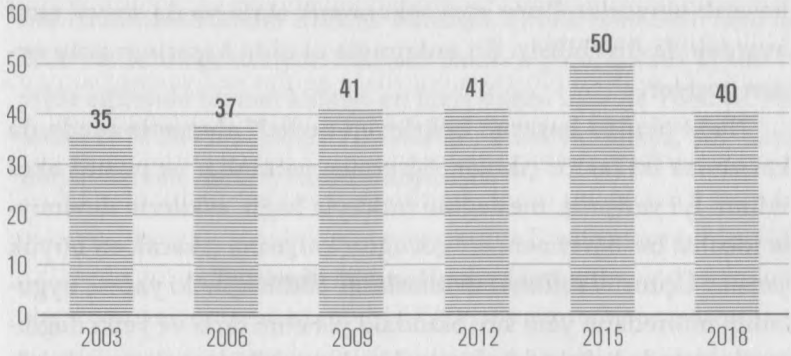
Eğitim hem ulusal hem uluslararası bazda en iyi ölçüm yapılan alanlardan biri. Bunun en önemli nedenlerinden biri, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı'nın (OECD) eğitimi ekonomik kalkınmanın temeli olarak görerek bu alandaki ölçümlere ciddi bir yatırım yapmış olması. OECD deyince maalesef her seferinde şu notu düşmek zorunda kalıyorum: Tıpkı Dünya Bankası ve BM kurumlarında olduğu gibi OECD verileri bizim vergilerimizle bizim resmi kurumlarımız tarafından toplanıyor. Eğitimde o kurum Milli Eğitim Bakanlığı.

OECD, eğitimi ölçerken öncelikle eğitim seviyesine bakıyor. Türkiye'de 25-64 yaşlarındaki bireyler arasında ortaöğrenimi bitirmiş olanların oranı yalnızca yüzde 42 (OECD ortalaması yüzde 79). Türkiye bu oranla eğitim seviyesi en düşük olan OECD ülkesi konumunda! Tabii bizim yetişkinlerden ziyade gençlere bakmamız gerekiyor. Orada da alınan diplomadan ziyade eğitim kalitesine odaklanmalıyız. OECD tam da bu amaçla bu yüzyılın başında dünyadaki en kapsamlı eğitim ölçme değerlendirme sistemi olan PISA (The Programme for International Student Assessment) yani Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı'nı devreye soktu. Bizimle birlikte dünya ekonomisinin yüzde 95'ini kapsayan 79 ülkede her üç yılda bir yapılan bu ölçümde 15 yaş grubundaki gençlerin fen bilgisi, matematik ve okuma becerileri ölçülüyor.

Türkiye 2003 yılından beri PISA'ya katılıyor. Yan sayfadaki grafikte son 20 yılda katıldığımız altı ayrı PISA ölçümünde dünya sıralamamızı görebilirsiniz. 2003'te 41 ülke arasında 35. sırada başladığımız yolculuğumuz yeni ülkelerin de katılmasıyla her sene biraz daha geriye düşerek devam etmiş. Puan bazında okuduğunu anlama, matematik ve fende zaten OECD ortalamasının çok altındayız ama yıllar içinde iniş çıkış olsa da geldiğimiz yer itibariyle dünyada çocuklarını en iyi yetiştiren 40 ülke arasında yokuz. OECD ülkeleri arasında baktığımızda da durum aynı. Başından beri neredeyse her sene son birkaç ülke arasında yer alıyo-

ruz. Türkiye'nin bir G20 ülkesi olduğunu, genç nüfusunun en büyük avantajı olduğunu hatırlarsanız bu tablonun bizi mutlu edecek bir yanı olmadığını kolaylıkla görebilirsiniz. Türkiye, elindeki en kıymetli doğal kaynağı genç nüfusu olan bir ülke olarak eğer ilk 10 ekonomi hedefine ulaşmak istiyorsa bizim bu tablodaki yerimizi değiştirmemiz gerekiyor.

Türkiye PISA ülke sıralaması

Kaynak: OECD

PISA dışında elimizde 4. ve 8. sınıf öğrencilerinin fen ve matematik becerilerini ölçen bir başka uluslararası gösterge daha var: TIMSS. Bu testin kapsamı biraz daha dar ama orada da yıllar itibariyle durumumuz iniş çıkışlar göstermekle beraber yukarıdaki genel fotoğraftan farklı değil. Bunun dışında okulöncesi eğitime katılımdan yetişkin becerilerine kadar pek çok alanda farklı göstergeler de mevcut. Bu konulara meraklı okurları önceki iki kitabıma yönlendirerek burada duruyorum. Durum ortada. Eğitimde karnemiz zayıflarla dolu.

Eğitimde müdahale etmemiz gereken üç alan

Eğitimde başarıyı ortaya çıkaran üç temel faktör var: *ev ortamı, öğretmen yetkinliği* ve *okul iklimi*. Eğitimde başarıyı birinci

derece belirleyen faktör, evdeki yetişkinlerin eğitim seviyesi ve sosyal sermayesi. Okulda başarıyı birinci derece belirleyen faktör ise öğretmenin mesleki yetkinliği ve iş tatmini. Okul iklimi, bu iki faktöre ek bir üçüncü belirleyen. Evde doğumdan başlayarak zengin öğrenme ortamına sahip olan çocuklar okula daha hazır başlıyor, okulda ve okul dışı zamanda öğrenmeye daha yatkın oluyorlar. Ne demek bu? Evinde özel odası olan, bilgisayarı olan, interneti olan, anne ya da babasının bir üniversite derecesi olan çocuklar diğerlerine göre eğitim hayatlarında daha başarılı oluyorlar. Buna sosyoekonomik statü ya da sosyal sınıf avantajı da diyebiliriz. Bu anlamıyla okulda başarının yolu evden geçiyor.

"Peki okulda başarıyı belirleyen nedir?" derseniz orada da karşımıza iki faktör çıkıyor: öğretmen yetkinliği ve pozitif okul iklimi. İyi yetişmiş, mesleğine tutkuyla bağlı, eskilerin deyimiyle idealist bir öğretmen, bir çocuğun karşısına çıkacak en büyük şanstır. Üçüncü faktör ise okul ortamı. Okulun fiziki yapısı, uyguladığı müfredatın yanı sıra okuldaki yönetim tarzı ve yetki dağılımı da burada belirleyici oluyor. Liyakat sahibi insanların çalıştığı okullarda öğretmen ve yöneticiler inisiyatif alıp sorunları çözme kapasitesi geliştiriyor. Okulun başarı üzerinde artı bir katkısı elbette var. Bu katkı özellikle dezavantajlı ev ortamından gelen çocuklar için geçerli.

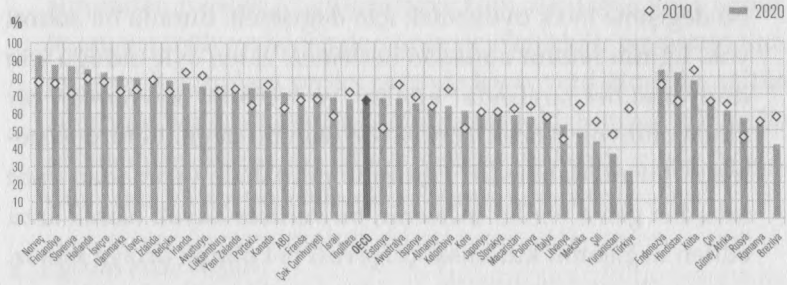
Evlerde zengin öğrenme fırsatı bulamayan çocuklar için okul sosyal bir kaldıraçtır!

Cumhuriyet, evlerinde zengin öğrenme ortamı olmayan bir kuşağın kaderini Köy Enstitüleri, yatılı öğretmen okulları ve hemşirelik okulları gibi eğitim kurumları aracılığıyla değiştirebilmiştir. Kitabın girişinde açıkladığımız üzere, bugün iki farklı Türkiye'de yaşıyoruz. Birinci Türkiye sosyoekonomik anlamda Avrupa'nın zengin ülkelerindekine benzer koşullarda yaşıyor. İkinci Türkiye ise derin bir yoksulluk çemberinde hayatını idame ettiriyor.

Eğitimde hizmet memnuniyeti

Halkın eğitim hizmetlerinden memnuniyet seviyesine baktığımızda karşımıza çıkan manzara halkın aslında her şeyin farkında olduğunu gösteriyor. Gallup tarafından yapılan uluslararası karşılaştırmalı analize göre, Türkiye eğitim hizmetlerinden en az memnun olan ülke. Bir fikir vermesi bakımından hatırlatayım, aynı tablonun sağlık hizmetleri versiyonuna baktığınızda Türkiye'yi OECD ortalamasına epey yaklaşmış bulacaksınız. Ancak aşağıdaki grafiğin sunduğu bir başka bilgi var ki bence o sonuncu olmamız kadar dikkate alınmalı. Grafik hem 2010 hem de 2020 verilerini gösteriyor. Dikkatli bakınca göreceksiniz ki son 10 yılda eğitimde hizmet kalitesi en fazla düşen ülke de Türkiye. Nitekim 2010'da en azından Yunanistan, Brezilya, Rusya, Şili, hatta İtalya'dan bile daha iyi durumdaymışız.

Eğitimde hizmet memnuniyeti

Kaynak: OECD

Önümüzdeki dönemde bu ikinci Türkiye'nin kuşaktan kuşağa aktarılan yoksulluk sarmalını kırmanın yolu eğitimden geçiyor. Eğitimde eğilim negatif. Gidişat berbat. Ama siz zaten bu sorunları biliyorsunuz. Biz çözüme odaklanalım. Tıpkı Cumhuriyet'in ilk yüzyılında olduğu gibi ikinci yüzyılında da kurtuluşun reçetesi eğitimdir. Şimdi gelin bu reçetenin detaylarına geçelim.

Çözüm: Eğitimde atılması gereken 7 adım!

Türkiye'nin orta gelir tuzağından kurtulabilmesi için yeni nesillerin dünyayla rekabet edebilecek becerileri hızla kazanması gerekiyor. Elimizdeki veriler, var olan eğitim sistemimizin son derece yetersiz olduğunu gösteriyor. Bir G20 ülkesi olan Türkiye, uluslararası tüm eğitim göstergelerinde bırakın ilk 20'yi, ilk 40 ülke arasında bile yok. O nedenle önümüzdeki dönemde hem ekonomik hem beşeri anlamda kalkınmanın yolu eğitimi tepeden tırnağa değiştirmekten geçiyor. Bu anlamda çocukların başarısını etkileyen üç alanın her birinde müdahil olmamız; ev ortamını, öğretmen niteliğini ve okul iklimini değiştirmemiz gerekiyor. Bu amaçla bu yüzyılda çocuklarımızın rekabet edebilmesi için eğitim alanında şu 7 somut adımın atılmasını öneriyorum.

1. Veriye dayalı karar mekanizması

Türkiye'de temel eğitime başladığı sistemle liseyi bitiren kuşak yok. Hayat değişiyor. Eğitim sistemi de doğal olarak bu değişime ayak uydurmak için değişmeli. Burada bir sıkıntı yok. Eğitim reform olmadan ilerlemez, zaten öyle olduğu için dünyanın her tarafında "eğitim" ve "reform" kavramları bir arada anılıyor. Ancak Türkiye'de olan bu değil. Reform sistematik bir müdahaledir. Eğitimde müdahale yapmadan önce sahadan gelen veriler incelenir, bu verilere dayalı olarak arzu edilen değişimin kuramsal çerçevesi net olarak ortaya konur, reform ulusal çapta uygulanmadan evvel bir pilot uygulamayla test edilir ve uygulandıktan sonra yine verilerle sahada bir etki analizi yapılır. Bütün bu aşamalardan sonra uygulama kalıcı olsun diye çaba harcanır. Bizdeki müdahalelerin bu anlattığım sistematik yaklaşımla bir alakası yok. Bizde "reform" denilen müdahale, her gelen bakanın bakış açısıyla belirlenen bir süreç. O nedenle bakan değişince başlayan müdahale de rafa kaldırılıyor. Bakana göre reform olunca da hiçbir kuşak başladığı sistemle mezun olamıyor.

Tabii burada bir sıkıntı da şu: Türkiye Milli Eğitimine bakan dayanmıyor. Tek partinin iktidar olduğu son 20 yılda bile bakanların ortalama iki yıl dayandığı Türkiye'de eğitimde bir sistem kurulamamış olması kimseyi şaşırtmamalı. O halde eğitimde atmamız gereken ilk ve bence en kritik adım, reform yapma yöntemimizi değiştirmek. Cumhuriyet'in ilk döneminde sağlık alanında Refik Saydam'ın uzun soluklu bakanlığının sonuçlarını anlatmıştık. Benzer bir etkiyi Milli Eğitim'de Hasan Âli Yücel'in bakanlığı döneminde görüyoruz. Köy Enstitülerini ortaya çıkaran vizyonun en uzun süre bakanlık yapmış olan kişinin dönemine denk gelmesi bir tesadüf değildir.

Eğitim, bir kişiye ya da tek bir partiye teslim edilemeyecek kadar ulusal bir meseledir. O nedenle, eğitimde atılması gereken ilk adım, veriye dayalı karar verme mekanizmasının kurulmasıdır. Kişiye ya da partiye dayalı reformların yerine veriye ve toplumsal mutabakata dayalı reformlar yapmalıyız. Sorunların tespitinden örnek uygulamaların pilot bölge ve okullarda test edilmesine, müfredattan okul mimarisine, öğretmen alımından meslek içi yükselmeye tüm alanlarda yeni, şeffaf, hesap verebilir ve hepsinden önce de ölçülebilir bir sistem kurmalıyız. Reformlara veriler ışığında karar verdiğimizde, eğitim sürecinin her aşamasında katılımı esas kıldığımızda göreceğiz ki bakanlar değişse de, iktidar değişse de kendi içinde tutarlı, dünyayla rekabet edebilecek bir eğitim sistemimiz olacak.

2. Eğitim evde başlar!

Eğitimde fark yaratılacak temel alan, okulöncesi dönemdir. Kalkınma iktisatçıları ile eğitimcilerin üzerinde uzlaştığı en temel konulardan biri, okulöncesi dönemin insan gelişimi açısından en kritik dönem olduğu gerçeğidir. Okulda başarının birinci belirleyicisi ev olduğuna göre bizim müdahale etmemiz gereken ilk alan, çocukların doğumdan itibaren ilk üç yılı geçirdiği ev ortamıdır. İnsan beyin gelişimini (yüzde 90 oranında) daha okula başlamadan tamamlıyor. Evde sağlıklı ve zengin bir öğrenme ortamına sahip olan çocuklar

okula daha hazır başlıyor. Buna sosyal sınıf avantajı da diyebilirsiniz. Türkiye'de 2021 senesinde yaklaşık 1 milyon bebek dünyaya geldi (bu rakam beş yıl evvel 1,3 milyondu!). Bu bebekler daha doğduğu gün iki ayrı gruba ayrıldı. Bir tarafta evinde doğduğu gün kitaplık olan, anne babasından birinin üniversite diploması bulunan, sağlıklı beslenme ve zengin öğrenme fırsatına sahip yüzde 20'lik bir grup var. Diğer tarafta ise bu olanakların ya hepsinden ya da birçoğundan yoksun olan dezavantajlı grup var. Sosyoekonomik olarak avantajlı ailelerde yetişen çocuklar, doğdukları günden itibaren kitaplarla tanışıyor, okula başladıklarında kelime hazineleri geniş olduğu için de dertlerini anlatabiliyor, öğretmenin yönergesini takip edebiliyorlar. İkinci gruptaki çocuklar ise kitaplarla ilk defa okula başladığı gün tanışıyor, öyle olduğu için sınırlı kelime hazineleri nedeniyle hem kendilerini ifade etmekte hem de öğretmeni takip etmekte zorlanıyorlar. Bu iki grup arasında okulun ilk günü açılmış olan makas, bütün iyi niyetli müdahalelere rağmen tüm okul hayatı boyunca devam ediyor. O nedenle dünyadaki tüm gelişmiş ülkelerde olduğu gibi eğitimde başarı için çocukların ilkokula başlama yaşını beklemek çok geç. Daha erken yaşta müdahaleler geliştirmeliyiz.

Türkiye'nin eğitimde başarı için atacağı ilk somut adım, ülkemizde doğan her çocuğa bir kitaplık kurmak ve her anne babaya, çocuklarla kitaplar üzerinden zengin diyaloğun kıymetini anlatmak olmalı. Çocukların öğrenmek için, kitaplarla tanışmak için okul çağına gelmelerini beklemek büyük bir fırsatı tepmektir. Tıpkı yeni ekilen bir fidana can suyunu hemen o dönemde vermek zorunda olduğumuz gibi, çocukların zihinsel gelişimine katkıyı da onların beyinlerinin en hızlı geliştiği ilk 36 ayda sunmamız gerekiyor. Bu müdahale özellikle sosyoekonomik açıdan dezavantajlı ailelerde dünyaya gelen çocuklara doğduğu günden itibaren zengin bir öğrenme fırsatı sunacak, o çocukların okula daha hazır başlamasına vesile olacaktır. Hastanede doğumla başlayıp doktor ziyaret-

leriyle pekiştirilen bir ulusal kampanya başlatarak başarısı kanıtlanmış bebekle etkileşimli kitap okuma yöntemini her ebeveyne anlatmalıyız. Maliyeti çok düşük olan bu projenin bir uygulamasını kendi kaynaklarımla kurduğum 1 Milyon Kitap Projesi'nde hayata geçirdim. Detaylarına 1milyonkitap.com adresinden ulaşacağınız bu projeyle şimdiye kadar 1 milyona yakın kitabı ücretsiz olarak ihtiyaç sahibi çocuklara ulaştırdık. Ancak bu projenin tüm ihtiyaç sahibi çocuklara ulaşması bir kamusal kaynakla mümkün olacaktır. Her çocuğa 12 kitaplık bir kütüphane demek, senede 12 milyon ücretsiz kitabın hastanelerde çocukların doğduğu gün dağıtılması demek. İstersek, yaparız.

3. *Her çocuğa ücretsiz okulöncesi eğitim fırsatı*

İlk üç yılda evde kitaplarla zenginleştirilmiş ortamda yetişen çocukların ikinci üç yılda ev dışında zengin bir öğrenme ortamına ihtiyacı vardır. Nobel Ekonomi Ödülü almış olan James Heckman'ın hesabına göre, okulöncesi döneme yapılan her bir yatırım yedi kat geri dönüyor. İlkokulda bu yarıya düşüyor; lise, hele üniversite ise yapılan yatırımın geri dönüş oranı bakımından en atıl dönemler. O nedenle Türkiye'nin sınırlı kaynağını kullanması gereken öncelikli alan okulöncesi dönemdir. Somut olarak söylersek, Türkiye'de 3 yaşına gelen her çocuğa ücretsiz okulöncesi eğitim fırsatı sunmalıyız. Bizim çocukların OECD içinde en yüksek oranda dezavantajlı ailelerde yetiştiğini hesaba katınca, her çocuğun 3 yaşından itibaren sınırlı da olsa oyun bazlı kaliteli bir öğrenme ortamına kavuşması, Türkiye'ye çok kısa sürede eğitimde sınıf atlatacak bir hamledir.

Okulöncesi eğitim konusunda son dönemde Türkiye hem bakanlık hem de yerel yönetimler aracılığıyla ciddi atılımlar yapmaya başladı. Ancak bu çabalar sorunun aciliyetini ve devasa boyutlarını düşününce yetersiz kalıyor. Türkiye hâlâ 5-6 yaşındaki çocuklarının yarısını okulöncesi eğitime kavuşturmuş değil. 3-4 yaş grubunda bu oran çok daha düşük seviyede. Oysa Avrupa ülkelerinde bu oranlar yüzde 80'lerin çok

üstünde. Fransa, İrlanda, İsrail ve pek çok başka ülkede 3 yaşındaki çocukların okulöncesi eğitime katılım oranı neredeyse yüzde 100! Sadece çocuklar için değil, özellikle istihdama katılmak isteyen anneler için de önemli bir ekonomik kaldıraç işlevi gören okulöncesi eğitime katılımın ülkemizde de acil olarak 3 yaşından itibaren evrensel boyuta yükseltilmesi gerekiyor. Bu konuda yıllardır her yerde söylediğim sözü buraya da bırakıyorum: Her ile bir üniversite açarak kaynakları israf etmek yerine her mahalleye kaliteli bir okulöncesi eğitim kurumu açın. Devlet yıllardır politik saiklerle, hiçbir veriye dayanmadan ısrarla yeni üniversite açıyor. Şu anda devlet, eğitim kurumları arasında en büyük harcamayı yükseköğretime yapıyor. Özel eğitim kurumlarınca yapılan harcamaların da çoğu yükseköğretime gidiyor. Türkiye bu yanlıştan dönmeli, okulöncesi eğitime gereken değeri ve kaynağı sunmalı.

4. Devlet okullarının yeniden yapılandırılması

Türkiye'de okula giden yaklaşık 20 milyon öğrencinin yüzde 90'ı sayısı 70 bini bulan devlet okullarından eğitim alıyor. Daha önce ifade ettiğimiz gibi, iki Türkiye olduğu gerçeğinden yola çıkarak Türkiye'nin uluslararası sıralamalarda geride olmasının nedeni, dar gelirli öğrencilerin kaynağı kıt okullarda eğitim almak zorunda olması diyebiliriz. Türkiye'de dar ve orta gelirli ailelerden gelen geniş bir kesime hizmet eden devlet okullarının yeniden yapılandırılması, tepeden tırnağa gözden geçirilmesi ve tıpkı Cumhuriyet'in ilk döneminde olduğu gibi tekrar sosyal mobilitenin asli unsuru yapılması gerekiyor. Bunun için 3 aşamalı bir plana ihtiyacımız var.

İlk olarak her çocuğun sağlıklı beslenme ihtiyacını okulda karşılamak gerekiyor. Yapılan saha araştırmalarından biliyoruz ki ülkemizde her 4 öğrenciden 1'i okula aç geliyor. Çocukların karnını sağlıklı bir öğün yemekle doyurmadan onların zihinsel ve duygusal ihtiyaçlarını karşılamak imkânsız olduğuna göre okulun işlevini yerine getirmesi çocukların karnını doyurmaktan geçiyor. Dünyada bu ihti-

yaç, okullarda kurulan yemekhaneler aracılığıyla gideriliyor. Amerika gibi devletin rolünün neredeyse sıfıra indirildiği bir sistemde bile, yoksulluk sınırındaki çocuklara ücretsiz yemek veriliyor. Pek çok yoksul Afrika ülkesi bile önce bu sorunu çözmüş. Biz ise anlaşılmaz bir şekilde çocukların bu en temel ihtiyacını sadece özel okula gelen varlıklı ailelerin çocukları için çözüyoruz. Bu çocukların zaten evlerinde sağlıklı beslenme fırsatı var. Birçok devlet okulu bu sorunu güya kantinler aracılığıyla çözmeye çalışıyor ama bu çözüm de tahmin edeceğiniz gibi son derece sıkıntılı. Kantin, parası olan için var, olmayan için ise fiziksel ve psikolojik bir işkence. Kantinler aynı zamanda okulda sağlıksız beslenmeyi teşvik eden bir uygulama. Şekerli içecekler, tuzlu ve kızarmış yiyecekler arasında seçim yapmaya zorlanan çocuklar, sağlıklı beslenme alışkanlıklarının oluştuğu kritik gelişim döneminde kantinlerin de desteğiyle belki ömür boyu sürecek bir obezite sarmalına itekleniyorlar. Türkiye pek dert etmiyor ama obezite artık ölüme yol açan ikinci risk faktörü. İşte bütün bu nedenlerle kantinlerin yerine yemekhanelerin olduğu, yemekhane için yeri olmayan küçük okulların bir araya gelerek birlikte ortak çözüm bulduğu yeni bir okul içi beslenme düzenine ihtiyacımız var. Bu şekilde çocukların sağlığı, akademik başarısı ve sağlıklı beslenme alışkanlığı artmakla kalmayacak, yerelde istihdam artacak ve en önemlisi de uzun vadede obezite kaynaklı hastalıklarda azalma sağlanarak sağlık giderlerinde tasarruf yapılmış olacak.

Türkiye, OECD ülkeleri arasında dezavantajlı öğrencilerin sayısı arttıkça sınıfların kalabalıklaştığı tek ülke. Dolayısıyla devlet okullarını yeniden yapılandırırken yoksul öğrencilerin yoğunlaştığı okullarda sınıf mevcudunu düşürmek ve kişi başına düşen öğretmen sayısını artırmak zorundayız. Bu amaçla mesleğinde başarısı kanıtlanmış öğretmenlere teşvik primi dahil bir dizi ek önlem alınmak zorunda. Türkiye geçmişinde dar gelirli ailelerden gelen öğrenciler için dünya eğitim sistemine model olacak devlet okullarını kurmuş bir ülke. Ge-

rek yatılı okullarla gerek Anadolu ve Fen Liseleri aracılığıyla kaliteli eğitimi ücretsiz olarak tüm ülkeye yaymayı başarmış bir ülke. Son yıllarda bir türlü anlam veremediğim nedenlerle itibarı olan devlet okullarının kadroları dağıtıldı, Anadolu ve Fen Liseleri cazibesini yitirdi. Özel okullara sunulan ayrıcalıkların da sonucu olarak bugün Türkiye'nin en ücra köşesinde bile iyi eğitim denince akla devlet okulları gelmiyor. Önümüzdeki dönemde sosyal devlet ilkesi gereği, devlet okullarımıza itibarlarını yeniden kazandırmak zorundayız. Bu adımı özellikle dar gelirli ailelerin çocuklarına kaliteli eğitim fırsatını ücretsiz sunmak ve bu sayede uluslararası sıralamalarda yerimizi iyileştirmek için yapmalıyız. Tıpkı geçmişte olduğu gibi Türkiye'nin en dezavantajlı öğrencilerinin olduğu ilçelere, ki bunların çoğu artık büyük şehirlerin çevresinde, öncelik vermeliyiz. Tıpkı Cumhuriyet'in ilk döneminde olduğu gibi her yerleşim biriminde parmakla gösterilen, yaşam ve çalışma koşulları zenginleştirilmiş, çalışanlarına lojman imkânları sunan devlet okulları kurmalıyız. Başka türlü bu kadar geniş oranda dezavantajlı grubu okullar aracılığıyla dünyayla rekabet edecek seviyede eğitmemiz mümkün olmayacaktır.

5. Öğretmen ve okul yöneticilerine inisiyatif

Türkiye'de okullardaki kararların yüzde 92'sini bakanlık belirliyor! Türkiye, OECD ülkeleri içinde eğitim sistemi en merkezi yönetime sahip ülke konumunda. Okulda başarının iki belirleyeni var: öğretmenlerin mesleki tatmini ve okul iklimi. Bu iki faktörü iyileştirmenin yolu ise inisiyatifi tabana yaymak. Bu iki alana müdahale etmenin yollarından biri, hem öğretmenlere hem de okul yöneticilerine inisiyatif vermek, kendi potansiyellerini hayata geçirme fırsatı sunmaktır. Bir kişi Ankara'da oturuyor ve 20 milyon insanın kaderini belirliyor. Dünyadaki başarılı eğitim sistemlerine baktığımızda görüyoruz ki başarı, yetki ve inisiyatifi tabana yayınca geliyor. Başarılı sistemlerde, yöneticiler okullarında, öğretmenler sınıflarında inisiyatif alıyorlar. İnisiyatif alan eğitimcilerin hem

iş tatminleri artıyor hem de yaratıcı çözüm bulma kapasiteleri yükseliyor. İnisiyatifi elinden alınmış yöneticilerin pozitif bir okul iklimi oluşturması, yetki verilmemiş öğretmenlerin iş tatminini yüksek tutması zorlaşıyor.

Türkiye, coğrafi ve kültürel bakımdan zengin bir çeşitliliğe sahip. Böylesine devasa bir ülkede eğitim gibi beşeri bir alanı tek bir merkezden, tek bir kişinin iradesiyle yönetmeye çalışınca ortaya çıkan sonuç büyük bir başarısızlık oluyor. Başarılı sistemlerde olduğu gibi, bizde de yapılması gereken, öğretmen ve yöneticilere yetki vermektir. Bu sayede öğretmenler sınıflarında, okul yöneticileri okullarında, il ve ilçe yöneticileri de kendi yerleşim birimlerinde hem sorunlara doğrudan müdahale etme fırsatı bulacak hem de kendi yaratıcılıklarıyla sorunları çözme kapasitelerini geliştireceklerdir. Yine bu sayede müdürler okullarında pozitif bir öğrenme ve çalışma ortamı yaratarak eğitimcilerin sisteme yabancılaşmasının önüne geçeceklerdir. Öğretmen ve eğitim yöneticilerinin iş tatminini sağlamadan eğitimde atacağımız diğer reform adımlarının kadük kalacağı aşikârdır.

6. Bilim, Teknoloji ve Tasarım (STEAM) hamlesi

Türkiye'nin PISA sınavlarında üstün başarı seviyesine ulaşan öğrenci oranı fen ve matematik alanlarında çoğu sene yüzde 1'in bile altında kalıyor! Bu yüzyılda ileri teknolojiye dayalı kalkınma için STEAM denilen, fen, matematik ve tasarım gibi alanlarda ileri seviyede eğitim vermek zorundayız. Katma değeri yüksek üretime geçmenin yolu, bu alanlarda beceri sahibi kuşaklar yetiştirmekten geçiyor. Bu amaca ulaşmak için iki aşamalı bir eğitim modeli uygulamalıyız. İlk olarak tüm öğrencilere temel eğitimde iyi bir fen, matematik ve tasarım yani yaratıcılık becerisi kazandırmalıyız. Bunun yolu da eleştirel düşünce ve problem çözme becerisini erken yaştan itibaren kazandırmaktan geçiyor. Bu amaçla okulöncesinden başlayarak müfredatın odağına STEAM becerilerini koymamız ve erken yaştan itibaren çocuklarımızın eleştirel düşünme ve problem çözme becerilerini desteklememiz gerekiyor.

Ancak katma değeri yüksek ekonomide gerçek manada rekabet etmek istiyorsak belli oranda bir gruba bu alanlarda ileri derecede beceri kazandırmak zorundayız. Dünyada STEAM eğitiminde başarılı uygulamalara baktığımızda karşımıza bizim bir zamanlar Fen Liseleri modeline benzer elit fen ve teknoloji liseleri çıkıyor. Bu seçkin liselerde ülke kalkınmasına katkıda bulunacak küçük oranda bir grubu dünyayla rekabet edecek ileri seviyede yetiştirmek zorundayız. Seçkin derken burada kastedilen okulun seçici olması ve mezun öğrencilerine sosyal sermaye sunarak itibar kazandırması. Ankara Fen Lisesi ya da İzmir Fen Lisesi'nin bir dönem böyle seçkin bir kimliği vardı. Şimdi daha iyisini yaparak her ilçeye bu yüzyılın gerçekliğine dayalı bir fen ve teknoloji enstitüsü kurmak için yakın geçmişimizdeki bu örnekler bize ilham verebilir. Türkiye arzu ettiği katma değeri yüksek üretime ancak bu çapta ulusal bir yaklaşımla ulaşabilir. Aksi halde, mucizevi birkaç başarı hikâyesiyle övünmeye, 85 milyonun hayalini bir piyango biletine teslim etmeye devam ederiz.

7. Ezber değil, problem çözme sınavı!

Türkiye daha uzunca bir süre merkezi yerleştirmeye mahkûm bir ülke. 20 milyon öğrencinin sınırlı sayıda seçkin okula girmek için yarıştığı bir sistemde ister istemez belirli noktalara seçme kriteri koymanız ve bunu merkezi olarak yapmanız gerekiyor. Aynı şekilde Türkiye merkezi yerleştirmeden asla vazgeçmemesi gereken bir ülke. Türkiye'de halen herkes tek bir sınav başvurusuyla okullara yerleşiyor. Merkezi yerleştirme yerine tek tek okullara başvurulan ülkelerde, örneğin ABD'de görüyoruz ki merkezi yerleştirmede şansı olan yoksul çocukların önüne pek çok başvuru engeli çıkıyor. Yoksul öğrenciler tek tek sınırlı sayıda okula başvururken, varlıklı öğrenciler birden çok okula başvurarak avantajlı duruma geçiyorlar. O nedenle önümüzdeki dönemde sınavsız bir sistem ya da merkezi yerleştirmeden uzak bir sistem doğru bir reform olmayacaktır.

Önümüzdeki dönemde merkezi yerleştirmede ısrar edip sınavların niteliği konusunda bir reforma gitmemiz gerekiyor. Şu anda ulusal seçme sınavları her aşamada ezbere dayalı becerileri ölçüyor. Uluslararası sınavlar, uyguladığımız ulusal seçme sınavlarının geçerliliğinin bizim sınırları aşmadığını gösteriyor. Ezbere dayalı bu sınavların bir özelliği de sınava iyi hazırlanan öğrencilere avantaj sağlaması. Sınav için özel uzmanlardan destek almayan yoksul öğrencilerin bu sınavlarda başarı şansı sınırlı. Dolayısıyla önümüzdeki dönemde eğitim alanında yukarıda saydığımız tüm reform önerilerinin başarılı olabilmesi için var olan sınavların niteliğinin değiştirilmesi gerekiyor. Bunun için de tekerleği yeniden keşfetmeye gerek yok. Türkiye zaten yıllardır problem çözmeyi, eleştirel düşünmeyi temel alan, uygulama odaklı uluslararası sınavları Türkçe olarak uyguluyor. Gerek TIMSS gerek PISA kapsamında uygulanan bu problem çözme odaklı sınavların ortak özelliği, bilgiyi hatırlamayı değil, bilgiyi uygulamayı ölçüyor olması. Yeni dönemde yapmamız gereken, uluslararası ölçütler için kullandığımız bu sınavların bir benzerini kendi yerleştirme süreçlerimiz için yeniden geliştirmek.

Bu adımları atmazsak ne olur?

Reformları yapmak kadar yapmamanın da bir karşılığı var. O nedenle yukarıda sıraladığım adımları atmazsak ne olur sorusuna da kısaca yanıt vermek istiyorum. Eğitimde reformu acil yapan temel gerekçe demografik: Ülkemiz, OECD ülkeleri arasında eğitim çağındaki nüfusun oranı ve sayısı bakımından ilk sırada bulunuyor.

Türkiye'de bugün 40 milyonu aşkın insan, artık doğumdan başlayıp 30 yaşına kadar devam eden eğitim çağında yer alıyor. Türkiye'nin orta gelir tuzağını aşmasının, yaşadığı kronik ekonomik krizlerden kurtulmasının yolu, bu genç nüfusu iyi bir şekilde eğitmesinden geçiyor. Eğer bu kuşağı iyi bir şekilde eğitmezsek, Türkiye uzunca bir süredir sahip olduğu bu genç nüfustan kaynaklı demografik avantajı yakında kaybedecek. Çünkü Türkiye'nin

genç nüfusu tarihsel zirvesini gördü. Bundan sonra her gelen nesil sayıca biraz daha az olacak. Bundan sonra ülke olarak biraz daha yaşlanarak ve azalarak yolumuza devam edeceğiz. Eğitime dönersek bu şu demek: Şu an 30 yaş ve altında bulunan 40 milyon insanı etkin bir şekilde yetiştiremezsek, bu kuşak yaşlandığında onların yerine ekonomiyi devralacak genç insan bulamayacağız.

Japonya ve pek çok Avrupa ülkesinin yıllardır yaşadığı, Güney Kore'nin yakın bir zamanda yaşamaya başladığı demografik daralmadan kaynaklı sorunları bu saydığım ülkeler bile zorluklarla atlatıyor. Bu ülkelerin bizden farkı şu: Bu ülkelerde nüfus yaşlanıyor ama devlet de bu yaşlı nüfusa bakacak altyapıyı oluşturuyor. Türkiye'nin ise böyle bir lüksü yok. Biz gelecek kuşaklara borçlarımızı miras bırakan bir ülkeyiz. Şimdiye kadar bu durumu genç ve dinamik nüfus yapımıza güvenerek açıklıyorduk. "Bu kuşak olmazsa bir sonraki kuşak bizi kurtarır" düşüncesi bizi geleceğe umutla bakmaya sevk ediyordu. Ancak şimdi sıkıntı şu ki, bundan sonra gelen her kuşak, bir öncekinden daha az olacak. Gelen, gidenin yerini dolduramayacak.

Türkiye pek farkında değil ama bir devir kapanıyor. Türkiye demografik avantajını yitiriyor. O nedenle elimizi sıkı tutmak, bu kuşağı en iyi şekilde geleceğe hazırlamak zorundayız. Ya şu an öğrenme çağında olan kuşağı çok iyi eğiterek onları bu yüzyılın etkin yurttaşları yapacağız ya da tarihimizin gördüğü en kalabalık kuşağı heba ederek çocuklarımıza bakıma muhtaç, yaşlı bir ülke bırakacağız.

ALTINCI BÖLÜM

ÇEVRE:
ASFALTIN ALTINDA KUMSAL VAR

Çevre, bu kitapta yer alan Türkiye'nin 7 temel meselesinden biri çünkü:

- Şehirlerde yeşil alanlar, Ege'de zeytinlikler, Karadeniz'de dere yatakları ülkenin kalkınmasına kurban edilirken çevre ile kalkınma arasındaki ilişkiyi yeniden tarif etmemiz gerekiyor.
- Batı'da orman yangınları her yaz bizi yasa boğarken, güneyde meralar hızla çölleşirken, bu yüzyılın sonunda ortalama ısının 5 derece artacağı, denizlerin 1 metre yükseleceği hesaplanırken bizim iklim değişikliğini dert etmemiz gerekiyor.
- Güneş ve rüzgârdan enerji ihtiyacının tamamını karşılayabilecek bir ülke olmamıza rağmen her yıl binlerce insanın ölümüne, milyarlarca doların ziyanına sebep olan termik santrallerde ısrar eden ulusal enerji politikasını gözden geçirmemiz gerekiyor.
- Kıyılarda, köylerde çevreyi ve insan sağlığını tehdit eden çöp yığınları yükselirken yeni bir yurtseverlik sözleşmesiyle ülkemizin her noktasını kendi evimizin içi gibi temiz tutmamız gerekiyor.

Çevre konusundaki bu saydığım gerekliliklerin hiçbirini yerine getirmiyoruz.

Çevreyi kalkınmaya kurban ediyor, orman yangını ve çölleşmeyi safsatalarla açıklıyor, önümüzdeki dönem için 20 yeni termik santral planlayıp Avrupa'nın bir numaralı çöp ithalatçısı olmayı içimize sindiriyoruz.

Neden çevreyi dert etmiyoruz?

Bu satırları yazmadan evvel oturup son yıllarda yapılmış kamuoyu yoklamalarını tek tek inceledim. Farklı şirketlerin gerçekleştirdiği bu yoklamaların hemen hepsinde Türkiye'nin temel meseleleri halka soruluyor. Daha evvel paylaştığım gibi, ekonomik gidişat ve istihdamla ilgili olarak geçim sıkıntısı, işsizlik, enflasyon listenin tepesinde yer alıyor. Bazı dönemlerde (7 Haziran-1 Kasım 2015 arası mesela) terör öne çıkmış, bazı dönemlerde de eğitim, sağlık, toplumsal kamplaşma, yolsuzluklar ve yaşam kalitesini etkileyen trafik ve ulaşım sorunları gündem olmuş. Ama garip bir şekilde "çevre" ve "iklim değişikliği" ya da bu konularla uzaktan yakından ilgisi olan çöp meselesi gibi konular halk tarafından temel sorun kategorisinde değerlendirilmemiş. Bir iki istisnai durumda "çevre" öne çıkmış, ancak çevreyi temel mesele olarak görenlerin oranı bir iki puanı geçmemiş. Birkaç çalışmada mülteci meselesi, orman yangınları, tarımsal üretim ve kuraklık, sel felaketleri tekil olarak geçiyor ama tamamı iklim değişikliğinin sonucu olan bu sorunların yanına kimse çevreyi eklememiş. Kısacası, halkımıza göre Türkiye'nin temel sorunları arasında "çevre" diye bir derdimiz yok.

Aslına bakarsanız, bizim çevreye gösterdiğimiz duyarsızlığın dünyanın geniş kesimlerindeki vurdumduymazlıkla ortak bir tarafı var. Çünkü insan olarak hepimizi bağlayan bazı alışkanlıklarımız var. Sonuçta, nerede doğmuş olursak olalım, birkaç bin yıl geriye gittiğimizde hepimiz bir mağaradan çıkıp kurda kuşa yem olma korkusuyla mücadele ederek buralara gelmişiz. Öyle olduğu için de yakın ve görünen riskleri, uzak ve görünmeyen risklerden daha çok önemsiyor olmuşuz. İnsanın doğası böyle. *Don't Look Up!* (*Yukarı Bakma!*) isimli filmin gayet güzel anlattığı gibi, yumurta kapıya dayanıncaya kadar beklemeyi eyleme geçmeye tercih ediyoruz.

Diyebilirsiniz ki, "Hocam ama çevre konusundaki tehdit öyle çok 'uzak ve görünmez' değil." Son yıllarda etkisi ve sayısı artan sel baskınları, her yaz biraz daha kontrolsüz olarak gelişen orman

yangınları, giderek daha sık göreceğimiz müsilaj benzeri çevre felaketleri şu anda ve gözümüzün önünde oluyor. Ancak bütün bu felaketlerin toplumun çok küçük bir kesimini harekete geçiriyor olmasının başka bir nedeni daha var: Tehdit ne kadar devasa olursa bizim birey olarak o sorunlara duyarlılığımız o derece azalıyor. İnsan kendi bireysel çabasının doğrudan sonucunu göremediği sorunları görmezden gelmeyi tercih ediyor. Buna öğrenilmiş çaresizlik de diyebilirsiniz: Tek başıma benim bir şey yapmam sonucu değiştirmeyecek! Öyle olmasa Türkiye gibi hijyen konusunda hassas, kendi evinin içini temiz tutmakta özenli bir ülkede sokakların bu kadar pis olması nasıl açıklanabilir? Her birimiz kendi evimizin içini temiz tutmayı beceriyoruz ama işte bir araya gelip sokağı, şehri, ülkeyi temiz tutma konusunda ortak bir irade koymakta zorlanıyoruz.

Elbette Türkiye'de çevre konusundaki duyarsızlığın bir nedeni, devletin bu konuda halkı yıllardır terbiye ediyor olması. Yukarıda sıraladığım çevre katliamlarının her birinde bir avuç insan çıkıp hepimizin adına parkları, koruları, zeytinlikleri, dereleri ve soluduğumuz temiz havayı savunduğu için cezalandırıldı. Bunu gören pek çok duyarlı insan da çevre eğitimi aldığı, doğayı koruma bilinci olduğu halde kabuğuna çekilip eylemsizlik kararı aldı. İşte o nedenle ısrarla bu kitap boyunca adalet üzerinde duruyoruz. Eğitim ve bilinç, ancak hukuki güvencelerin sağlanabildiği ortamlarda toplumu ileri götürebiliyor. O yüzden sağlıklı bir çevrede yaşayabilmemizin, global ısınmaya karşı etkin önlem geliştirebilmemizin yolu, katılımcı demokrasiyi yasal güvence altına alacak adımların atılmasından geçiyor. Hukukun işlemediği ülkelerde yurttaşlar yaşadıkları mahallenin, kentin, ülkenin gidişatına müdahale edemiyorlar. Sel gelip oturduğumuz evi bassa, kuraklık musluktan suyu kesse bile kılımız kıpırdamıyor.

Genelleme yaptığımın farkındayım. Türkiye'de çevre duyarlılığı olan bir kesim elbette var. Tabii ki dünyanın her yerinde olduğu gibi bizde de gençler öncü bir rol oynuyor. Hatta son yıllarda gençlerin iklim krizi kaynaklı dertlerini açıklamak için iklim kaygısı *(climate anxiety)* olarak tarif edilen yeni bir tanı ortaya çıktı.

İklim konusunda yaşa dayalı ayrışmanın çok temel iki nedeni var. İlk olarak gençler çevre ve iklim değişikliği konusunda daha evvelki kuşakların ulaşamadığı zengin bir bilgi birikimine sahipler. Şimdiki gençler, insanların davranışlarıyla gezegene hasar verdiğinin farkındalar. Gençlerin yaşlılara göre çevreyi dert etmesinin ikinci önemli nedeni ise biyolojik. İklim krizinin yol açacağı felaket kapıya geldiğinde gençler bu gezegende yaşıyor olacak, yaşlılar ise olmayacak. Orta yaş üstü bireyler için iklim değişikliği farazi bir önermeyken gençler için bu değişiklik onların hayatını doğrudan etkileyecek bir gerçek.

Bütün bu nedenlerle yeni kuşakların çevreyi dert ediyor olması en büyük sigortamız.

Daha somut olarak söyleyelim: Türkiye'de bugün doğan bir çocuk eğer şimdi bir müdahale olmazsa kendisi şu anki yöneticilerin yaşına geldiğinde denizleri 1 metre yükselmiş, dereleri kurumuş, Konya'dan Urfa'ya uzanan geniş bir alanı çöle dönmüş bir ülkede yaşayacak.

Artvinliler ekonomiden anlıyor!

Türkiye'de çevre konusundaki duyarsızlığın özel bir sebebi daha var. Bizde çevre, kalkınma için ödenmesi gereken bir bedel olarak görülüyor. Çevre duyarlılığı da tam bu nedenle ülkenin kalkınmasına karşı bir hareket olarak değerlendiriliyor. İstanbul'da kalan bir avuç yeşil alanı korumak için mücadele eden gençlere, Karadeniz'de dere yataklarına sahip çıkan köylülere, Ege'de ağaçları yaşatmak için nöbet tutan kadınlara hep aynı gerekçeyle şiddet uygulanıyor: Siz ekonomiden anlamıyorsunuz.

Türkiye gelişmekte olan bir ülke. Hızlı bir şekilde kalkınmamız, ekonomik olarak büyümemiz gerekiyor. Bu uğurda tabii ki fedakârlıklar yapılacak. Pek çok insan için o fedakârlıklardan biri de çevre. O nedenle siyasetçilerin çevrecileri hedef alan ithamları halk nezdinde karşılık bulabiliyor. Çünkü hâlâ geniş kesimlerde hâkim olan inanca göre konut dikmek için yeşil alandan, yol yapmak için ormandan, baraj kurmak için derelerden, fabrika açmak

için her türlü çevre koruma uygulamalarından vazgeçmek zorundayız. Sanayileşme tarihine baktığımızda gerçekten de görüyoruz ki şimdiki zengin ülkeler buraya geçmişte çevreye verdikleri büyük zararlar sayesinde gelmişler. Sonuçta büyük Sanayi Devrimi, yukarıdaki pencereden bakınca, insanın doğayı kontrol etme sürecinde yeni bir aşamayı temsil ediyor. 19. yüzyıl Avrupası'na ya da Amerikası'na giderseniz her tarafta bugünden bakınca büyük çevre kıyımları olduğunu göreceksiniz. Üstelik bu gelişmiş ülkeler sadece kendi ülkelerindeki çevreyi değil, başta Afrika ve Güney Amerika olmak üzere bütün dünya ekolojisini tahrip ederek bugünkü kalkınma seviyelerine ulaşmışlar.

"Kalkınma uğruna çevreden vazgeçilebilir" tezinin bu denli yaygın olmasının tarihsel nedenleri var. Ancak sorun şu ki, bildiğimiz manada doğal kaynakları işleyerek rekabet edilen sanayi devri bitti. Bu kitabın ilk bölümlerinde üzerinden geçtiğimiz gibi sanayi o ilk evresinin üzerinde üç ayrı dönüşüm yaşayarak bugün Sanayi 4.0 oldu. Bulunduğumuz noktadan ileri gitmek için bizden evvel kalkınmış ülkelerin geçtiği her adımı takip edersek tepemizden uçan roketleri şimendiferle yakalama şansımız yok. Dünyada ilk 10 ekonomiye ulaşmayı bırakın, ilk 20'de kalmak için, çocuklarımızın oynadıkları bilgisayar oyunlarında kullandığı tabirle bizim *level* atlamamız gerekiyor. Sanayi 1, 2, 3'ü atlayıp doğrudan bütün dünyanın bizimle birlikte daha yeni başladığı bambaşka bir yarışa girmeliyiz. Bunun için büyük bir dönüşüm şart. Bu dönüşümün de çevreye duyarlı olması, yani yeşil bir dönüşüm olması gerekiyor.

Bizim yanan ormanların yerine ağaç dikerek, kömürden doğalgaza geçerek, eski fabrikalara filtre takarak yaşadığımız ulusal ve global sorunları çözme olanağımız yok. Tarihin altüst olduğu o nadir dönüşüm anlarından birindeyiz. Kartlar yeniden dağıtılıyor. Ülkeler arası dengeler yeniden belirleniyor. Bu devirde çevreye rağmen üretim yapan değil, çevre için üretim yapan kazanacak. Bu yeni dönem bizim gibi Sanayi Devrimi'ni kaçırmış ülkeler için yeni ve büyük fırsatlar sunuyor. Bu fırsatı değerlendirebilmek için önce çevre ile kalkınma arasında 19. yüzyıldan kal-

ma yargımızı değiştirmek zorundayız. Yani *Hürriyet*'te köşe yazıları yazdığım dönemlerde sık sık dile getirdiğim gibi aslında asıl çevreci o gençler, Artvinli o köylüler (yeni) ekonomiden anlıyor! Ancak o zaman bu çağda rekabet edebilmek için gerçekleştirmek zorunda olduğumuz yeşil dönüşüm adımlarını atabiliriz. Sanayiden tarıma, turizmden ulaşıma her alanda yeşil dönüşümü hayata geçirmeden bu çağda rekabet etme şansımız yok.

Önümüzdeki 10-15 yılda ya bu büyük fırsatı değerlendirip yeni ekonominin öncüsü ülkeler içinde yer alacağız ya da tıpkı Sanayi Devrimi'nde olduğu gibi kaçırdığımız trenin arkasında koşmaya devam edeceğiz. Seçim bizim.

Yaşayan anlatsın

Bu kitapta ilk defa denediğim Yaşayan Anlatsın bölümünde beni çok mutlu eden içeriklerden biri Yeşil Düşünce Derneği tarafından yayınlanan "Kömür Hikâyeleri" başlıklı rapor oldu. Özgecan Kara ve Gözde Kazaz, Çanakkale'den Şırnak'a, Amasra'dan Elbistan'a termik santral mağduru halkın dertlerine ortak olmuş, onların sesini bize ulaştırmış. Rapor sadece hikâyelerden oluşmuyor, ilk bölümde kömüre dair global ve yerel veriler paylaşılıyor, ardından da kömüre dayalı enerji üretiminin neden bizim için geçerli bir seçenek olmadığı gerekçeleriyle anlatılıyor. Ben rapordan size bir bukle sunuyorum, devamını Yeşil Düşünce Derneği'nin web sitesinden kendiniz okuyun lütfen.

"Kömür Hikâyeleri" arasında 25 sene termik santralde çalışıp Berçenek köyüne muhtar olan Mevlüt Kul da var. Burada konumuz başka ama adı geçince belirtmek istedim, Berçenek köyü eğer aynı isimli bir başka köy yoksa Âşık

Mahsuni'nin köyü, aynı adlı türküyü dinlemenizi tavsiye ederim. Muhtarı dinleyelim:

Bizim köyümüzün nohudu meşhurdu. Bağlarımız çok güzeldi. Bunlar bitti. Santral bazı bitkileri yok etti. Bunun bilimsel bir çalışması olmadı, ama gözlemlerimiz bunu gösteriyor. Kendi bağım, kül dağının hemen yanında mesela. Kurudu. 2-3 milyon ton kömür stok oluyor. Bunda radyasyon var. Ne derece açığa çıkıyor bilmiyoruz. Tarımın yanı sıra hayvancılığın da önemli olduğu Afşin Elbistan, 1990'lı yıllarda et üretiminin yüzde 4'ünü karşılıyordu. Bugünse sıralamada bile yok. Herkes şikâyetçi ama C santralinin temeli ne zaman atılacak diye de bekliyorlar. Yarın eylem yapayım desen olan sana olur...

Türkiye'de varıyla yoğuyla ülkenin taşını toprağını savunan kesimlerin başında Ege'den Karadeniz'e çevre mücadelesi veren köylüler geliyor. Tire'ye bağlı Küçükkale köyüne 1,5 kilometre mesafede çalışan bir dolomit madeni bulunuyor. O madenin ortaya çıkardığı sorunlarla cebelleşen köylüler daha o sorunlar çözülmeden aynı bölgeye yeni bir maden ruhsatı verilince ayaklanmış. VOA Türkçe'ye konuşan köy sakini Nurettin Aydın'a kulak verelim:

Şimdi niye karşıyız? Madenin ne kadar zararlı olduğunu, zeytin ağaçlarına, incir ağaçlarına ve doğadaki ağaçlara dahi ne kadar zararlı olduğunu yerinde tespit etseniz görürsünüz. Ağaçların doğu kısmı, bembeyaz. Bir hava kirliliği var. Mesela, benim köyümde akciğer hastalığı o kadar yoktu, şu anda hemen hemen yüzde 30, yüzde 40'lara yükseldi; nefes darlığı, astım hastalığı. Bir ocak daha açılırsa bizim köyü terk etmemiz gerekiyor. Zeytin bizim tabii varlığımız ve köyümüzün yüzde elli geliri zeytindendir. Olmazsa olmazlardan bir tanesi. Buralar Kartal Dağı, Tire'nin ormanı en büyük olan dağıdır. Biz bu maden meselesiyle iki senedir uğraşıyo-

ruz. Zeytin Yasası'ndan bu maden feshedildi. Bu altı tane köyü kapsıyor. Bu dağda ana ruhsat var. Biz bu ruhsat için dava açtık. Şu anda devam ediyor. Sonucunu bekliyoruz. O ormanın kıymetini bilen bilir. Tire'ye kadar olmayan bir orman var bizde. Biz buna sahip çıkmak istiyoruz. Son varlığımıza kadar uğraşacağız, bırakmayacağız. Benim köyüme şu anda 38 hane dışarıdan yazlıkçı gelenler var. Sebebi ne? Havanın güzel olmasından geliyorlar. Buraya bir maden ocağı açılırsa, köye 350 metre. Bu hava kirlenecek. Ne köylü rahat edecek ne gelenler rahat edecek. O zaman köyün terk edilip gidilmesi gerekir.

Burcu Ünal, biraz daha eski tarihli bir haber dosyasında, Karadeniz kıyılarını gezerek halkın izlenimlerini yazmış. O söyleşiler içinde benim dikkatimi Artvin-Küçükköy muhtarı Yaşar Kılıç'ın kapsamlı analizi çekti:

Kamilet Vadisi'nde "sonda" vuruldu, öyle duruyor. Bizim köylümüz hiç istemiyor, bu nedenle çok tepki gösterdik. Elbette HES inşaatları sadece muhtarın istememesi ile engellenemez, köylünün de istememesi gerekiyor. Burada köylü de istemiyor. Yapılmaması için çok uğraştık fakat kimi zaman jandarma engeliyle karşılaştık. Fakat köylüler yılmadı. HES'çilere geçit vermediler. Bunun dışında dilekçe verdik. Bu köyün içerisinde güzelim bir dere akıyor. Bu güzelim dereleri yok etmeye çalışıyorlar. Buranın her yerinde arıcılık var, alabalık var, yabankeçisi var. Balımız Anzer balından üstün... Bizim köyümüzde 50 hane var, hiçbiri HES istemiyor. Aslında biz her şeyin farkına Murgul örneğini gördükten sonra varmaya başladık. Murgul'daki maden inşaatı sonrasında oranın çevresinde neden olduğu olumsuz etkilerle doğanın öneminin farkına vardık. Avukat tuttuk, davalar açtık. Eğer biz bu farkındalığı yaşayıp bu mücadeleye yol yakınken başlamasaydık burası şimdiye HES olmuştu.

Sorunları yaşayanlar kadar yaşanan o sorunları halka anlatanların da sesini duymamız gerekiyor. Bu bağlamda, gıda mühendisi olan araştırmacı Dr. Bülent Şık'ın hikâyesi, aslında Türkiye'de sorunların neden giderek daha da çözülemez bir sarmala döndüğünü anlamamız için ibretlik bir vaka. Dr. Şık, Sağlık Bakanlığı tarafından yürütülen ve *1,3* milyon çocuğu ilgilendiren bir araştırma sonucunu kamuoyuyla paylaştığı için mahkemeye verilmiş bir araştırmacı. Hikâyenin devamını hocanın Filiz Gazi'ye verdiği röportajdan okuyalım:

Araştırmanın amacı, çevresel ortamlardaki kanserojen madde kirliliğinin ne düzeyde olduğunu ve o bölgelerde yaşayan insanların soludukları hava, içtikleri su, yedikleri gıdalarla bünyelerine kansere neden olan kimyasal maddeleri alıp almadıklarını belirlemekti. Antalya ilinde sanayi faaliyetleri yok. Bir turizm ve tarım kentidir Antalya. Dolayısıyla Ergene Havzası'ndaki illerle Kocaeli bölgesinde sanayi faaliyetlerinden ve zehirli atıklardan kaynaklanan kanserojen madde kirliliğini sanayinin olmadığı bir bölgeyle kıyaslamak amacıyla Antalya seçildi. Böylece mevcut kirliliğin ne düzeyde olduğunu kıyaslayabilmek de mümkün olacaktı. Araştırmadan elde edilen bilgiler Antalya iline kıyasla Kocaeli ve Ergene Havzası'nda yer alan illerde özellikle sularda çok yaygın kimyasal kirlilik olduğuna işaret ediyor. Antalya'ya kıyasla elbette. Arsenik, kurşun, alüminyum gibi kirleticilerin sularda bu kadar yaygın çıkması bölgede ciddi bir atık sorunu olduğunu, bu atıklardan açığa çıkan kimyasal maddelerin sulara karıştığını gösteriyor.

Ben böyle bir araştırmanın içinde yer almaktan mutluluk duymuştum. Bu çalışmanın sonuçları milyonlarca insanı ilgilendiriyordu. Ama böyle kapsamlı bir iş yapıldıktan sonra mevzu kapandı. Ortada ne bir açıklama ne bir yayın ve ne de bir önlem alınması durumu var. Bir araştırma yapılamamış, hiçbir şey olmamış gibi davrandı Sağlık Bakanlığı. Ama ben öyle davranamam. Bakanlığın büründüğü sessizlik, gizlilik benim akademik sorumluluklarımı ortadan kaldırmaz.

Bildiğim şeylerin bir kısmını yazarak, toplumu böyle bir çalışmadan haberdar ettiğim halde hâlâ kendimi rahat hissetmiyorum. Demokratik bir ülkede yaşıyor olsak Sağlık Bakanlığı'nın yürüttüğü bu projeyle tespit edilen sorunları nasıl çözeceğimizi konuşuyor olurduk.

Türkiye 85 milyon insanın yaşadığı modern bir ülke. Her ülke gibi bizim de karmaşık sorunlarımız var araştırılmayı bekleyen. Bilim insanlarının görevi bu araştırmaları yapmak, verileri kamuoyuyla paylaşmak ve veriye dayalı çözüm önermek. Aydınlanmadan beri dünya böyle ilerliyor. Bilimsel araştırmanın önünü açan toplumlar ilerliyor, bilim insanlarına mahkeme kapılarında ceza kesen toplumlar geriliyor. Bakın dünyaya şöyle, bakın tarihe... Bilimsel araştırmalar tabii ki eleştirilir, bilim öyle ilerler zaten ama o araştırmaları değerlendirecek kurum mahkeme değil, bilimsel platformlardır. Bilimsel çalışmayı yargılayacak kişi mahkeme hâkimi değil, dergi hakemidir. Bu ikisini karıştırdığınız zaman bilimin yerini hurafe alır. Zaten ülkede bu ortama bakıp bilimsel çalışma yapmak isteyenlerin sayısı gün geçtikçe azalıyor. Genç araştırmacılar ülkeyi bu nedenle terk ediyor.

Bülent Şık'ın başına gelenler ile ekonomi alanında çalışma yapan Veysel Ulusoy Hoca'nın başına gelenler ne kadar benzer değil mi? İkisi de bilimsel olarak bildiklerini kamuoyuyla paylaştıkları için başka bilim insanlarının eleştirileriyle uğraşmak yerine mahkemede hâkimlere dertlerini anlatmak zorunda kaldılar. Şimdi bu hocaların başına gelenleri gören genç bir araştırmacı sizce hangi sonucu çıkarır? Siz bir araştırmacı olsanız, ekonomiden çevreye ülkenin temel sorunlarına dair elinizde önemli veriler olsa ne yaparsınız? Böyle bir ortamda sorunları bilimsel yaklaşımla anlamak ve çözmek mümkün olur mu? Ülke olarak sorunlarımızı çözmenin ilk şartı, çukurda olduğumuzu hatırlayıp o ilk adımı atmaktır. Hiçbir şey yapamıyorsak bari "İçinde bulunduğunuz çukurdan kurtulmak istiyorsanız, kazmayı bırakın!" diyenleri rahat bırakalım!

Türkiye'nin çevre karnesi

Çevre geniş bir alanı kapsıyor, o nedenle sunumda kavramsal bir bütünlük sağlamak için OECD İyi Yaşam Endeksi ile başlayalım. Türkiye tüm OECD ülkeleri arasında çevre kalitesi bakımından en son sırada yer alıyor.

OECD bir ülkedeki çevreye dair yaşam kalitesini ölçerken bazı temel kriterler kullanıyor. Bunlardan ilki, hava kirliliği ölçeği olan PM2.5. Özellikle kent merkezlerinde ulaşım ve kömüre dayalı ısınma nedeniyle artan hava kirliliği solunum yolu hastalıklarından astım ve akciğer kanserine yol açabiliyor. 2050'ye geldiğimizde dünyadaki erken ölümlerin birinci sebebi havadaki bu zehirler olacak. Dünya Sağlık Örgütü yıllık 10 mikrogramın üstünü sağlığa zararlı alan sayıyor. Türkiye'de PM2.5 seviyesi 27,1 mikrogram. Bu oran OECD ülkeleri ortalamasının iki katı.

OECD'nin çevre konusunda kullandığı ikinci kriter ise temiz su ve kanalizasyona ulaşım. Sağlıklı bir yaşam, hijyenik bir hayat tarzı için yurttaşların temiz içme suyuna ve kanalizasyona ulaşması gerekiyor. Türkiye'de nüfusun ancak yüzde 62'si temiz su kaynaklarına ulaşabildiğini ifade ediyor, ki bu oran OECD ortalaması olan yüzde 84'ün altında.

Çevre konusunda ülkeleri karşılaştırmalı olarak değerlendiren bir başka uluslararası veri tabanı Yale Üniversitesi girişimiyle hazırlanan Environmental Performance Index (EPI) ya da Çevre Performansı Endeksi. Tıpkı OECD veri tabanında olduğu gibi EPI de verileri resmi kurumlardan, çevre araştırmacılarından ve akademiden derliyor. EPI iki temel başlık altında yer alan toplamda 9 sorun hakkında BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ve Paris Anlaşması gibi küresel ölçekli ilerleme hedeflerinin, ülkeler tarafından ne kadar karşılandığını hesaba katıyor. En son yayınlanan raporda değerlendirilen 180 ülke arasında Danimarka 100 üzerinden 78 puanla birinci sırada yer alıyor. Birleşik Krallık ve Finlandiya da ilk sıralarda. 2022 raporunda Türkiye 180 ülke arasında 27 puanla 172. sırada yer alıyor.

Tıpkı diğer endekslerde olduğu gibi EPI'de de sıralamamız her sene düzenli olarak kötüye doğru kaymış. Puanımızı düşüren sebep, diğer göstergelerle aynı: Çevre koruma kanunlarımız ya yok ya uygulanmıyor! Bu karnede ilk 50'ye yaklaştığımız tek alan su kaynakları. Onun da önümüzdeki yıllarda nereye evrileceğini en güzel Karadenizli muhtar anlatmıştı. Kuruyan dereler, artan sıcaklık en çok su havzalarını tehdit ediyor, malum.

Çevre konusunda elimizdeki ulusal verilerden biri de Çevre Bakanlığı'nın (2022) her yıl il çevre müdürleri aracılığıyla belirlediği Türkiye'nin temel çevre sorunları araştırması. Bu çalışmaya göre iller bazında en önemli çevre sorunu hava kirliliği ve su kirliliği. Atık sorunu, oranı daha az olmak üzere öne çıkan bir diğer sorun. Antalya ve Eskişehir ise gürültü kirliliğini en önemli sorun olarak gören iki il. Bu çalışmada hava kirliliğinin termik santrallerin yoğun olduğu illerde odaklanması bir tesadüf değil elbette.

Kömür meselesi

Türkiye'nin en temel çevre sorununun hava kirliliği olmasının sebebi, ülkemizde tüketilen kömür. Enerji politikamızın temelini

Türkiye'deki büyük kömürlü termik santrallerin sağlığa etkileri (2019)

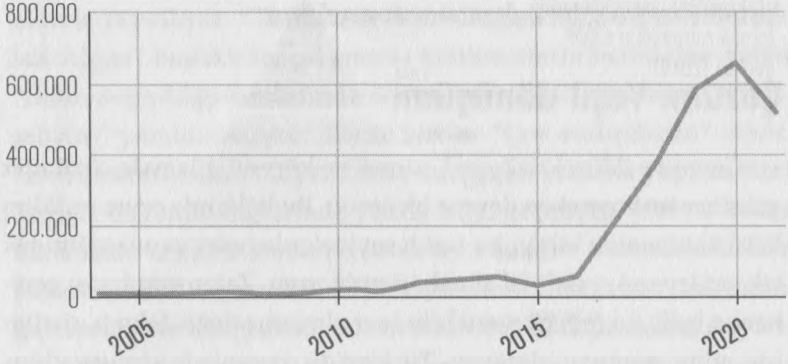
oluşturan termik santraller konusuna bir sonraki bölümde değineceğiz, ancak burada bir veri olarak termik santrallerin etki analizini sunmak istiyorum.

Yan sayfadaki grafikte HEAL (2022) tarafından yapılan analize göre hazırlanan verilerden görüyoruz ki termik santrallerden dolayı her yıl ülkemizde 5 bine yakın erken ölüm, 30 bine yakın bronşit vakası ve neredeyse 1,5 milyon işgücü kaybı yaşanıyor. Çevreyi ve cebimizi doğrudan etkileyen termik santral ısrarı aynı zamanda sağlığımızı tehdit ediyor. Bütün bu sağlık giderlerinin ülke ekonomisine faturasının toplamda yıllık olarak 3 ile 6 milyar avro arasında olduğu tahmin ediliyor.

Çöp meselesi

Türkiye'nin çevre konusundaki en göze çarpan sorunlarından biri de özellikle yaz aylarında hepimizin gündemine girip sonra unutulan çöp meselesi. Türkiye, nüfusuna göre dünyaya fazladan çöp bırakan ülkeler kategorisinde yer alıyor. Dünyada çöplerin yaklaşık yüzde 20'si geri dönüşüme giriyor. Bu oran OECD'de yüzde 30 dolayında. Türkiye'de ise son yıllarda belediyelerin çabalarıyla henüz bu rakamın üçte biri dolayında seyrediyor. Ancak

Yıllara göre Avrupa'dan plastik atık ithalatı (ton)

Kaynak: Greenpeace

gelin görün ki kendi çöpümüzü işleyemez olduğumuz halde son yıllarda yurtdışından ciddi miktarda çöp ithal eder olduk. Avrupa İstatistik Ofisi (Eurostat) verilerine göre, Avrupa'nın plastik çöpünü en çok ithal eden ülke biziz. Türkiye yalnızca Avrupa'dan 2020'de yaklaşık 660.000 ton plastik atık ithal etmiş. Bir önceki sayfada yer alan grafikte son yıllardaki değişimi görme fırsatınız var. Anlaşılan o ki 2004'ten bu yana Avrupa'dan ithal ettiğimiz çöp miktarı tam 196 kat artmış.

Yangın meselesi

Türkiye son birkaç yazdır orman yangınlarıyla çalkalanıyor. Bu yangınların neden çıktığı ve nasıl önleneceği konusu ise maalesef son derece yüzeysel boyutta tartışılıyor. Siyasi gerekçelerle bu yangınların ardında yatan küresel ısınma olgusu gündemin dışında tutuluyor. Oysa bütün dünyada bizdeki kadar yoğun yaşanan, tek ülkeyi değil bazı seneler Avusturya ve Amerika'da olduğu gibi bütün bir kıtayı saran bu yangınlar aylarca sürebiliyor. Bu bakımdan orman yangınları özellikle iklim değişikliğinin etkisini anlamak ve önlem almak bakımından özel bir çevre vakası olarak incelenmeyi hak ediyor. Son 10 yılda gerçekleşen orman yangınlarının bize kaybettirdiği orman alanının neredeyse üçte ikisini 2021 yazındaki yangınlarda kaybettik. Önümüzdeki dönemde iklim değişikliği sonucu Türkiye'nin batısında yaz aylarında ısının 5 dereceye kadar artacağı varsayılıyor. Türkiye'nin bu gerçekle yüzleşmesi ve ona göre önlem alması gerekiyor.

Çözüm: Yeşil dönüşüm!

Çevre ve iklim krizi yerel, ulusal ve küresel düzeyde çözümler geliştirmemiz gereken devasa bir sorun. Bu bölümde çevre ve iklim krizi konusunda bütün bu farklı seviyelerde neler yapılacağını tek tek sıralayarak vaktinizi almak istemiyorum. Zaten yapılması gerekenler belli. Sıkıntı, çözümü bilmiyor olmamız değil. Sıkıntı, çözüm için adım atamıyor olmamız. Türkiye'de çevrenin kurtuluşu, dünyada iklim dönüşümünde pozitif adımların atılabilmesi için bize

düşen görev siyasi arenada, ulusal enerji politikamızda ve temel kalkınma modelimizde yeşil dönüşümün öncüsü olmaktır.

Bu bölümü, özellikle yeşil dönüşüm önerilerimi hazırlarken yerli ve yabancı kaynakların yanı sıra kıymetli hocam Prof. Dr. Güven Sak'ın çalışmalarından istifade ettim. Güven Hoca yıllardır bıkmadan usanmadan yeşil dönüşüm üzerine verilerle, metaforlarla, hikâyelerle sesine kulak veren herkesi uyarıyor, başkanlığını yaptığı TEPAV'da (Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı) bu konu üzerine kapsamlı çalışmalar yürütüyor.

Siyasette yeşil dönüşüm!

Türkiye'de halka sorduğumuzda çevre temel sorunlardan biri olarak anılmıyor. Ancak kendiliğinden ifade edilmemiş olsa bile, özel olarak halka çevre üzerine bir soru sorulduğu zaman, hatırı sayılır bir kesim bu konuda yüksek bir duyarlılık gösteriyor. Bu iki yöntemin bize farklı sonuçlar vermesi önemli. "Türkiye'nin en önemli sorunu nedir?" sorusu ile "Türkiye'de çevre sorunu olduğuna inanıyor musunuz?" bize iki farklı sonuç verecektir. Birinci yöntem kullanıldığında halk kendiliğinden çevreyi ana sorunlardan biri olarak ifade etmiyor. Ancak ikinci yöntem kullanıldığında görüyoruz ki Türkiye'de çevre konusunda hiç de azımsanmayacak bir "potansiyel" var.

Türkiye'de çevre algısı üzerine yapılan en kapsamlı saha araştırmalarından birini İklim Haber, 2018'den bu yana düzenli aralıklarla yayınlıyor. "Türkiye'de İklim Değişikliği ve Çevre Sorunları Algısı" başlıklı bu çalışmada katılımcıların neredeyse yarısı "İklim değişikliği konusunda endişeli misiniz?" sorusuna, "Endişeliyim" yanıtını seçiyor. Dörtte biri ise "Çok endişeliyim" diyor. "Endişe etmiyorum" diyenlerin oranı farklı yıllarda yapılan dört değişik ölçümün hiçbirinde yüzde 20'yi geçmiyor! Her ne kadar ülkemizde kendini modern olarak tarif edenler muhafazakârlara nazaran, HDP seçmenleri AKP seçmenlerine nazaran, üniversite mezunları lise altı gruba nazaran iklim değişikliğine daha duyarlı ise de hiçbir alt grupta endişeli olanların oranı yüzde 60'ın altına düşmüyor! Ancak araştırmadaki diğer verilere baktığımızda

görüyoruz ki bu derin endişe henüz çözüm üretme noktasında bütünsel bir boyuta ulaşmış değil. İklim değişikliğiyle mücadele noktasında çok önemli bir adım olan Paris Anlaşması hakkında bilgi sahibi olanların oranı yüzde 25'te kalırken "net sıfır emisyon" hedeflerini duyanların oranı yalnızca yüzde 17. Dünyada geniş desteğe sahip pek çok çözüm önerisine bizde düşük seviyede destek var. Örneğin, halkın ancak üçte biri binaların enerji verimliliğinin artmasını destekliyor. Küresel ısınma sonucu Amerika'dan Avustralya'ya tüm dünyayı her sene yaz aylarında kasıp kavuran orman yangınlarında iklim değişikliğinin etkisini görenlerin oranı yalnızca yüzde 14.

Bir başka ifadeyle, çevre ve iklim krizi konusunda halkta bir endişe var. Ancak bireysel endişeleri siyasal bir talebe dönüştürmek yalnızca toplumsal bir hareketle mümkün. İklim krizi işte bu nedenle ne kadar derin bireysel endişe yaratsa da dünyanın pek çok yerinde henüz ciddi bir siyasal talebe dönüşmüş değil. Amerika ve Almanya bu anlamda iki ilginç örnek. Amerika'da çevre konusunda duyarlılık çok eskiden beri var olmasına rağmen siyasi arenada bu konu uzunca bir süre sahipsiz kaldı. Son yıllarda Bernie Sanders bu konuyu siyasal arenaya güçlü bir şekilde taşıdı ve genç siyasetçilerin lideri sayılan AOC öncülüğünde ilk defa "Yeşil Mutabakat" adı verilen siyasal bir manifesto yayınlandı. Almanya'da ise durum biraz daha farklı. Almanya'da Yeşiller Partisi'nin varlığı bu konuyu diğer ülkelere göre çok daha hızlı ve etkin bir şekilde siyasetin temel sorunsallarından biri yaptı. Öyle olduğu için de Almanya bugün yeşil dönüşüm konusunda dünyada öncü bir konumda. Türkiye de eğer çevre ve iklim odaklı sorunlarını çözmek istiyorsa, halkın bu konudaki endişelerini siyasi taleplere dönüştürecek partilere ve siyasetçilere ihtiyaç var.

Enerjide yeşil dönüşüm

Türkiye son 20 yılda OECD ülkeleri arasında enerji talebi en çok artan ülke oldu. Nüfus artışı ve artan üretimin doğal sonucu olarak bu trendin önümüzdeki dönemde de devam edeceği varsayılıyor. Türkiye ihtiyaç duyduğu bu enerjinin üçte birini yerli ve ithal kö-

mürle çalışan termik santrallerden, üçte birini doğalgazdan, geri kalanını hidrolojik santrallerden elde ediyor. Güneş ve rüzgâr gibi yenilenebilir enerji kaynaklarından elde edilen enerjinin toplam içindeki payı tek basamaklı rakamları geçmiyor. Fosil yakıtların neredeyse yüzde 80'ini ithal ettiğimizi hesaba katarsak Türkiye'nin önümüzdeki dönemde giderek artacak enerji talebini karşılamak için yenilenebilir enerji kaynaklarına yatırım yapması gerekiyor.

Peki biz ne yapıyoruz?

Türkiye gibi enerjide dışa bağımlı bir ülke için, güneşe ve rüzgâra erişim bakımından doğal avantajı olan bir ülke için yenilenebilir enerji tarihi bir fırsat. Ama gelin görün ki biz bu fırsatı değerlendirmek yerine, hâlâ eskide ısrar ediyoruz. Dünyanın kömür ve katı yakıt yakan santralleri kapattığı bir dönemde, akıl almaz bir şekilde yeni termik santraller açmaya devam ediyoruz. Kontrol ettiğim bakanlık verilerine göre, 2023 itibariyle ülkenin neredeyse tüm bölgelerine yayılmış olan 20 yeni termik santral projesi sırada bekliyor. Hidroelektrik santrallerinde de durum aynı. Başta Karadeniz olmak üzere ülkenin pek çok bölgesinde ekolojik denge hiçe sayılarak kurulan hidrolik santrallerin sayısı her geçen gün artıyor. *Resmi Gazete*'de hemen her gün yasalarla koruma altına alınmış alanların "ülkenin elektrik ihtiyacını karşılamak üzere" madencilik faaliyetine açılmasını düzenleyen bir kararname yayımlanıyor. Görünen o ki enerji politikamız hâlâ 60'larda kalmış durumda.

Oysa içinde bulunduğumuz yenilenebilir enerji çağında Türkiye coğrafi konumu itibariyle yenilenebilir enerji piyangosunu kazanmış bir ülke. Sadece henüz biletimize büyük ikramiye çıktığından haberimiz yok. Türkiye'de sıkça duyulan "Coğrafya kaderdir" sözü genelde ülkedeki toplumsal sorunları biraz da kaderci bir açıdan ifade eder. Oysa coğrafyanın değişmez kader olduğu tek bir alan varsa o da kavramın esas manada ifade ettiği gibi bir ülkenin enlem ve boylamının değiştirilemez olduğu gerçeğidir. İşte o bakımdan tarımsal potansiyeline, doğadan gelen turizm potansiyeline ve yenilenebilir enerji kaynaklarına bakınca görüyoruz ki Türkiye'de fiziki coğrafyanın bize sunduğu kader,

dünyada pek çok ülkenin gıptayla baktığı bir kaderdir. Verilerle ne söylemek istediğimi açayım.

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nın 2006 yılında çıkardığı Türkiye Rüzgâr Enerjisi Potansiyeli Atlası'na göre, Türkiye enerji ihtiyacının yarısını sadece rüzgârdan sağlayacak potansiyele sahip. Bakanlığın kendi resmi açıklaması bu atlasta yapılan hesabın 50 metre ve yukarısında rüzgâr kapasitesine dayandığı ve 2006 sonrasında gelişen rüzgâr türbin teknolojileri sayesinde artık 30 metrede bile rüzgâr gücünden istifade edilebildiği notu düşülmüş ama nedense harita henüz yenilenmemiş. Dolayısıyla rüzgâr enerji potansiyelimiz muhtemelen çok daha yüksek.

Aynı şekilde güneş enerjisi konusunda da coğrafya yüzümüze gülmüş. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nın yapmış olduğu Güneş Enerjisi Potansiyeli Atlası'na göre, Türkiye sadece güneş enerjisiyle elektrik ihtiyacını karşılayabilecek potansiyele sahip. Türkiye'de yıllık toplam güneşlenme süresi 2.741 saat, ortalama yıllık toplam ışınım değeri ise 1.527,46 kWh/m². Bizden 7-8 kat daha fazla güneş enerjisi üreten Almanya'nın aldığı ortalama ışınım değeri yıllık 1200 kWh/m². Türkiye'de çok az güneş aldığı için enerji potansiyeli haritalarında gösterilmeyen Karadeniz Bölgesi'nin ışınım değeri ile Almanya'nın ışınım değeri neredeyse aynı.

Güneşimiz açık, rüzgârımız bol.

Eğer bu potansiyeli kullanırsak hem çevreyi koruyacak hem ekonomik olarak dışarı giden kaynakları kendi ekonomimizde değerlendireceğiz.

Yenilenebilir enerji aynı zamanda yaratacağı ek istihdamla ülkedeki işsizlik sorununa coğrafi olarak dengeli bir çözüm sunuyor. Eğer bakanlığın sayfasında var olan güneş ve rüzgâr potansiyeli haritalarına bakarsanız ilginç bir dağılım göreceksiniz. Özellikle güneş enerjisinde potansiyel batıdan doğuya, kuzeyden güneye geçtikçe artıyor. Yani, yenilenebilir enerji için yapılan yatırım sayesinde istihdamı ülkenin az gelişmiş bölgelerine kaydırmış oluyorsunuz.

Hesap net. Türkiye enerjide eskide ısrar etmeyi bırakıp bir an önce yüzünü geleceğe dönmeli. Çok geç olmadan enerji yatırımlarını fosilden yenilenebilir enerjiye çevirmeli. Bakın çok değil bun-

dan 15-20 yıl önce klasik ağır sanayi odaklı kalkınma hamlesiyle atağa geçen Çin bile artık kömür sevdasını bırakıp yenilenebilir enerjide zirveye oynuyor. Çin 10 yılda yenilenebilir enerjinin payını iki kat artırarak 2030'da enerji ihtiyacının dörtte birini yenilenebilire kaydırıyor. Türkiye'nin kaybedecek zamanı yok.

Üretimde yeşil dönüşüm

İklim krizi dünyayı yeni bir kırılma noktasına getirdi. Eskide ısrar edenin yenide rekabet etme şansı kalmayacak. Tıpkı birinci Sanayi Devrimi'nde olduğu tüm sektörlerde üretim şekli değişiyor. Hatırlayalım. 18. yüzyılın sonlarında icat edilen buharlı makineler başta tekstil olmak üzere tarımdan ulaşıma aklınıza gelen her sektörde dengeleri altüst etti. O döneme kadar dünya tekstil ticaretinde geleneksel üretime dayalı rekabet üstünlüğünü elinde bulunduran ülkeler, ki bunların arasında Osmanlı da vardı, kısa bir sürede sadece tekstilde değil, tüm üretim alanlarında makineye karşı kas gücünde ısrar ettiği için kaybetti. 19. yüzyılda Osmanlı'nın ürettiği her şeyi Avrupa çok daha ucuza üretiyordu. Rekabet kabiliyetini yitiren Osmanlı'nın sanayide reform çabaları yetersiz kaldı. Cumhuriyet'in kuruluşuyla atılan dev adımlar bile o ilk treni kaçırdığımız için bir türlü bizi arzu ettiğimiz seviyeye getiremedi.

Ama neyse ki değişimin kaçınılmaz bir kaidesi var. Her devir kendi sonunu getirir. Sanayi Devrimi de kendi sonunu sera gazı üreterek getirdi. Küresel ısınmanın birinci sebebi olan bu üretim modelinde ısrar, dünyanın devamı için artık bir tehdit. O nedenle bugün artık sıfır salınımlı yeni bir üretim modeli geliyor. Önümüzdeki dönemde tarımdan turizme, ulaşımdan yalıtıma tüm üretim alanlarında, sıfır atık, sıfır karbon izi hedefine yaklaşan ülkeler yükselecek. Bir başka ifadeyle, üretimde yeşil dönüşümde öncü olan ülkeler önümüzdeki dönemin "zenginler kulübünü" oluşturacak. Yeşil dönüşümü kaçıran ülkeler ise tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi, bir yüzyıl daha bekleyecek. Türkiye kartların yeniden dağıtıldığı bu kritik dönemde tarihinden aldığı dersle doğru bir tercih yapmak zorunda.

Yeşil dönüşüm bir tercih olmaktan çıkıyor!

Yeşil dönüşümü bir tercih olarak sundum ama aslında bu tercih giderek zorunluluğa dönüşüyor. Dünya nihayet küresel ısınmayı dikkate alacak ortak adımları atıyor. Gerek Avrupa Birliği (AB) gerek BM gerekse de Dünya Ticaret Örgütü hızla yeşil dönüşümün global altyapısını oluşturuyor. Uzunca bir süre bu düzenlemelere itiraz eden Çin ile Hindistan bile artık masaya oturmuş durumda. Amaç, karbon salımını sıfır düzeyine indirmek için zorlayıcı önlemleri almak. Bu süreçte AB diğer bütün kurumların önünde gidiyor. İlk adımları onlar atıyor. Türkiye'nin yeşil dönüşüm sürecinde de AB kritik bir oyuncu.

Avrupa Birliği, 24 Haziran 2021 tarihinde yaptığı tarihi oylamada, "Yeşil Mutabakat" adı verilen ilk somut iklim politikasını hayata geçirdi. Bu plana göre, 2030'da karbon salınımı yüzde 55 inecek ve 2050'de salınım tamamen sıfır noktasına çekilecek. Bu mutabakat, geçmişteki temenni metinlerinden farklı. Sadece üç yıllık geçiş döneminin ardından AB'ye yapılan ihracata konu ürün ve hizmetlerde karbon izine bakılması zorunlu olacak. AB yeşil üretim standartlarına uymadan üretilen ürünlerde ton başına 30 ile 50 avro arasında cezai vergi konacak. Bu müeyyideler zamanla artarak devam edecek. Bizim ihracatımızın yarıdan fazlası AB'ye yapılıyor. Bir hesaba göre Türkiye eğer yeşil dönüşümü gerçekleştiremezse her sene ortalama 3 milyar dolar civarında ek bir ödeme yapmak zorunda kalacak.

AB'nin Yeşil Mutabakat'ı açıklamasının ardından, Türkiye de durumun ciddiyetini kavrayarak hemen "Yeşil Mutabakat Eylem Planı 2021" (YMEP) açıklayıp *Resmi Gazete*'de yayımladı. Bu plana göre karbon salınımında kontrol, yeşil ve döngüsel bir ekonomi, yeşil finansman, temiz, ekonomik ve güvenli enerji arzı, sürdürülebilir tarım, sürdürülebilir akıllı ulaşım, iklim değişikliğiyle mücadele, diplomasi ve Avrupa Yeşil Mutabakatı bilgilendirme ve bilinçlendirme faaliyetleri başlıkları altında oldukça kapsamlı hedefler belirlendi. Kâğıt üzerinde de olsa son derece somut hedeflerimiz var artık. Şimdi, bir an önce dışarıda attığımız imzalar ile içerideki reel uygulamalar arasındaki makası kapatma zama-

nı. Şimdi, koyduğumuz hedefleri tutturmak için sanayiden tarıma her alanda teşvik ve müeyyide mekanizmalarını kurma zamanı.

Türkiye yeşil dönüşümde öncü ülke olabilir

Türkiye, zengin yenilenebilir enerji kaynaklarıyla, genç ve eğitimli nüfusuyla, yurt çapına yayılmış KOBİ'leriyle yeşil dönüşüme liderlik yapabilecek sayılı birkaç ülkeden biri. Bu iddialı ifadeyi hamaset olsun diye söylemiyorum. Güven Sak Hoca'nın saptadığı önemli birkaç veriyle anlatınca daha iyi göreceksiniz ki eski ekonomideki yerimiz ile yeni ekonomideki potansiyelimiz arasında lehimize büyük bir fark var. Rakamlarla ifade edelim. Bir ekonominin temel üretim sahalarındaki başarısını ölçen kompleksite verilerine göre Ekonomik Kompleksite Endeksi'nde 231 ülke arasında 85. sırada yer alıyoruz. Yani, eski ekonomiye dayalı sıralamada, yüzyılı aşkın mücadelemize rağmen gördüğünüz gibi hâlâ kişi başı gelirde ilk 80 ülke arasında yokuz.

Şimdi gelin yeni ekonomideki potansiyelimize bakalım.

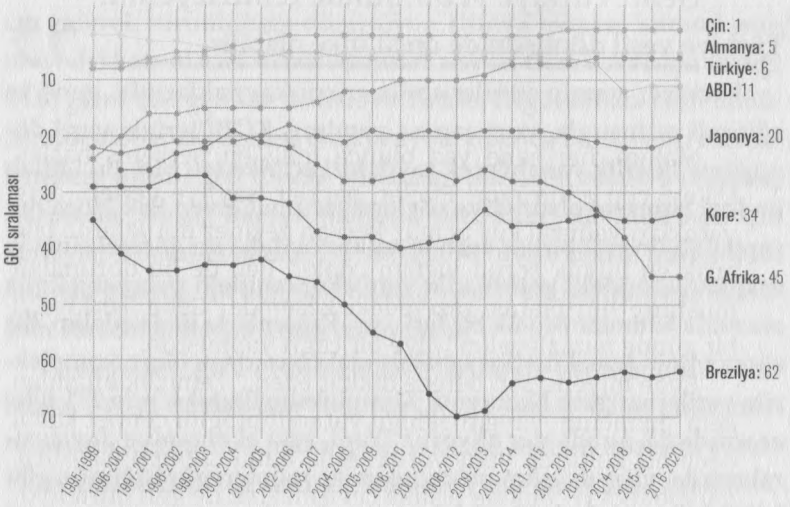
Dünya Bankası'nın yayınlamış olduğu Yeşil Kompleksite Potansiyeli Endeksi'ne göre dünyadaki 195 ülke içinde 6. sırada yer alıyoruz!

Altıncı sıra! Şimdi şöyle bir geri çekilip bir önceki cümleyi tekrar okuyun. Bu kitap boyunca bunca uluslararası sıralama paylaştım, o verilerin hiçbirinde dünyada en iyi 6 ülke arasında yer almıyoruz.

Veriler çok net. Türkiye'nin önünde büyük bir fırsat var. Sözü Güven Hoca'ya bırakıyorum. Hoca yıllardır bu konuda neredeyse tek başına bizi uyandırmaya çalışıyor. Satır aralarında hissedeceksiniz aciliyet duygusunu:

> Dünya Bankası'nın CCDR raporunda en çok dikkatimi çeken husus Yeşil Kompleksite Endeksi oldu. Tabii bu noktada işin "yeşil" boyutuna girmeden önce ekonomik kompleksite kavramını biraz detaylandırmak istiyorum. Bu kavram, ekonominizin ne derece üretken olduğunu ve farklı kabiliyetlerde üretim yapabildiğini gösteren en önemli göstergelerinden biri aslında. Ürettiğiniz ürünlerin çeşitliliği arttıkça, beceri setiniz ve üretken kabiliyetleriniz de artıyor.

Yeşil Kompleksite Potansiyeli (GCP)

Kaynak: https://green-transition-navigator.org

Böyle bakıldığında ülkeler ikiye ayrılıyor: yalnızca herkesin üretebildiği harcıâlem ürünleri üretebilenler ile yalnızca kendine özgü ürünleri üretme kabiliyetine sahip olanlar. Dünyada kendine özgü ürünleri üretme kabiliyetine sahip olan ülkelerse harcıâlem ürünleri üretenlere göre daha zengin oluyorlar. Peki, kısıt nedir? Ülkelerin beceri seti. Bu nedir? Ülkenin mevcut üretim kabiliyetleri, küresel rekabette sıçrama yapabilecek yeşil ürünlerin üretimine odaklanacak biçimde geliştirilebilir. Eğer ilgili ülkede bu yeni ürün sepeti için gerekli doğru düzenlemeler yapılıyorsa, yöneticiler ortadaki fırsatın farkındaysa, çukur kazarak vaziyeti idare etmiyor ve işlerini doğru dürüst yapıyorlarsa elbette. Türkiye'nin Yeşil Kompleksite Potansiyeli Endeksi'nde yeri önemli: 195 ülke arasında 6. sıradayız. Bu potansiyel bize yeşil ürünlere odaklanan akıllı bir politika tasarımıyla, Güney Kore, ABD ve hatta Japonya'yla pazarda rekabet şansı da sunuyor. İşte fırsat, işte memleket. Memleketin esas beka sorunu dediğim işte bu.

Gelin Türkiye'yi bir günde temizleyelim!

Malum, her sene yaz olunca milli bir serzeniş başlar. Ülkeyi çöp götürüyor! Plajlar, parklar, sayfiye yerleri, dere yatakları velhasıl kuş uçmaz kervan geçmez doruklarda bile artık en büyük sorun yığılan çöpler. Ben de bu durumdan mustarip biri olarak gazetedeki köşemde "Gelin Türkiye'yi bir günde temizleyelim" diye bir çağrı yapmıştım.

Evde hijyene son derece dikkat eden, "Temizlik imandan gelir" inancının yaygın olduğu vatan toprağını cennet kabul eden bir kültürde yetişiyoruz. Ama buna rağmen dağı taşı, parkı bahçeyi çöplerle pisliğe çevirmekten de geri durmuyoruz. Bu tezat gibi görünen durumun çok basit bir açıklaması var. Bizim sorunumuz evimizin ötesinde olup biteni kendi derdimiz saymamakla başlıyor. Dağı taşı devlete, sokağı parkı belediyeye havale ediyoruz. Hal böyle olunca da evin içinde her gün toz aldığımız halde, evimizin dışındaki pisliği içimize sindiriyoruz. Yani çöp meselesini kişisel bir mesele olarak görmüyoruz.

Bu temel çelişkiden yola çıkarak acaba bir ulusal kampanyayla ülkenin çöp derdine derman olabilir miyiz diye düşünürken bu konudaki araştırmalara baktım. Çöp üzerine yapılan çalışmalar şunu gösteriyor: İnsanlar temiz buldukları yeri temiz bırakıyor, pis buldukları yeri de pislemeyi tercih ediyor. Bu yüzden, yeni bir alışkanlığı kazanırken sıfırdan başlamanın her zaman var olanı değiştirmekten daha kolay olduğu gerçeğinden hareketle, çevre konusunda da bizim sıfırdan başlamamız gerekiyor. Çöplerden arınmış çevre için taze bir başlangıca, temiz bir sayfaya ihtiyaç var. Tam olarak ne demek istediğimi kendi yaptığım bir deneyle anlatayım.

Yazlık evimizin önünde kamuya açık bir plaj var. Kırık şişelerden, mısır koçanlarından, sigara izmaritlerinden mus-

tarip küçük bir plajdan söz ediyorum. Bizim komşular belediyeye giderek bir yazı astırdılar ilk taşındığımız sene: "Lütfen plajı temiz tutunuz!" Bir yıl sonra o levhanın kendisi çöpün bir parçası oldu ve yine eskiden olduğu gibi etrafı çöp sardı. Bir sonraki yaz plajı temiz tutmak için farklı bir şey yapalım dedik ve Thaler ve Sunstein'in *Nudge* yani *Dürtme* kitabında detayları açıklanan davranış iktisadındaki yaygın modele uygun olarak önce sahilin iki ucuna o zamana kadar olmayan kocaman iki çöp tenekesi koyduk. Tenekeleri koyar koymaz da taze bir sayfa açmak için sahili çocuklarla bir güzel temizledik. Bu iki adıma bir üçüncüsünü de ekledik: toplumsal baskı ya da utandırma politikası. Bu pratikte şu demek: Sahilde ne zaman çöp atan birini görsek herkesin bakışları arasında o çöpü alıp kutuya atıyoruz. Yani çöp atanları toplum içinde utandırıyoruz. Çocuklar en çok bu son kısmı sevdi! Bu üç adımın ardından tam de teorinin dediği gibi bizim plaja gelen etrafa çöp atmaya kıyamaz oldu.

Bizim temiz plaj hikâyemiz bayram tatilinin gelmesiyle son buldu. Bayram tatilinde gelen "büyük göç" dalgası bizim plajda kurduğumuz düzeni çökertti. Böylece bu basit deneyden hem bir ortamın nasıl temiz tutulacağını hem de tek başına kurtuluşun mümkün olamayacağını öğrenmiş olduk. Tıpkı Türkiye hikâyesinde olduğu gibi, göç toplumsal davranışları altüst eden bir olgu. Önceden önlem almak, gelenleri yeni yerleşime hazırlamak gerekiyor. Sadece evimizin içini ya da önünü değil, bütün Türkiye'yi odağına alan bir kampanya yapmak gerekiyor. Ben birkaç yıl evvel böyle bir işe soyundum. Bir yaz günü oturup bir video çektim. Ardından da köşemden bir çağrı metni yazdım: "Gelin Türkiye'yi bir günde temizleyelim!" Davetime toplumun her kesiminden yoğun bir destek geldi. Günlerce bu konunun nasıl olabileceği tartışıldı. Bu amaçla bakanlık yetkilileriyle, STK'larla toplantılar yaptık ama bütün bu çabalar pandemiyle birlikte yarıda kaldı.

Şimdi bu kitap vesilesiyle o çağrımı yeniliyorum: Gelin Türkiye'yi bir günde temizleyelim!

En az bir yıl önceden belirlenecek bir tarihte bütün Türkiye sokaklara çıksın. Genci yaşlısı, kadını erkeği herkesin eline eldiven takıp temizliğe giriştiği ortak bir gün hayal ediyorum. Siyasi liderlerin, sporcuların, sanatçıların, taraftar gruplarının, eline süpürge alıp temizliğe giriştiği bir gün hayal ediyorum. STK'ların, sendikaların, yerel derneklerin, Milli Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilatlarının, yerel yönetimlerin koordinasyonuyla tek bir günde tüm ülkeyi karış karış temizlediğini hayal ediyorum. Çöpün kamu sağlığından turizme ülkeye getirdiği yükü halka anlatacağımız, etkin temizlik stratejilerinin tartışıldığı TV programları hayal ediyorum. "Türkiye'de sokağa çöp atılmıyor!" diyeceğimiz o günü hayal ediyorum.

YEDİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL GÜVEN: KARPUZ GİBİ ORTADAN İKİYE AYRILMIŞ BİR ÜLKE

"Bir toplumu güçlü kılan temel faktör nedir?" derseniz, hiç tereddütsüz, "Toplumsal güvendir" derim. Bireyler arası güvenin olmadığı bir ortamda toplumsal bir yaşamı tahayyül etmek neredeyse imkânsız. Özel hayatımızda, sosyal hayatımızda, iş hayatımızda öteki insanlara duyulan güven olduğu müddetçe bir arada yaşayabiliyoruz. Yediğimiz yemekte tedarik zincirine ve üreticilere, trafikte yaya veya sürücülere, işyerinde çalışma arkadaşlarımıza ve iş ortaklarımıza güvenebildiğimiz ölçüde sağlıklı, huzurlu ve başarılı bir hayat kurabiliyoruz. Öteki insanlara güvenimiz arttığı ölçüde işbirliği yapabiliyor, başkalarından aldığımız güç ve destekle insan olarak da toplum olarak da ilerleyebiliyoruz. Öteki insanlara güvenimiz azaldığı oranda etrafımızdakilere şüpheyle bakıp onlarla işbirliğinden uzaklaşıyor, bize benzemeyenlere kin ve nefrete varan negatif duygular geliştiriyoruz. Bütün bu nedenlerden dolayı, toplumların iyi olma hali incelenirken toplumsal güven *(social trust)* ve kamplaşma kavramları, tıpkı kişi başı gelir ve gelir eşitsizliği göstergeleri gibi temel kalkınma göstergelerinden biri kabul ediliyor.

Hayatımızı tehdit eden sorunları ancak bize benzemeyenlerle bir araya gelerek çözebiliyoruz.

İnsanlık tarihine baktığımız zaman görüyoruz ki insanlar mağaradan çıkıp bir arada yaşamaya başladığı andan itibaren başkalarına güvendiği ölçüde ilerlemiş. Aileden kabileye, kabileden modern devlete geçiş aşamalarının her birinde bireyin sürekli genişleyen bir halkada "ötekine" güvenmeye başlaması var. Bu

güvenin inşası önce tabu ve geleneklerle, sonra sözlü akitlerle ve nitekim modern devletin ortaya çıkmasıyla toplumsal sözleşmelerle sağlanmış. Bugün geldiğimiz noktada görüyoruz ki artık ulus devlet sınırları da toplumsal güvenin sınırlarını belirlemekte yetersiz kalıyor. İklim değişikliği, mülteci krizi ve en son yaşadığımız pandemi de gösteriyor ki insanlığın bu gezegende yaşamaya devam edebilmesi için ulusal sınırlarımızın ötesindeki insanlara da güven duymak, onlarla işbirliği yapmak zorundayız. İşte tam da bu nedenle artık ulus bazlı toplumsal sözleşmelerin yerini uluslararası toplumsal mutabakat belgeleri alıyor. İklim krizini odağına alan Paris Anlaşması, kadına yönelik şiddeti odağına alan İstanbul Sözleşmesi işte bu global ortak duyarlılığın bir sonucu olarak ortaya çıktı.

Modern dünya aynı zamanda giderek karmaşıklaşan bir sosyal hayatı zorunlu kılıyor. Ekonomik, iklimsel ya da siyasi nedenlerle bu yüzyıl aynı zamanda göçler yüzyılı olacak. Milyarlarca insan doğduğu yerden başka bir yerde hayatını devam ettirecek. Fiziksel olarak yerini yurdunu değiştirmeyen bireyler bile giderek artan bir oranda başka coğrafyalardaki insanlarla sanal ortamda sosyal, ticari ya da siyasi bağlar kuracak. Artık sadece ailemizle, yan komşumuzla ya da dini veya etnik kökeni bize benzeyenlerle yaşayarak bu hayatı zenginleştiremeyiz.

Hayatın çok farklı katmanlarından gelen bireyler olarak eskiden hiç olmadığı kadar birbirimizle anlaşmak, ortaklaşa problem çözmek zorundayız.

Bu genel çerçevenin ardından şimdi artık verilere bakarak toplumsal güven ve kamplaşma bakımından nerede olduğumuzu tespit edebiliriz. Önce Türkiye'de yaşayan bireylerin birbirlerini nasıl gördüğünü gerçek insan hikâyeleriyle takip edelim. Ardından da her zaman olduğu gibi toplumsal güven bakımından dünyada nerede olduğumuza bakalım. Son bölümde ise önümüzdeki dönemde toplumsal güveni daha sağlam bir şekilde inşa etmek için gerek birey olarak gerek toplum olarak neler yapabileceğimize odaklanalım. Bu bölümde ağırlıklı olarak yararlandığım kaynak Prof. Dr. Ferhat Kentel (2022) tarafından yürütülen

"Türkiye'de Bir Arada Yaşarız" çalışması oldu. Nicel saha çalışması KONDA, nitel saha çalışması SAM Araştırma tarafından yapılmış olan Mart 2022 tarihli 177 sayfalık bu rapordan önemli gördüğüm bölümleri sizler için özetleyeceğim ama raporun tamamını konuya ilgi duyan herkese öneririm. Okunması, üzerine düşünülüp tartışılması gereken bir çalışma.

Türkiye farklı dini, etnik, siyasi kimlikleri içinde barındıran çok renkli bir mozaik. Bu çeşitlilik bir yandan kültürel zenginliğimizi oluştururken diğer yandan kimlikler üzerinden ayrıştırıcı politikalarla kamplaşmaya ve sosyal güvensizliğe yol açmak isteyenlere fırsat sunabiliyor. Sosyal kimlik derken sabit ve değişmez birtakım karakteristik özelliklerden değil, tam tersine zamana ve ortama göre değişkenlik arz eden aidiyet duygusundan söz ediyoruz. Aynı sosyal kimlik herhangi bir zaman ya da ortamda büyük bir itibar görürken başka bir zaman ya da ortamda son derece derin ayrımcılığa maruz kalabilir. Türkiye gibi kahramanlar ile hainlerin sürekli gündeme göre yer değiştirdiği bir ülkede sosyal kimliğinden dolayı ayrımcılığa uğramayanı bulmak neredeyse imkânsız. Nitekim Kentel ve arkadaşlarının yaptığı saha araştırmasında "Kutuplaşmanın sebeplerinden biri, başkalarına karşı duyduğumuz güvensizliklerin tahrik edilmesidir" ifadesini neredeyse katılımcıların tamamı doğru buluyor (yüzde 88). Aynı çalışmada katılımcıların yüzde 66'sı da "Toplumumuzda var olan sorunlara sebep olan gruplara karşı tahammülüm yok" ifadesine katılıyor. Ortam böylesine kamplaşmaya müsait olunca da her kesim karşısında gördüğü kesime güvensizliğin körüklediği bir nefret söylemi geliştiriyor. Rakamların soğukluğunun farkındayım, o nedenle bırakalım yaşayanlar anlatsın.

Yaşayan anlatsın

Cinsiyete dayalı ayrımcılık

Türkiye'de başta istihdam olmak üzere pek çok alanda kadınlara yönelik ayrımcı bir sistemin varlığını biliyoruz. Her güne en az bir kadın cinayeti düşen ortamı yaratan cinsiyete dayalı ayrımcılığı 39 yaşında bir kadın nasıl anlatıyor:

Kadın olduğum için ayrımcılığa uğradım. Çünkü benim yeteneğim var bir işe işyerinde mesela. Hiçbir zaman beni müdür yapmadılar. Benden daha az bilgisi olan insanları müdür yaptılar erkek olduğu için. Hep iş hayatında kıskanılan bir insan oldum başarılı olduğum için. (...) Yapmadılar, hakkımı vermediler. Bir yere gelmeme izin vermediler. Öyle bir ayrımcılığa uğradım. Ama onun haricinde dediğiniz gibi ideolojik ayrımcılığa çok uğradım başörtülü olduğum için.

Dindar muhafazakâr ve AK Parti seçmeni olduğunu söyleyen bir ev kadını ise kadınlara yönelik ayrımcılığı tersinden okuyor. "Erkek ayrımı" kavramı bence de lügatimize girmeli. Ama bu katılımcı aynı zamanda ayrımcılığın bir kuşak sonraya taşınmak zorunda olmadığının altını da çok net bir şekilde gösteriyor.

Erkek ayrımı yani erkek evlat ayrımcılığı diye de bir şey var. O bizim aslında kültürümüzde var olan bir şey ve oradan gelen kadın-erkek eşitsizliğine dayandı. (...) Niye kadın CEO olmuyor mu? Olamaz mı yani? İşte böyle böyle erkek çocuk, erkek evlat, erkek evlat. İşyerinde de erkek evlat, okulda da erkek evlat. Erkek öğretmen, erkek doktor. Böyle böyle kadınlar

hep yozlaştırıldılar. Mesela ben okumak istediğimde Sakarya'da Kocaeli'nde okul çıktı bana. Gidebiliyordum. Yahu başta erkek kardeşim dedi ya bir yaş küçük benden, "Sen oraya gidemezsin." Ben kendime ne kadar kızıyorum ya. (...) Ne kadar yanlış. Şimdi öyle değil ama. (...) Hem de bir desin bakalım. Desin. Desin bakalım! Bana değil, o zamanki kafam olsa da değil, o zamanki ben başka, o gitti artık. Ama mesela çocuğum olsun ya da çevremdeki insanların kızı olsun hadi bir desin bakalım!

Bölgeye dayalı ayrımcılık

Türkiye'de kadınlara yönelik ayrımcılığın ardından en sık yaşanan kamplaşma kriteri bölgecilik diyebileceğimiz vaka. Nüfusunun yarısı bir ya da iki kuşak evvel bambaşka yerlerde doğmuş bir ülkeyiz. Geldiğimiz yer sosyal kimliğimizi çok ciddi bir boyutta belirliyor. Hal böyle olunca, sosyal kategorizasyon kuralı gereği, biz de hem kendimizi hem de başkalarını bu coğrafi kod üzerinden değerlendiriyoruz. Tanıştığımız insanlara ilk sorduğumuz sorulardan birinin "Nerelisin?" olması boşuna değil. Eğer bu yargıları sürekli realiteyle kontrol etmezsek her yargı bir süre sonra önyargıya dönüşüyor. Daha karşınızdakini hiç tanımadan sırf geldiği yere bakarak onun hakkında birtakım hükümler vermekten söz ediyorum. Bu önyargılar yaygınlaşıp karşımıza sosyal kimlik bazlı ayrışma olarak çıkıyor. Öyle olunca da Türkiye'de bölgecilik, aslında "light" etnik ayrımcılığın bir kılıfı olarak kullanıyor. Bunun en somut örneği, kırdan ve özellikle Doğu ve Güneydoğu bölgelerinden gelenlere yönelik ayrıştırıcı ifadeler.

Örneğin bir konuma birisi alınacaksa bir Rizeliyle bir Dersimliyi götürdüğünde Rizeli yüzde 75 önde başlar hikâyeye. Dersimlinin yüzde 25 şansı ya var ya yoktur. Belki de hiç yoktur. Çünkü devletin böyle duygusal bir aklı var. Bu bir devlet sorunu. (...) Ben yıllarca Anadolu'da değişik yerlerde kaldım. Öğretmenlik yaptım. Çok iyi gözlemledim bunu.

Görürsün zaten. İnsanlar Alevi'ymiş, bu Sünni'ymiş, tabii kız alışverişiyle yapılarını bozmak istemiyorlar ama böyle bir sorun yok. Bu sorunu devlet suni olarak yaratıyor. Çok net.

20 yaşındaki üniversite öğrencisi ekliyor:

Şu açığa çıkıyor mesela: "Nerelisin?" İşte "Mardinliyim." "Ha iyi sen de insansın ya." (...) Şu açıdan, mesela şu da beni irite ediyor. "Sen Kürtlere benziyorsun." Ya da "benzemiyorsun." Mesela, tipik bir Kürt insanı nasıldır yani tamam belli genlerimiz vardır ama mesela tipik nasıldır yani? Sanki böyle beş kollu dört bacaklıymışız da sonradan bu hale gelmişiz gibi yani öyle hep öteki bir düşünceyle bakıyorlar ki o yüzden mesela ben o algıyı sevmiyorum.

Dine ve mezhebe dayalı ayrımcılık

Tabii Türkiye'de din üzerinden, dindarlık üzerinde de geçmişi olan bir ayrımcılık var. Kimi zaman örtünme, kimi zaman sakal, kimi zaman da mezhepler üzerinden ilerleyen bu ayrıştırıcı yaklaşım, bizim gibi laik bir ülkede hâlâ çok ciddi bir sorun olarak karşımızda duruyor.

Ben mesela cuma namazına gitmeyenlerin bizim mahallede veya çevrede ayrımcılığa uğradıklarını gördüm. Yani onlara, "Bunlar inançsız, kâfir, dinsiz, insan cuma namazına gitmez mi" falan deniyor. "Hıristiyanlar bile bir kiliseye gidiyor pazar günü, bunlar niye gitmiyor?" falan gibisinden ayrımcılık gördüm ben yani.

Ayrımcılığa uğrayan Alevi bir kadın anlatıyor:

En basitinden ne diyeyim bir ramazan ayında bir Alevi çocuğunun oruç tutmadığı için Tokat'ta bir tane köprü vardır, altından su geçer. Oraya atıldığını biliyorum ben. Hani ya da mesela ben Sakarya Üniversitesi'nde yurda yazıldım.

Ramazan ayı yine markette suyu görüyorum. Adam bana satmadı suyu, yemin ederim ya da mesela o yurtta bana oruç tutmayı mecbur bıraktılar. Oruç tutmayı ve namaz kılmayı mecbur bıraktılar. Ben o yurttan atıldım ve gitti bir param kalarak orada. (...) Mesela benim yurttan atılmam bende çok büyük bir travma yarattı.

Mezhep deyince elbette Türkiye'de Alevilere yönelik ayrımcılığın kanlı geçmişini anmak zorundayız. Maraş katliamının ve çok daha yakın bir tarihte gerçekleştirilen Madımak katliamının son derece travmatik bir şekilde hafızalarımıza kazıdığı bu olgu maalesef hâlâ diri bir damar olarak yaşamaya devam ediyor. Mezhep ayrımcılığının iki arkadaş arasındaki dostluğu nasıl zehirleyebileceğini bize çok iyi gösteren bir örneği Alevi bir genç anlatıyor:

(Üniversitede) Bursalı bir arkadaşım dedi ki "Ben" dedi, "seni çok seviyorum ama" dedi, "ben seninle görüşemem artık." "Neden?" dedim. Dedi ki "Sen Alevi'ymişsin." "Evet" dedim. "Aleviler kötü insanmış..." Ona öğretilen, ona söylenilen bu. "Ben seninle arkadaşlık yapamam." "Peki" dedim, "Alevi olmadan yani Alevi olduğumu öğrenmeden önce ben senin için kötü bir insan mıydım ya da benim herhangi bir kötü davranışımı ya da herhangi bir insana karşı kötü bir davranışımı, kötü bir tavrımı gördün mü, buna şahit oldun mu?" dedim. "Hayır ama" dedi, "ailem bana işte böyle böyle" dedi. "Yani Aleviler kötü insanlar, onlarla görüşme. Buraya gelmeden önce bunu tembihlediler bana" dedi. Dedim, "Sen bilirsin, görüşmek istemiyorsan sen bilirsin. Ama bir düşün; evime geldin, kaldın, yedik, içtik, herhangi bir kötülüğümü gördün mü? Görmedin. Arkadaşlarımın hiçbirine kötülüğümü gördün mü? Onu da görmedin. Sırf Alevi olduğum için benim kötü olduğumu düşünüyorsun. Bunu bir düşün. Yine konuşmak istemiyorsan, görüşmek istemiyorsan görüşmeyiz. Sen bilirsin" dedim. Sonra "Kusura bakma" dedi, "özür dilerim" dedi. (...) Ondan sonra tabii ki görüştük, üniversite bitene

kadar görüştük. Hatta sonrasında da görüştük. Bildiğim kadarıyla, dilimin döndüğü kadarıyla Aleviliğin ne olduğunu, okuduğum kadarıyla ona anlatmaya çalıştım.

Türkiye'nin toplumsal güven karnesi

Türkiye'de ayrımcılık hikâyelerini çoğaltmak maalesef çok kolay. Eminim her birimizin yaşadığı benzer hikâyeler var. Hepimiz yaşayarak biliyoruz ki farklı toplumsal kimliklerimizden dolayı zaman zaman başkaları tarafından şüpheyle karşılandık, ayrımcılığa uğradık. Peki neden? Cinsel, dinsel ya da etnik kimlikler kendi başlarına olumlu ya da olumsuz yorumlanabilecek olgular değil. Bu olguları bir nefret unsuruna dönüştüren bizim bakış açımız. Bizden farklı kimliklere dair önyargılarımızı doğuştan kazanmıyoruz, sonradan toplum içinde öğreniyoruz. Toplumsal güven işte bu süreçte son derecek kritik bir rol oynuyor.

- Toplumsal güvenin zayıf olduğu ortamlarda sosyal gruplar arası farklılıklar bir kamplaşma gerekçesi görülüp ötekileştiriliyor.
- Toplumsal güvenin güçlü olduğu ortamlarda sosyal gruplar arası farklılıklar ulusal bir üst kimliğin zenginliği olarak kabul edilip yüceltiliyor.

O nedenle şimdi gelin meselenin kaynağına inelim. Bakalım bizde ortam nasıl.

Ne yazık ki OECD tarafından yapılan kapsamlı sosyal güven araştırmasına katılmayan birkaç ülkeden biri Türkiye. Umuyorum ki bu eksiği ileriki yıllarda tamamlamış oluruz, zira tıpkı eğitim ve sağlık alanlarında olduğu gibi elimizde güvenli veriler olmadığı zaman global dünyada nerede olduğumuzu anlamakta zorlanıyoruz. Geçmiş yıllarda Pew tarafından yapılan uluslararası karşılaştırmalı çalışmalarda Türkiye de yer alıyordu, ancak ne yazık ki son yıllarda

o çalışmanın da dışında kalmış durumdayız. Neyse ki boşluğu IPSOS tarafından yine aynı konuda toplam 33 ülkede yapılan bir saha çalışması dolduruyor. Bu çalışmaya göre toplumsal güven araştırmalarının temel sorusu olan "Genelde insanlar güvenilirdir" ifadesine katılanların oranı en yüksek olan iki ülke Çin ile Hindistan ve her iki ülkede de oranlar yüzde 50'nin üstünde. Global ortalamanın yüzde 30 olduğu bu ölçümde Türkiye'de başkalarını güvenilir bulanların oranı sadece yüzde 14. Türkiye bu oranla tahmin edeceğiniz gibi, Brezilya ve Malezya'yla birlikte başkalarına güvenin en az olduğu üç ülkeden biri. Polonya, Güney Afrika ve Macaristan da bizden fazla ayrışmıyor. Tabii dönüp bu ülkeleri tek tek inceleyince her birinde son dönemde son derece ayrıştırıcı bir siyasal kamplaşma olduğunun da altını çizmek gerek. IPSOS'un 2022'de yayınladığı bu rapor aslında Prof. Dr. Yılmaz Esmer Hoca'nın (2012) uzunca bir süre kapsamlı bir şekilde yayınladığı Dünya Değerler Araştırması sonuçlarıyla örtüşüyor. O çalışmada bizde halkın yalnızca yüzde 12'si başkalarına güveniyordu.

IPSOS veri tabanında ilginç olan bir başka nokta da toplumsal güven bakımından gelir, eğitim ya da yaşa göre çok ciddi bir ayrışma görünmüyor olması. Ancak cinsiyete dayalı farklara baktığımızda karşımıza başka bir Türkiye gerçeği çıkıyor. Türkiye'de kadınların başkalarına güven oranı yüzde 10'da kalıyor. Dünyada başkasına en az güven duyan kadınların ülkemizde yaşıyor olması, kadınlardan daha çok biz erkeklerin sorgulaması gereken bir veri.

Bu verilere bakınca gördüğüm bir başka detay da beni şaşırtmadı. Toplumsal güvensizliğin en zayıf olduğu ülkelerde ciddi bir siyasal kamplaşma ortaya çıkıyor. Popülist siyaset toplumsal güvensizliği çoğaltıyor.

Dünyada nerede olduğumuza dair genel bir fikir oluşturduktan sonra şimdi gelin Türkiye içi verilere biraz daha detaylıca bakalım. Bu bölümde veri kaynağım yukarıda andığım Kentel (2022) araştırması. Bu çalışma IPSOS verilerini neredeyse birebir destekliyor. Türkiye'de halkın çoğunluğu (yüzde 54) başkalarına güvenmiyor. Her 5 kişiden sadece 1'i başkalarını güvenilir buluyor (yüzde 23). Aradaki birkaç puanlık fark, IPSOS ve Kentel'in

aynı soruyu farklı tekniklerle sormasından kaynaklanıyor. Kentel verilerinden öğreniyoruz ki toplumsal güvenin kentleşmeyle neredeyse doğrusal bir bağı var.

Köylerde güvensizlik yüzde 49 iken büyük şehir ve metropollerde bu oran yüzde 61'e çıkıyor.

Daha vahim olan ise, büyük şehirlerde yaşayanlar arasında başkasına güvenenlerin oranı yalnızca yüzde 16, yani ancak 6 kişiden 1'i insanların iyi ve güvenilir olduğunu düşünüyor.

Kentleşme arttıkça toplumsal güven azalıyor!

Modern yaşamın zorunlu bir gereği olan kendisinden farklı olanla bir arada yaşama pratiği, görünen o ki, bizde henüz yerleşmiş değil. Bu sonuçlar bize Türkiye'de köyden kente göçle birlikte güvensizliğin arttığını, farklı kökenlerden gelen kişilere endişe ve şüpheyle baktığımızı gösteriyor.

Çocuklarımızı bile ayırıyoruz!

Bu kadar derin toplumsal güvensizlik doğal olarak hayatın hiç ummadığınız alanlarına da sirayet ediyor. Emre Erdoğan ve Pınar Uyan-Semerci (2022) tarafından yapılan kapsamlı bir araştırmada, yetişkinlere toplumsal ilişkiler bakımından önemli bazı alanlarda somut sorular yöneltilmiş. Çıkan sonuçlar gerçekten ibretlik. Yetişkinler arasında toplumsal kamplaşmanın geldiği nokta şu:

- Kızının karşı görüşten biriyle evlenmesini istemeyenlerin oranı yüzde 83
- Karşı görüşten biriyle ortak iş yapmak istemeyenlerin oranı yüzde 78
- Karşı görüşten biriyle komşu olmak istemeyenlerin oranı yüzde 76
- Çocuklarının karşı görüşten birinin çocuklarıyla arkadaş olmasını istemeyenlerin oranı yüzde 74

Karşı görüşten kastedilenin bizde siyasal ya da dinsel manada farklı anlamları olabilir ama yorum ne olursa olsun sonuç aynı yere çıkıyor. Kamplaşmanın toplumsal birliği tehdit edecek boyutta olduğunu biliyoruz ama görünen o ki bu da yetmiyor, kendi

kamplaşmış hayatımızı çocuklarımıza da dayatmaya başlamışız. Peki gençler bu işe ne diyor? Nüfusun yarısı genç olan bir ülkede herhangi bir konuda fikir yürütmeden önce gençlerde de ayrıca bu konuda bir veri almak için yine Bilgi Üniversitesi'nden Prof. Dr. Pınar Uyan Semerci ve Prof. Dr. Emre Erdoğan liderliğinde TÜBİTAK tarafından desteklenen kapsamlı bir araştırmayı kullandım. Gençler arasında toplumsal kamplaşmanın geldiği nokta şu:

- Kızlarının "öteki" gruptan birisiyle evlenmesini kabul etmeyen gençlerin oranı yüzde 90
- "Ötekilerle" iş yapmak istemeyen gençlerin oranı yüzde 84
- "Ötekilerle" komşu olmak istemeyen gençlerin oranı yüzde 80
- Çocuklarının "ötekilerin" çocuklarıyla arkadaşlık etmesini istemeyen gençlerin oranı ise yüzde 84.

Manzara gayet net. Birbirimize güvenimiz sarsılmış durumda ama beterin beteri var. Hâlâ her şeye rağmen bu toplumda ötekine güvenen, ötekiyle iş tutmak isteyen bir maya var. Onların yüzü suyu hürmetine bir arada duruyor, arada bize benzemeyen birilerine sıcak bir dokunuşta bulunabiliyoruz. Beni önümüzdeki dönemde en çok kaygılandıran sorulardan biri, bizim içinde yaşadığımız bu güvensizlik ortamının siyasal kamplaşma sonucu daha da beter olma olasılığı.

Kaygımın nedeni ise şu: Kentel ve ekibi katılımcılara ülkede ayrılığa en çok yol açan konuları sormuş. Ortaya bir anlamda Türkiye'nin kamplaşma haritası çıkmış. Halkın neredeyse üçte biri 15 Temmuz, Kürt sorunu ve Cumhurbaşkanlığı sistemi üzerinden ayrıştığımızı düşünüyor. Diğer toplumsal ayrışma gerekçeleri arasında Gezi protestoları, 12 Eylül darbesi, 17-25 Aralık yolsuzluk iddiaları ve 28 Şubat yer alıyor. Liste uzun ve gördüğünüz gibi her kesimi ötekileştirmeye müsait. Bu şu demek: Türkiye'deki güvensizlik ortamından istifade ederek bu listedeki herhangi bir konu üzerinden toplumu kamplara ayırarak onları sefalete mahkûm etmek zor bir iş değil.

Bu bölüm içinde de örneğini verdiğim üzere, bugünkü sosyal medya ortamında toplumları karıştırmak çok ucuz bir iş. Her birimizin kendi yankı odasında yaşadığı sosyal medya ortamı manipülasyona son derece açık. Bireylerin sadece kendi görüşlerini duyabildikleri ve sadece kendisine benzeyenlerle irtibat halinde olduğu bu yeni medya ortamında farklı seslere ulaşmak, onları tanımak ve anlamak giderek zorlaşıyor. Toplumsal güvensizliğin hüküm sürdüğü bir iklimde tek yapmanız gereken, yukarıdaki listeden bir konu seçip insanları birbirine düşürmek. O nedenle, hem beşeri hem ekonomik anlamda sağlıklı bir şekilde ilerleyebilmemiz için yol, köprü kadar toplumsal güven inşa projelerine de ihtiyacımız var.

Çözüm: Güven köprüsü!

Önümüzde birikmiş toplumsal ve ekonomik sorunları, atacağımız yapısal reform adımlarını, bu kamplaşmış halimizle başarıyla sonuca ulaştıramayız. Türkiye'nin birikmiş sorunlarını çözebilmesi için birbirinden çok farklı yerlerden gelen insanların bir araya gelmesi ve işbirliği yapması gerekiyor. Bu adımı atmak, maalesef, her zamankinden çok daha zor, zira yeni sosyal medya teknolojilerinin de desteğiyle var olan toplumsal farklılıklar üzerinden önyargı ve nefret üretmek her zamankinden çok daha kolay. Bu kamplaşmış zemin, popülist demagoglara toplumu karıştırmak için sınırsız olanak sunuyor. Amerika'da Trump seçiminde, İngiltere'de Brexit referandumunda ve İsrail'den Brezilya'ya pek çok diğer seçimde gördüğümüz bir senaryo var. Önce kurumlara güven zedeleniyor, sonra da boşalan zemini gruplar arası çatışmayı körükleyen söylemler istila ediyor. Sonuç her seferinde artan kamplaşma oluyor. İşte tam da bu nedenlerle Türkiye'nin hem yakın çevresindeki ülkelere hem de dünyadaki gidişata bakarak zedelenmiş toplumsal güven karnesini düzeltmesi için kurumlara olan güveni sağlaması, farklı gruplar arası diyaloğu artırması gerekiyor.

Toplumsal güven inşa eden siyaset

Kamplaşmayı ortadan kaldırmak elbette mümkün değil ama kamplaşmayı azaltıcı bir söylemin öncelikle siyasilerden başlayarak topluma yayılması şart. Tarihten pek çok örnekle biliyoruz ki toplumsal güvensizliğin arttığı ortamlarda siyaset kurumu hem yapıcı hem de yıkıcı bir rol üstlenebiliyor. Türkiye bunu her seçim dönemi zaten yaşayarak biliyor. Pek çok ülkenin aksine bizde son 10 yılda çok seçim oldu. Bu kadar sık seçim yapılan ve her seçimde rakipleri bu kadar düşmanlaştıran bir iklimde tansiyonu düşürmeden hiçbir meselede bir araya gelemeyiz "Peki bu nasıl olacak?" derseniz hemen söyleyeyim, toplumsal güvenin yeniden tesis edilme görevi, siyasetçilerin insafına bırakılmayacak kadar kritik bir konu.

Dünya siyasi tarihi kendi toplumlarını birbirine düşman ederek yükselen siyasetçiler albümü. Sonuçta siyasetçinin amacı toplumda en yüksek desteği almak. O desteği almanın en kolay yolu toplumda var olan etnik, dinsel ya da bölgesel farkları kaşımak ise siyasetçi onu yapacaktır. İster Hitler'i örnek alın ister Trump'ı, ister Netanyahu'nun seçim zaferlerine bakın, ister Brezilya'dan Filipinler'e dünyanın her yerinde iktidara gelen popülist liderlere. Hepsinin ortak özelliği, toplumda zaten var olan gruplar arası yaraları kaşımak, kaşımakla kalmayıp o yaraları kanatmak. Her ne kadar saydığım liderlerin her biri yönettiği ülkelere büyük bedeller ödetmişlerse de bu onların sandıktan zaferle çıktığı gerçeğini değiştirmez. İşte benim de odaklanmak istediğim nokta orası.

Siyasetçileri terbiye edeceğimiz tek yer sandık.

Eğer Türkiye'de toplumsal güveni artırmak istiyorsak, farklı kesimlerden gelenlerin bir arada huzur içinde yaşamasını, birlikte çalışıp ülkenin temel sorunlarına birlikte çözüm bulmasını istiyorsak bizi farklı kimliklerimizden dolayı birbirimize düşman eden siyasetçilerden uzak durmalıyız. Ya da tersinden söyleyeyim; eğer toplumu ayrıştıran siyasetçileri sandıkta ödüllendirirsek, ülke biraz daha kamplara ayrılmış olacak, o ayrışma sonucu olarak da sorunlarımız biraz daha içinden çıkılmaz bir hal alacak. O nedenle sadece

Türkiye'deki toplumsal güvenin inşa edilmesi için değil, aynı zamanda ülkenin önünde birikmiş sorunların çözümü için de sorumluluk biz seçmenlere düşüyor. Ya toplumsal güveni tercih edeceğiz ya da sefalete giden yolda nefret ettiklerimizle birlikte ilerleyeceğiz.

Toplumsal güven inşa eden hukuk

Türkiye'nin toplumsal güveni kalıcı bir şekilde var etmesinin yolu yeni bir toplumsal sözleşme imzalamaktan geçiyor. Kan bağının ötesinde, cemaatleşmenin ötesinde, parti üyelik kimliğinin ötesinde bir bağa, anayasal eşit yurttaşlığa ihtiyacımız var. TEPAV'dan araştırmacı Esen Çağlar'ın (2015) ortaya koyduğu gibi, bir ülkede hukukun üstünlüğü arttıkça o ülkede toplumsal güven de artıyor. Farklı kimliklerden, farklı kökenlerden, farklı sosyal sınıflardan gelen bireyler ancak bir yasal güvence altında kendilerini güvende hissediyorlar.

Eşit yurttaşlığın gereklerinden biri, herkese eşit fırsat vermekse diğeri bu farklardan dolayı ayrımcılığı cezalandırmaktır. Bu anlamda modern dünyada kullanılan araçlardan biri "nefret suçu" uygulamasıdır. Bugün hukukun üstün olduğu bir ülkede bir kişiye cinsiyetinden, dininden, mezhebinden, etnik kökeninden ya da siyasi görüşünden dolayı ayrımcılık yapmak nefret suçu sayılıyor. Bu yasal güvence sayesinde istihdama girişten devlet ihalelerine herhangi bir kişiye, ait olduğu kimlikten dolayı ayrıcalık sunmak da suç kapsamına giriyor. Türkiye eğer tüm yurttaşlarının toplumsal huzurunu dert ediyorsa, çözümü ortak ve adil yurttaşlık temelli yeni bir toplumsal çerçevede aramalıdır. Hukukun üstünlüğünün tesis edilmediği bir ortamda atılacak diğer adımlar kadük kalacaktır.

Toplumsal güven inşa eden eğitim

Türkiye gibi zaten kendi içinde ciddi toplumsal güven krizi yaşayan bir toplumda beşeri ve ekonomik hayatı düzenleyen kuralları hukuksal güvence altına almak çözümün ilk adımıysa ikinci adım muhakkak eğitim olmalıdır. Bir arada yaşamak, kendimize benzemeyenle işbirliği içine girmek öğrenilebilir davranışlardır.

Tıpkı nefreti öğrendiğimiz gibi empatiyi de öğrenebiliriz. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, bu ihtiyaç OECD tarafından 21. yüzyılın temel becerilerinden biri olarak görülüyor ve eğitim müfredatlarına konuluyor. Grup halinde problem çözme becerisini başta çocuklarımıza kazandırmamız gerekiyor. Bunun yolu da eğitim sistemindeki bireysel öğrenme süreçlerinin yanına grup halinde problem çözme becerisini katmaktan geçiyor. OECD'nin açıkladığı Ortaklaşa Problem Çözme testi sonuçlarına göre 15 yaşındaki gençlerin ortaklaşa, yani takım halinde problem çözebilme becerisinde son sıralarda yer alıyoruz.

Anadolu'nun kadim imece kültürünü eğitim müfredatımıza kazandırmanın yaratıcı yollarını bulmalıyız. Hayatın bu kadar karmaşıklaştığı bir dönemde geçmişte var olan ama kent yaşamıyla terk ettiğimiz bu beceri setine her zamankinden daha çok ihtiyacımız var. Okullarda müfredattan test süreçlerine kadar her alanda bireysel öğrenmenin yanına grup halinde problem çözme becerisini koymalıyız. Bunun yolu, anaokulundan itibaren her aşamada grup halinde yapılacak projeler geliştirmekten geçiyor. Hatırlayanlarınız olacaktır. Eskiden bizim müfredatta yaygın bir şekilde "kümeler" pratiği vardı. Tek başına yapılan ödevler yerine grup halinde çalışılarak yapılacak proje bazlı yeni bir değerlendirme sistemine ihtiyacımız var. Eğitim yoluyla toplumsal güven inşa projesinin bir ayağı da müfredatta farklı kimliklerin ve kültürlerin tanıtılmasında yatıyor. Türkiye'de her grup geçmişten gelen travmalarla farklı kesimler hakkında hurafelerle yetişti. Sosyal medya o hurafelere modern safsatalar ekledi. Toplumsal huzur için eğitimde çocuklarımıza farklılığın bir zenginlik olduğunu gösteren, farklı kesimlerin tarihini ve geleneklerini önyargılardan uzak bir şekilde aktaran kapsayıcı bir müfredata ihtiyacımız var. Kentel'in araştırmasında görüyoruz; böyle bir müfredata destek yüzde 72 seviyesinde!

Toplumsal güven inşa eden girişimcilik

Bu bölümün başından itibaren toplumsal güvenin aynı zamanda ekonomik bir kavram olduğunun altını çiziyorum. O nedenle çö-

züme odaklanırken özellikle bu alanda birtakım adımların atılması gerektiğini de vurgulamak istiyorum. Yıllarca girişimcilik ekosisteminde hem mentorluk hem de bir kuluçka merkezinde jüri başkanlığı yaptım. Yıllar içinde 50 bini aşkın girişimci başvurusunu inceleme fırsatım oldu. Bütün bu deneyimlerden aldığım en temel ders şu: Gençlerimizin yeni bir girişim ya da start-up kurma sürecinde en fazla zorlandıkları nokta kurucu ortak bulmak, bulduğu ortakla uzun soluklu işbirliği yapmak. Bunun temel nedeni de güvensizlik.

Evrimsel olarak elbette herkes en çok kendisine benzeyenle iş yapmaya koyuluyor, öyle olunca da ortaklaşa iş yapanların sayısı artıyor ama yaratıcı fikir artmıyor, zira zor olsa da yenilik farklılıklardan doğuyor. Artık ne mağarada yaşıyoruz ne de köyde. Modern dünyada ancak bize benzemeyenlerle bir araya geldiğimiz zaman işbirliğinden yaratıcı bir sonuç çıkıyor. Bu kural özellikle girişimcilik için geçerli. O nedenle Türkiye eğer girişimciliği teşvik etmek istiyorsa, atması gereken öncelikli adımlardan biri, farklı kesimlerden gelen girişimcileri bir arada tutacak platformlara destek vermek olmalıdır. Gençlerimizi kendilerinden farklı olan gençlerle bir araya getirmek ve onlara kendilerine benzemeyene güvenebilecekleri yeni olanaklar sunmak zorundayız. Toplumsal güveni ancak bu tarz ortak yaşama fırsatları sunarak artırabiliriz. Söylemle değil, eylemle.

Özetle, Türkiye'de toplumsal güven zayıflamış, gruplar arası kamplaşma artış trendine girmiş durumda. Biriken sorunlarımızı çözebilmek için yeniden bir araya gelmeye, sorunları ortaklaşa çözmeye ihtiyacımız var. Bu amaçla öncelikle siyaset kurumunu seçmenler olarak diyaloğa zorlamalıyız, ardından da siyasal anlamda düşen tansiyonun etkisiyle başta hukuk alanı olmak üzere eğitimden girişimciliğe pek çok alanda farklı kesimlerden gelen insanların bir arada yaşamasının önünü açmalıyız. Türkiye farklılıkları zenginlik olarak gördüğü zaman ilerleyecek, farklılıkları nefret unsuru olarak kullandığı ölçüde sefalete mahkûm olacaktır.

200 dolara sokak çatışması!

Bu bölümü bitirmeden size neden toplumsal güven meselesini bu kadar dert ettiğimi basit ve yaşanmış bir vaka üzerinden anlatayım. Olay ABD'de geçiyor ama dünyanın pek çok yerinde benzerlerinin yaşandığını biliyoruz. Haber çıktığında köşemde de yazmıştım. Teknoloji devleri Facebook, Google ve Twitter, toplumu birbirine düşüren içerikleri herkesin gözüne sokmakla suçlanıyordu. Bu şirketlerin algoritmasının nefret söylemini daha sıklıkla kullanıcıların önüne çıkardığı bilinen bir gerçek. Birazdan anlatacağım olay ve pek çok benzer vaka, bu şirketlere yönelik soruşturma dosyalarında yer alıyor. Ama özellikle son birkaç yılda pek çok araştırmacı yazar da benzer vakaların izini bulduğu için artık bu olaylar vaka-i adiyeden sayılıyor.

Olay, ABD eyaleti Teksas'ın bir şehri olan Austin'de geçiyor (Allbright, 2017). Facebook'ta yayınlanan iki ayrı ilanla halk aynı gün ve aynı adreste iki ayrı protesto eylemine davet ediliyor. Birinci eylem daveti Heart of Texas adlı bir gruptan geliyor. Bu grubun şiarı "Teksas'ın İslamizasyonuna son". Grup Facebook hesabından herkesi 21 Mayıs günü Teksas'ta Müslümanlara ait bir kültür merkezinin önünde protesto eylemine çağırıyor. "Amerika'yı Müslümanlar ele geçiriyor, gelin bu gidişatı durduralım" deniyor.

İkinci eylem daveti ise "United Muslims of America" (Amerika'nın Birleşmiş Müslümanları) adlı bir gruptan geliyor. Bu grup da Facebook hesabından bir eylem çağrısı yapıyor. "İslami Düşünceyi Koruyalım" başlıklı bu çağrıda Austin bölgesinde oturan herkes 21 Mayıs günü birinci eylemin de yapılacağı İslami kültür merkezinin önüne davet ediliyor.

21 Mayıs günü geldiğinde kameraların önünde iki grup karşı karşıya geliyor. Ve bir süre sonra sokak çatışmasına

varan kavgalar oluyor. Akşam haberlerini izleyenler, şehirlerinde yaşayan iki grubun birbirlerine olan nefretine tanık oluyorlar.

Olayın ilginç yanı şu: Eylemi planlayan hiç kimse o gün eyleme katılmıyor. Rusya'da yaşayan bir kişi tek başına 200 dolar ödeyerek iki eylemi masa başında planlıyor. Yani ne *Heart of Texas* ne de *United Muslims of America* diye bir organizasyon gerçek. Bu iki sözde grup bir Rus ajanı tarafından Amerikan toplumunda var olan bir çatışmayı körüklemek için uyduruluyor. Ve sadece 200 dolarlık bir harcamayla binlerce kilometre ötede yaşayan, ama birbirlerine güven duymayan iki grup birbirine daha da düşman oluyor.

Toplumsal kamplaşmayı kaşıyan teknoloji!

Yukarıdaki mizansenin başarılı olmasının iki koşulu var. İlk olarak bu toplumsal çatışmanın gerçekleşmesi için ortada bir güvensizlik olması gerekiyor. Teksas'taki ayrışma noktası İslamofobi. Ruslar, bu yarayı kaşıyarak iki grubu rahatça oraya toplayabiliyor. Ama bu tek başına yeter şart değil. Yukardaki mizansenin bir toplumsal çatışmaya dönüşmesindeki ikinci yeter şart, pratik ve ucuz sosyal medya araçlarının olması. Eğer Facebook'ta adrese teslim mesaj iletmek bu kadar basit ve hesaplı olmasa yukarıdaki eylem başarıya ulaşamazdı. Teksas örneği bu iki koşul, yani toplumsal güvensizlik ve sosyal medya bir araya geldiğinde komşuyu komşuya düşman etmenin ne kadar kolay olduğunu gösteriyor.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

MUTLULUK VE HUZUR: **AĞZIMIZIN TADI KAÇTI**

Bir ülkenin refah seviyesini ölçmek için uzunca bir süre yalnızca ekonomik göstergelere bakıldı. Gayri safi milli hasıla, kişi başı milli gelir, kalkınma hızı, işsizlik oranı vb. göstergeler bir ülkenin gidişatını anlamak için yeterli sayıldı. Zamanla ekonomik göstergelerin tek başına bir ülkenin refah seviyesini anlamada yetersiz kaldığı anlaşıldı ve bu göstergelerin yanına başta eğitim ve sağlık olmak üzere yaşam kalitesini ölçen sosyal göstergeler eklendi. Ancak son yıllarda bu göstergelerin de bir ülkenin refah seviyesini anlamada yetersiz kaldığı görülmeye başlandı. Çünkü bu göstergelerin her biri kendi başına huzuru etkiliyor ama hiçbiri doğrudan insanların mutluluk ve huzurunu kapsamıyor.

Ünlü kalkınma iktisatçısı Jeffrey Sachs önderliğinde pek çok uzmanın katkısıyla 2000'li yıllardan itibaren dillendirilen mutluluk odaklı refah tanımı, ilk defa 2011 yılında Birleşmiş Milletler tarafından yayınlanan "Yeni Bir Ekonomik Paradigma Tanımı: Huzur ve Mutluluk" başlıklı bir raporla resmiyet kazandı. Mutluluğu bir devlet politikası yaparak refah ve kalkınma literatürüne sokan ilk ülke olan Butan devletinin de katkılarıyla ilerleyen bu sürecin sonucunda Birleşmiş Milletler 2012 yılında 20 Mart'ı Dünya Mutluluk Günü ilan etti. O tarihten bu yana her sene 20 Mart Dünya Mutluluk Günü olarak kutlanmaya ve Dünya Mutluluk Endeksi Raporu düzenli olarak o gün tüm dünyada açıklanmaya başlandı. Bu sürece paralel olarak Birleşmiş Milletler mutluluk verilerini Toplumsal Gelişim Endeksi içine alırken, OECD de yaşam memnuniyeti kavramını ülkelerin genel iyi olma halini ölçtüğü temel göstergelerden biri olarak kabul etti. Aradan geçen on

yılda yapılan literatür taramalarında görüyoruz ki artık dünyada refah deyince ilk akla gelen kavramlardan biri mutluluk ve yaşam memnuniyeti. Hatta kalkınma literatüründe "kişi başı milli gelir" kavramı giderek daha az yer alırken "mutluluk" ve "yaşam memnuniyeti" kavramları daha çok yer almaya başladı (2022).

Mutlu olmak mı, yaşam memnuniyeti mi?

Soru biraz *Selvi Boylum Al Yazmalım* filminin sonundaki sahneyi hatırlatıyor. Hangisini seçersiniz? Mutluluk ve yaşam memnuniyeti, bireyin iyi oluş halini ifade eden birbiriyle ilintili iki kavram. Mutluluk, pozitif ve negatif duygulanımları ifade ediyor. Son yıllarda ikizler ve aileler üzerinde yapılan çalışmalar gösteriyor ki insanlar arası mutluluk farklarının yaklaşık üçte biri genetik, üçte ikisi ise çevresel faktörlerle açıklanabiliyor (Dünya Mutluluk Raporu, 2022). Çevresel faktörlerin içine ölçüm yapılan gün, ay ya da mevsim, ülkedeki son gelişmeler de girince bir ülkedeki genel mutluluk oranı hızlı iniş çıkış gösterebiliyor. Yaşam memnuniyeti, duygulanımların bir adım ötesinde bireylerin kendi hayatlarına dair görece objektif bir değerlendirmeyi ifade ediyor. Bu anlamıyla yaşam memnuniyeti genetik faktörlerden ziyade çevresel faktörler tarafından belirleniyor. Ekonomik ve sosyal anlamda iyi koşullarda yaşayan bireylerin yaşam memnuniyeti yüksek oluyor. Yoksulluk, yolsuzluk, çatışma ve şiddetin yoğun olduğu ortamlarda yaşayan bireylerin yaşam memnuniyeti düşüyor.

Dünya Mutluluk Raporu, OECD ve diğer pek çok kuruluşun yayınladığı "mutluluk" verileri biraz detaylıca incelendiğinde görülüyor ki mutluluk, ülkeler arasında yaşam memnuniyeti göstergesine göre daha az değişiyor. Bir diğer ifadeyle, ülkeler arası yaşam kalitesini anlamak için mutluluk tek başına yetersiz kalıyor; insanların kendilerini ne denli mutlu hissettiklerini anlamanın yolu, onlara yaşamlarından ne kadar memnun olduklarını sormaktan geçiyor. Her ne kadar iki kavram birbirinden bu saydığımız nedenlerle ayrılsa da mutluluk ve yaşam memnuni-

yeti birlikte incelendiğinde bir ülkede yaşayan bireylerin gözünden yaşadıkları hayatın kalitesini anlamak mümkün oluyor.

“Yaşayan anlatsın”

Oksijen gazetesinden Mine Şenocaklı tam aradığım dosyayı hazırlamış. Türkiye'nin mutluluk endekslerindeki durumundan yola çıkarak harika bir uzun dosya yayınlamış. Şenocaklı'nın 30 Temmuz 2021 tarihli haberine gazetenin linkinden ulaşabilirsiniz. Ben o dosyadan bazı hikâyeleri sizinle paylaşacağım.

Cansu 23 yaşında, mühendislik okuyan bir üniversite öğrencisi. Babası emekli polis, annesi öğretmen. Bakın Cansu bir ülkenin gidişatının hayatındaki huzur ve mutluluğu kaçırdığını ne kadar güzel açıklıyor:

Hayat pahalılığı, işsizlik, umutsuzluk... Ülkede ağır bir tablo var, o ağırlık bizi de eziyor. Şimdiden nasıl iş bulabileceğimi kara kara düşünüyorum. Bırakın iş bulmayı, şu anda staj yapacak yer bile bulamıyorsunuz, eğer bir tanıdığınız yoksa. Staj yapamazsanız, iş bulmanız ise neredeyse imkânsız. Ekonomik dertlerle de bitmiyor ki, bakın kadın cinayetlerine... Her gün bir kadın vahşice öldürülüyor. Geceleri canavarlar çıkıyor sanki ortaya. Hava kararıktan sonra dışarı çıkmaya ürküyoruz.

Cansu'nun ev arkadaşı Zeynep de mühendislik okuyor. Annesi ve babası öğretmen. Zeynep, 4,5 aylığına Erasmus'la

Polonya'ya gidince kıyaslama yapma fırsatı bulmuş. Anlattıklarından, gençlerin memleketteki gidişattan kurtulmak için huzuru yurtdışında aradığını anlıyoruz. Dinleyelim:

O kadar çok kıyas yaptım ki Polonya ile ülkem arasında... Orada yemek içmek çok ucuz, gece dışarı çıkmak, eğlenmek çok kolay. Kısacası, genç olmak çok kolay. Burada ise o kadar zor ki!.. Annem ve babam, kardeşimle beni okutmak için yaşıyor adeta. Yıllardır bir tatil bile yapamıyorlar. Polonya'da bir parkta herhangi biriyle sohbet edebilirsiniz. Büyükler asla sizi yargılamaz. Türkiye'de ise geceleyin dışarı çıkmaya bile korkuyoruz. Polonya'da neşeliydim, umudum vardı. Döndüğümde, "Biz genç değilmişiz ki!" diye düşündüm. Burada gençliğimizi yaşayamıyoruz. Hep bir kaygı, hep bir endişe...

Tuncay 25 yaşında bir torna tesfiye ustası. Onun sesini ben Tüylü Mikrofon isimli sokak röportajı yapan bir kanalda izledim. Ailevi nedenlerden dolayı ortaokul sonrası çıraklık okuluna gitmiş. Üç yılın ardından kalfa olmuş, sanayide çalışıyor. Bakın Tuncay ülkedeki gidişatın kendisinde bıraktığı izleri nasıl anlatıyor:

Kitap okumak istiyorum, okuyamıyorum. Geçim derdinden kendimi geliştiremiyorum. Ben kendimi geliştiremezsem çocuğum olacak onu da geliştiremeyeceğim. Ben iyi değilim yani. O kadar çalışmama rağmen ben karnımı doyuramıyorum. Ben et yiyemiyorum. Et nedir ya... Ben köpek gibi çalışıyorum. Benim annem ben 6 yaşından beri temizliğe gidiyor. Hâlâ gidiyor biz geçinelim diye. Kadın 55 yaşına gelmiş, psikolojisi bozulmuş. En ufak bir şeyde kadın hiçbir şey kaldıramıyor artık. Camilerimiz var ama içine giriyoruz ama huzurlu değiliz. Sen gelsen cemevine, cemevindeki gelse camiye ne olur yani? Ayrılmışız, hâlâ ayrıştırıyoruz. Gelinlik almaya gidiyoruz, yemin ediyorum 50 tane yere gittim üç kuruş için. Kaynanamla tartışmaya giriyoruz. Âdet var, 300 lira ver diyor kapıyı açmaya ama yok. O da haklı, ben de

haklıyım. Ama yok diyorum. Ne yapacağım, yok 300 liram. Yağ temizledim, pas temizledim. Bana küfrettiler. Çalıştım. Çalıştım. 25 yaşındayım. Elimde hiçbir şey yok. Her şeye rağmen ülkemi seviyorum.

Tuncay'la bu söyleşinin viral olmasından sonra ona ulaşan Cüneyt Özdemir hikâyenin arka planını görmemizi sağlamış. 9 Temmuz 2020'de Cüneyt Özdemir'in YouTube kanalında yayınlanan bu söyleşide Tuncay bakın yukarıdaki sözlerini nasıl açıklıyor:

İyilik yapmak istiyorum, yapamıyorum. Evlendim. Ben 10 saat çalışıyorum, eşim 12 saat çalışıyor ama istediğimizi yiyemiyoruz. Tamam, karnım doyuyor olabilir ama ben spor yapamıyorum, kendimi geliştiremiyorum. Şık kıyafetler giymek istiyorum. Bazı insanların cebi dolarken ben ve benim gibi insanlar neden hep fedakârlık yapıyor? Ben buna itiraz ediyorum. Çalışıyorum 10 gün kiraya gidiyor, 1 günü aidata gidiyor, 1 gün suya 3 gün elektriğe gidiyor. Geriye kalanla ben ne yiyeceğim, ne giyeceğim, nereye gideceğim ki ben asgari ücretle çalışan biri değilim. Spor yapmak istiyorum ama şık giymek istiyorum. Kızıma, oğluma ayrı odalar verebileyim istiyorum. Biri odasında ağlarken kendisi özgürce yaşasın, yorganın altına saklanmasın istiyorum. Bir ev, iyi bir eğitim, normal bir araba için iki kişinin fedakârlık yapması lazım bu ülkede. Neden? Ben bunu anlamıyorum. Ben hep spor antrenörü olmak istiyorum, yapamadım. Evlenmeye karar verince de mecburen sanayiye dönmek zorunda kaldım. 40 yaşıma kadar aralıksız çalışırsam, işten çıkartılmazsam 45 yaşından sonra bir 10 yıl 15 belki hayal ettiğim, sevdiğim işi yaparım. Bu bana çok kötü bir düşünce olarak geliyor...

Bu bölüm için kaynak arayışlarım sırasında gazete ve dergi söyleşilerine ek olarak yeni medyanın bir başka başarılı ismine, Sayın Ünsan Ünlü'ye ulaştım. Kendisi yıllardır tek

başına her sabah gazete haberlerini yorumluyor, akıp giden gündemin ardındaki gerçeklere ulaşmak isteyenlere yeni bir pencere sunuyor. Bakın, 32 yaşında bir öğretmen, Ünsal Ünlü'ye derdini nasıl anlatıyor...

En son bir Erasmus projesi kapsamında Romanya'ya gittim ve orada pek çok diğer milletten insanla tanıştım. Hatta iki Letonyalı arkadaşımla kısa film çekip montajladık, proje kapsamında. Orada daha da çarpıcı bir biçimde idrak ettim ki ben bu topraklara ve bu mesleğe ait değilim. Kişiliğim, inancım, insanlara olan bakışım... Hiçbiri bu ülke insanıyla aynı değil. O nedenle doğru düzgün bir fırsat yaratıp bir an önce gitmek istiyorum buradan, ailemle birlikte.

Türkiye'deki gidişat yalnızca gençleri değil, her yaştan bireyi derinden etkiliyor. Ünsal Ünlü'ye gelen hikâyelerden beni en çok etkileyen, bir ailenin iki yıl arayla yazdığı şu iki mektup oldu. Öncesi-sonrası şeklinde de okuyabilirsiniz...

Şu an üniversitede dördüncü sınıfta kızım. Lise mezuniyetinde öncesinde katıldığı sınavlardan elde ettiği sonuçlarla başvurduğu İngiltere'deki beş okuldan da kabul alan çocuğumuzu seçtiği okulun yurt ücretinin peşinatını ödememize rağmen o zamanki döviz deparı yüzünden yurtdışına gönderemedik. Annesi de babası da sabit ücretle de olsa çalışıyordu ama kısa sürede neredeyse iki katına çıkan sterlin geride kalanların yaşamasına yetecek miktarı kesede bırakmıyordu. Anne baba olarak hem içimiz ezilerek hem de yetersizliğimizden utanarak "Lisansı burada oku, yüksek lisansını yaparsın yurtdışında" dedik. 2022 yazında yine üstün bir başarıyla mezun olacak kısmetse. Ama anne babasının geliri 3,5 yıl öncesinden daha da geride...

Aynı ailenin bir yıl sonra Ünsal Ünlü'ye yazdığı ikinci mektup:

Bölüm birincisi olarak bugün diplomasını alacak kızım. Babasının ve benim hastalıklarımıza yenileri eklendi. Döviz erişilebilir seviyeyi çoktan geçti. Kızım yüksek lisans için başvurularını yaptı. Kabullerini aldı. Kararını verdi. Baba yaşı çoktan dolduğu için emekliliğini istedi. Yine de çalışmaya devam ediyor tabii ki. Onun emekli ikramiyesi elbette yetmeyecek. Burs başvuruları yaptık. 18 yaşındaki arabamızı da satılığa çıkardık. Gerisi için borçlanılacak...

Bu ailenin durumu, aslında bizim sorunları "gençlik" ve "diğer" diye iki gruba ayırmamızın ne kadar yetersiz olduğunu anlamak bakımından kıymetli. Ne zaman bir gençlik sorunundan söz etsek o gencin bir ailesi olduğunu hatırlayalım. Bir genç mutsuzsa o gencin yakın çevresi ve ailesi de mutsuz...

Türkiye'nin mutluluk ve huzur karnesi

Dünyada mutluluk ve huzur ölçümlerinde nerede olduğumuzu anlamak için elimizdeki en iyi veri seti, Birleşmiş Milletler ve pek çok kurumun referans aldığı Dünya Mutluluk Endeksi. Bu veri setinde her katılımcı ülke 3.000 kişilik bir örneklemle temsil ediliyor. Çalışmada katılımcılar yaşamlarını 10 basamaklı bir merdivende 0 "en berbat", 10 "en şahane" olacak şekilde değerlendiriyor. Bu veri ilk çıktığında 2013 döneminde toplanmış verilere göre, "Türkiye 155 ülke arasında mutluluk bakımından 77. sırada yer alıyor" diye not düşmüşüm. Aradan geçen yıllarda Türkiye bir darbe girişimi ve yoğun siyasi ayrışmalar ve hâlâ devam eden bir ekonomik kriz yaşadı. Bu toplumsal sarsıntılar sonucu olsa gerek en son açıklanan veriye göre Türkiye 146 ülke arasında 112. sırada yer alıyor. Pandeminin bütün dünyayı eşzamanlı etkilediğini hesaba katarsak ortada Türkiye'ye özgü bir büyük düşüş olduğunu görmek zor değil. Her

iki raporda da dünyanın en mutlu ve huzurlu yurttaşları demokratik sosyalizmin kalesi sayılan Kuzey Avrupa ülkeleri Finlandiya, Danimarka, İzlanda, İsviçre'de. Dünyanın en mutsuz insanları ise Afganistan, Lübnan, Zimbabwe ve Ruanda'da yaşıyor. Eski raporlarda son sıralarda yer alan Suriye'nin son yıllarda yukarı doğru tırmanışa geçtiğini de not edelim.

Yaşam memnuniyeti azalıyor!

Tek bir veriyle ülkedeki durumu anlamak zor. O nedenle ikinci bir kaynak olarak OECD verilerine bakalım. OECD'nin geliştirdiği "İyi Yaşam Endeksi" daha evvel de dediğim gibi, aslında bu kitabın tamamına ilham veren genel bir çerçeve. O çerçevenin içinde işsizlikten barınmaya, sağlıktan eğitime yer alan toplam 11 göstergeden biri olan "yaşam memnuniyeti" verilerine bakınca Türkiye'nin en son sırada olduğunu görüyoruz.

Toplam 34 OECD ülkesi içinde bizden mutsuz, hayatından bizim kadar bezmiş başka bir halk yok.

Bu sonuç şaşırtıcı değil, çünkü OECD'nin ölçtüğü işsizlik, toplumsal güvensizlik, barınma, beslenme ve eğitim gibi diğer temel göstergelerde de zaten hep en sonlarda yer alıyoruz. Yaşam kalitesini 0'dan 10'a kadar uzanan bir ölçekle kayıt altına alan OECD verilerine göre, Türkiye ortalama mutluluk seviyesi 4,9 ile en düşük seviyedeyken Finlandiya 10 tam puanla ilk sırada. İzlanda, Danimarka ve İsviçre de 9 dolayında puanla zirvede yer alıyor. Bu ülkeleri başta eğitim ve sağlık olmak üzere diğer listelerde de ilk sırada görüyor olmamız, verilerin güvenirliğini kanıtlıyor.

Mutsuzluk artıyor!

Dilerseniz şimdi kıyaslamaları bir tarafa bırakıp ülke içindeki trende bakarak hem nereden geldiğimizi hem de nereye gittiğimizi anlamaya çalışalım. Bu bölümde de iki farklı veri setini kullanacağım. TÜİK'in Yaşam Memnuniyeti Araştırması ve KONDA'nın üç farklı senede toparladığı verilerden oluşan Toplumun Ruh Hali raporu.

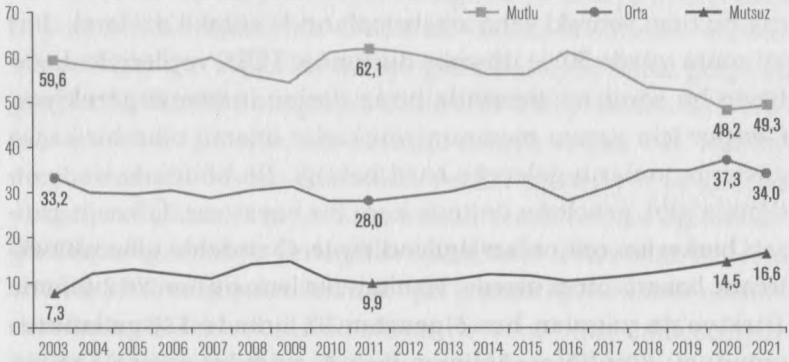
TÜİK'in her yıl düzenli paylaştığı Yaşam Memnuniyeti Araştırması, her sene benzer yöntem kullanıldığı için tarihsel trendleri anlamak bakımından son derece kıymetli bir referans. "Genel hayat şartları bakımından kendinizi ne kadar mutlu veya mutsuz hissediyorsunuz?" sorusuna verilen yanıtları aşağıdaki grafikte incelediğimizde Türkiye'nin son 10 yılına dair bir fikir edinmek mümkün.

Yaşam memnuniyetinde zirveyi 2012'de görmüşüz, dibe de 2018'de inmişiz.

2012'de halkın yüzde 62'si kendisini mutlu ya da çok mutlu hissederken bu oran Temmuz 2018'de yüzde 43'e düşüyor. Aynı şekilde mutsuz ve çok mutsuz olanların oranı da bu altı yıllık dönemde tam iki katına çıkıyor. Bu veriler ekonomik gidişat verileriyle neredeyse birebir örtüşüyor.

Peki 2012 ile 2018 arasındaki o altı yıllık dönemde ne oldu da Türkiye'de mutsuz insanların sayısı iki katına çıktı? Hatırlayalım; sırasıyla Gezi olayları, 7 Haziran ve 1 Kasım seçimleri arası terör olayları, toplumu ortadan ikiye bölen referandumlar ve kanlı darbe girişimi. Attilâ İlhan'ın o son dönem şiirinde dediği şekilde söylersem, *mutluluk da sisteme dahil.*

Genel mutluluk düzeyi (%)

Grafikteki rakamların toplamı, yuvarlamadan dolayı 100'ü vermeyebilir.

Kaynak: Habitat Derneği

Mutluluk subjektif bir kavram. O nedenle bir ülkedeki genel ruh halini anlamak için kendimiz üzerinden değil, başkaları üzerinden aynı soru sorulsa daha gerçekçi bir resim ortaya çıkabilir. KONDA bu olasılığı dikkate alarak şöyle bir soru sormuş: "Sizce ülkedeki 'sade vatandaş' ne kadar mutlu veya mutsuz hissediyordur?" Yanıtlar ilginç, zira katılımcıların kendi mutlulukları ile "sade vatandaş" mutluluğu için öngördüğü mutluluk seviyesi arasında neredeyse iki kat fark var.

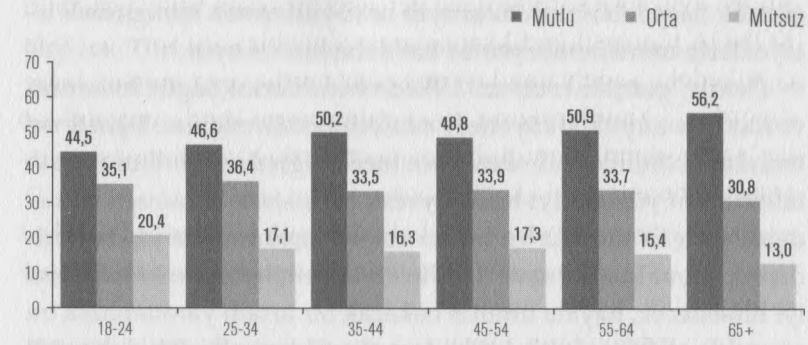
TÜİK verilerine yaşa göre baktığımızda karşımıza başka bir eğilim çıkıyor. Yan sayfadaki grafikte de göreceğiniz gibi, yaş ilerledikçe mutluluk seviyeleri de yükseliyor.

Türkiye'de en mutlu kesim 65 yaş ve üstü. En mutsuz kesim ise gençler. İki gençten biri hayatından memnun değil!

Ülke nüfusunun yarısını oluşturan 34 yaş ve altı gruba biraz daha detaylıca bakmamız gerekiyor. Bu amaçla pek çok veri seti içinde Habitat Derneği'nin her yıl düzenli olarak açıkladığı Türkiye'de Gençlerin İyi Olma Hali araştırmasına başvurmayı tercih ettim. Bunun nedeni, bu araştırmanın yeni de olsa bize bir trend verisi de sunuyor olması. İlk olarak 2017 yılında yapılan ve her yıl 18-30 yaş arası yaklaşık 1.200 gençle yüz yüze görüşmelere dayanan bu kapsamlı çalışma sadece mutluluk değil, aynı zamanda umut ve yaşam kalitesi verilerini de içeriyor.

Habitat'ın 2017'de yaptığı ilk saha çalışmasında, gençlerin yaklaşık yüzde 71'i hayattan memnun olduğunu söylüyor. Ancak bu oran sonraki saha araştırmalarında sürekli azalarak dört yıl sonra yüzde 50'ye düşmüş durumda. TÜİK verileriyle de örtüşen bu sonucun üzerinde biraz derine inmemiz gerekiyor. Gençler için yaşam memnuniyeti kadar önemli olan bir başka gösterge, onların geleceğe nasıl baktığı. İlk bölümde ifade ettiğimiz gibi, gençlerin önünde koca bir hayat var. Ülkenin gidişatı herkesten çok onları ilgilendiriyor. O nedenle gelecek beklentisi önemli bir gösterge. Habitat verilerine göre 2017 yılında Türkiye'de yaşayan her 3 gençten 1'i (yüzde 33) gelecekten umudunu yitirdiğini söylüyor. Bu çok ciddi bir rakam. Düşünsenize ülkenin güvencesi olan, geleceğin teminatı saydığımız her 3 gençten 1'i "Ben o gelecekte kendimi görmüyorum" diyor.

Yaş grubuna göre mutluluk düzeyi (%)

Grafikteki rakamların toplamı, yuvarlamadan dolayı 100'ü vermeyebilir.
Kaynak: TÜİK

Fakat 2017 iyi günlerimizmiş. En son yapılan 2021 saha araştırmasında gelecekten umudunu kesenlerin oranı yüzde 54'e çıkmış durumda. Yani gençlerin yarıdan fazlası ülkenin geleceğinden umudu kesmiş görünüyor.

Gençler ülkeden umudunu keserse ne yapar? Ya tüm eğitim, istihdam süreçlerinden çıkarak eve kapanır ya da elinde bir beceri varsa o beceriyi alıp kıymetinin bilineceği başka bir diyara göç eder. İlk gruba "ev genci" diyoruz. İlk bölümde bu gençlerin kaybedilmiş bir potansiyel olduğunu ve ülkeye maliyetinin boyutlarını konuşmuştuk. O nedenle ülkede kendilerini mutsuz hissettikleri için başka bir ülkeye gitmek isteyen ikinci gruptaki gençler hakkında konuşalım. Gençlerin ülkeyi neden terk ettiğini anlamak için elimizde oldukça detaylı veriler var. Habitat araştırmasıyla devam edersek... Veriler gösteriyor ki gençler yurtdışına çıkmak istiyor ama bunun temel nedeni eğitim değil. Başka bir ülkeye yerleşmek için ülkeyi terk etmek isteyenlerin oranı, yurtdışına okumak için gitmek isteyenlerin oranından daha yüksek ve aradaki makas her sene biraz daha açılıyor. 2019'da gençlerin yüzde 23'ü eğitimine başka bir ülkede devam etmek isterken, iki yıl sonra bu oran yüzde 29'a çıkıyor. Ama sıkı durun. 2019'da başka bir ülkeye yerleşmek için ülkeyi terk

etmek isteyen gençlerin oranı yüzde 25 iken bu oran iki yıl sonra yüzde 43'e çıkıyor! Bir başka ifadeyle, yurtdışına eğitim için çıkmak isteyenlerin oranı artıyor ama yerleşmek için gitmek isteyenlerin oranı neredeyse iki kat daha hızlı artıyor.

Özetle, gençler mutsuz. Ülkede kendilerini özgür hissetmiyorlar. En büyük şikâyetleri adaletin eksik olması. Eğitim ve İstihdam bölümlerinde detaylıca incelediğimiz gibi, Türkiye evlatlarını bu yüzyıla iyi hazırlayacak bir sistem kuramadı. O nedenle gençler mutsuz ve çareyi ya eve kapanmakta ya da yurtdışına çıkmakta buluyorlar. Türkiye, gençlerimize kendilerini iyi hissedecek, hayata umutla bakacak bir ortam yaratamazsa bu yüzyılda elimize geçen tarihi demografik avantajı bir daha geri gelmemek üzere kaybedeceğiz.

Öfkeli insanlar ülkesi!

Son dönemlerde özellikle pandemi etkisiyle artan bir öfke patlaması var. Biraz da sosyal medyanın gücü sayesinde gün geçmiyor ki evde, sokakta, okulda ya da işyerinde uzaktan bakınca skandal boyutunda bir öfke patlama haberi olmasın. Bütün bu anekdotlar ne kadar gerçeği yansıtıyor diye merak edip Gallup'un düzenli olarak yaptığı Küresel Duygular Raporu'nu (Gallup Global Emotions Report) inceledim. Gallup duyguları pozitif ve negatif olarak iki ana kategoride ele alıyor. İlki mutluluğu, ikincisi öfkeyi ölçüyor.

Pozitif deneyimlerle başlayalım. Pozitif deneyimler dinginlik, hayattan alınan keyif, gülmek ve eğlenmek, sosyal ilişkilerde nezaket ve bir evvelki gün ilginç bir şey öğrenme altbaşlıklarında ölçülüyor. Sonuçlar, küresel manada tüm dünyada pandemi sonrası az da olsa bir düşüş olmakla birlikte insanların neredeyse yüzde 70-80 oranında mutlu olduklarını gösteriyor. Latin Amerika ülkeleri ve Kuzey Avrupa ülkeleri listenin tepesinde yer alıyor. Türkiye ise listenin altında yer alıyor. Tamamen çökmüş bir sistem olan Afganistan ve büyük bir sistem krizi yaşayan Lübnan ve biz. Bir fikir vermesi için yazıyorum, Mısır, Bangladeş ve Hindistan dahil diğer tüm ülkelerde nüfusun yarıdan çoğu pozitif deneyim yaşarken bizde bu oran yüzde 40'larda kalıyor. Zaten Gallup ve-

rilerinde bir yıl önceki değişime göre en çok düşüş kaydeden iki ülkeden biri Lübnan, biri biziz.

Gallup aynı zamanda öfkeyi de negatif deneyim başlığı altında ölçüyor. Türkiye o kategoride de maalesef tüm ülkeleri geride bırakarak zirvede yer alan birkaç ülkeden biri. Ülkemizde yaşayan her 2 kişiden 1'i her gün öfkelenecek bir sebep buluyor! Bu oran dünyanın pek çok başka ülkesinde yüzde 20 ve 30'larda kalıyor. Görünen o ki ülkenin biriken ekonomik ve sosyal problemleri bizim ruh halimizi de duygu dünyamızı da doğal olarak etkilemeye başladı. O nedenle verileri uzatmanın anlamı yok.

Çözüm: Ya hep beraber ya hiçbirimiz!

Verilerden de gördüğümüz gibi, Türkiye mutsuz ve huzursuz insanların yaşadığı bir ülke. Dünyadaki en mutlu 100 ülke arasında yokuz. Gençlerin durumu sadece bugün değil, yakın bir gelecekte de ülkede mutsuz ve umutsuz olanların çoğunlukta olacağını gösteriyor. Türkiye'nin bir mutluluk dopingine ihtiyacı var. Hepimiz yaşadığımız ülkede mutlu olmayı hak ediyoruz. Tıpkı gecenin en karanlık anı sabaha en yakın olduğumuz an olduğu gibi, eğer daha mutlu bir güne uyanmak istiyorsak karamsarlığı bir tarafa bırakıp umutla yeni çözümlere odaklanmamız gerekiyor.

Bir ülkede yaşayan insanların kişisel mutluluğunu artırmak için ne yapmalı?

Türkiye'nin son yıllarda giderek düşen mutluluk ve huzur göstergelerini nasıl iyileştirebiliriz?

Dünya Mutluluk Endeksi verilerini inceleyen araştırma ekibi, tam da bizim sorduğumuz sorulara yanıt aramış. Onların sorduğu soru daha net: Ülkeler arasındaki mutluluk ve yaşam memnuniyeti puan farklarını açıklayan temel faktörler nelerdir? Yapılan incelemeler sonucunda, mutlu insanların yaşadığı bir ülke ile mutsuz insanların yaşadığı bir ülkeyi ayıran, mutluluk seviye farklarını belirleyen altı faktör tespit edilmiş: gelir, sağlık, özgürlük, yolsuzluk, sosyal destek ve yardımseverlik. Bir ülke-

de yaşayan insanların mutluluğunu artırmak istiyorsanız bu altı alana müdahale etmeniz, o alanlarda iyileştirici reformlar yapmanız gerekiyor.

Yapılan analize göre, ülkeler arası mutluluk seviye farklarını etkileyen en önemli faktörler sırasıyla sosyal destek, özgürlük ve yolsuzluk. En az etkileyen faktörler ise kişi başı gelir ve sağlıklı yaşam beklentisi. Bir başka ifadeyle, insanları özgür bırakıp yurttaşlar arasındaki güven ve dayanışmayı artıran ve yolsuzlukla iyi mücadele eden ülkelerde insanlar hem mutlu hem de huzurlu yaşıyor.

Şimdi gelin tek tek bu faktörlerin her birinin üzerinden geçelim.

1. *Sosyal destek:* Başınız derde düştüğünde yardım alabileceğiniz bir yakınınız ya da arkadaşınız var mı? Bu soruya "evet" diyenler "hayır" diyenlere göre daha mutlu ve huzurlu bir hayat sürüyor. Sıkıntıya düşünce dayanacak bir kişinin olmaması insanları mutsuz ve huzursuz ediyor. Özellikle pandemi sonrasında anlıyoruz ki sosyal izolasyon virüs kadar risk oluşturuyor. Toplumsal kamplaşma ve güvensizliğin ülkemizde artışı bu anlamda mutluluk ve huzur için de bir tehdit ortaya çıkarıyor. Kültürümüzde var olan ve geçmişte kırsal kesimde yaygın olan dayanışma ve imece ruhunun bu çağın gerçekleri, modern yaşamın dayatmaları da hesaba katılarak yeniden yeşertilmesi gerekiyor. Bu anlamda kent planlamasından okul kampüslerinin tasarımına merkezi ve yerel yönetimin atacağı adımlarda toplumun farklı kesimlerini bir arada tutacak altyapının da kurgulanması gerekiyor.
2. *Özgürlük:* Kendi hayatınızda ne yapacağınıza kim karar veriyor? Bu sorunun mutlulukla doğrudan bir bağı var. İnsanlar ancak kişisel kararlarını özgürce verebildiği ölçüde kendilerini mutlu ve huzurlu hissediyorlar. Kişilerin kendi hayatlarıyla ilgili kararları kendilerinin veremediği ortamlarda ise insanlar mutsuz ve huzursuz oluyor. Maalesef Türkiye bireysel özgürlükler konusunda yurttaşlarına son derece ketum davranan bir ülke. Dünya Özgürlük Endeksi'ne bakarsanız en özgür 100 ülke arasında yokuz. Son yıllarda bu tarz uluslararası özgürlük endeks-

lerinde tepetaklak giden bir eğilimimiz var. Gidişatı değiştirmezsek, kendi hayatımıza kendimizin karar vereceği bir düzeni kuramazsak, önümüzdeki dönemde Türkiye'de mutlu ve huzurlu insanları mumla aramaya başlayacağız. O nedenle, ülkede gündeme gelen en küçük bir özgürlük ihlalinin aslında kendi huzurumuza yapılmış bir saldırı olduğu bilincini çoğaltmamız gerekiyor. Bir kişinin özgür olmadığı yerde ötekinin özgürlüğü tehdit altındadır. Bugünden yarına, en hızlı şekilde mutluluk ve huzuru artırmanın yolu, insanların özgürlüklerini yasal güvence altına alan adımları atmaktan geçiyor. Mutluluktan söz ederken de ister istemez yolumuz bir kere daha adalete geliyor.

3. *Yolsuzluk:* Bir ülkede yurttaşlar devlette yolsuzluk olduğuna inanıyorsa o ülkede yaşayanların huzuru da mutluluğu da azalıyor. Devletin gücünü kullanarak birilerine haksız kazanç sağlayan sistem, sadece halkın parasını değil, huzurunu da çalıyor. Türkiye'nin yolsuzlukta nereden nereye evrildiğini anlamak için Uluslararası Şeffaflık Örgütü (Transparency International) tarafından her yıl yayınlanan verilere bu kitapta daha önce bakmıştık. 2013'e kadar yolsuzlukta azalma olmuş. Ülke olarak yönetimde bir şeffaflaşma yaşanmış. Bu sizi artık şaşırtmamalı, zira tüm verilerde o dönemde bir iyileşme olduğunu görüyoruz. Sıkıntı, sonrasında başlıyor. Son 10 yılda yolsuzlukta zirveden zirveye koşmuşuz. Türkiye diğer bölümlerde ifade ettiğimiz gibi, yolsuzluk ve adam kayırmacılığa hem ülke ekonomisi için hem de ülkede yaşayan herkesin huzur ve mutluluğu için engel olmalı.
4. *Kişi başı milli gelir:* Gelir ile mutluluk arasındaki bir ilişki olması beklenir bir durum. Kapitalist bir düzende yaşıyoruz. Temel ihtiyaçları karşılamak için para lazım. Ama parayla mutluluk da bir yere kadar. Gelir ile mutluluk arasındaki ilişki tahmin ettiğiniz gibi doğrusal değil. Belli bir noktaya kadar gelir ile mutluluk birlikte artıyor ama ülkeden ülkeye değişmekle birlikte belli bir noktadan sonra gelir artışı mutluluk artışına yansımıyor. Bunun en önemli nedeni, gelir adaletsizliği. Milli gelirin adil dağıldığı ülkelerde insanlar gelirleri düşük olsa dahi

kendilerini daha mutlu ve huzurlu hissediyorlar. Zaten Dünya Mutluluk Endeksi'ne bakarsanız kişi başı milli geliri çok yüksek olan petrol zengini ülkeler en mutlu 20 ülke arasında yok. Türkiye eğer yurttaşlarına mutlu ve huzurlu bir yaşam sunmak istiyorsa hem geliri artıracak hem de gelir adaletini sağlayacak adımlar atmalı. Ama siz bunu zaten biliyordunuz. Şimdi diğer başlıklara geçelim.

5. *Sağlıklı yaşam beklentisi:* Her şeyin başı sağlık, mutluluğun da. Klişe ama veriler de gösteriyor ki sağlıklı bir yaşam beklentisi içinde olan bireyler kendilerini daha mutlu görüyorlar. Başına bir sağlık sorunu geldiğinde iyi bir hizmet alacağına inanan yurttaşların yaşam kalitesi yükseliyor. Her ne kadar Türkiye'de sağlık görece yurttaşların en çok memnun oldukları alanların başında geliyorsa da son dönemlerde sağlık çalışanlarına yönelik şiddetle başlayan itibarsızlaştırma çabalarının uzun vadede Türkiye'de sağlıklı yaşam beklentisini negatif etkileyeceği kesin. O nedenle ülke olarak mutluluğumuzun giderek zorlaşan ekonomik koşullara rağmen şimdiki seviyede olmasının temel sebeplerinden biri olan sağlık sistemindeki kapsayıcılığı devam ettirmek ve bize hizmet eden sağlık çalışanlarına hak ettikleri itibar ve saygıyı göstermek zorundayız.

Özetlersek, bu bölümde iyi olma hali derken odağımıza aldığımız kavram, bir refah göstergesi olan ve kişilerin genelde kendilerini iyi hissetmeleri ve yaşadıkları hayattan memnun olmaları hali. Dolayısıyla mutluluğu ve yaşam memnuniyetini artırmak için atılması gereken adımları da toplumsal çerçevede politika önerileri olarak ele aldık. Ancak bu sistemik adımlara ek olarak bireylerin ruh sağlığını da tıpkı fiziksel sağlıkta olduğu gibi bir hizmet alanı olarak tanımlamak gerekiyor. Bu anlamda başta okullarda olmak üzere rehberlik ve psikolojik danışmanlık hizmetlerini yaygınlaştırmamız ve her çocuğun her dönem en az bir profesyonel tarafından görülebileceği bir sistemi kurgulamamız gerekiyor. Çocukların erken yaştan itibaren kendi duygularını tanıması, arkadaş-

larıyla iyi ilişkiler kurabilmesi için geliştirilen bu müfredata bizde de yer verilmesi bu çağın gereği. Buna ek olarak, var olan sağlık sistemi içinde psikolojik hizmetlerin de öncelikli bir hizmet alanı olarak yeniden tarif edilmesi ve desteklenmesi gerekiyor.

Sonsöz

Türkiye'nin çözülemeyecek hiçbir sorunu yok!

Tarihsel mirasa, kültürel zenginliğe, demografik avantaja, 20. yüzyılda Cumhuriyet'le atılan sağlam temellere bakınca 2023 için ortaya konulan kişi başı 25 bin dolar gelir hedefi son derece gerçekçiydi. Ama bırakın o hedefi, onun yarısı bile hayal oldu. İnsan ülkenin haline bakınca gerçekten isyan etmek istiyor. Bu yaşadığımız sefaleti hak etmiyoruz.

Hayır, bizi buraya ne coğrafya ne de kader getirdi!

Biz bu sefaleti bilerek ve isteyerek seçtik. Bizi buraya kendi tercihlerimiz getirdi. Eğer bu yüzyılda daha makul tercihler yapmış olsaydık şu an 2023 vizyonunu tarih sayfalarına bir başarı hikâyesi olarak yazdırmış, orta gelir tuzağını aşmış bir ülke olacaktık. Olmadı!

Şimdi önümüzde yeni bir seçim var. Yeniden bir tercihte bulunacağız. Eğer yakın geçmişimizden doğru dersleri alırsak, önümüzdeki dönemde yeni bir hikâye yazmamız mümkün. Şimdiye kadar kitapta yer alan her bir bölümde o tercihlerin ne olacağını tek tek inceledik. Ancak bu sorunların hiçbirini tek başına çözerek ülkenin önünü açmak mümkün değil. Sorunlara bütünsel yaklaşmak zorundayız. O nedenle aslında önümüzde tek tercih var: Ya adalet ya sefalet! Ya şimdiye kadar olduğu gibi önümüzdeki dönemde de sefaleti seçmekte inat edeceğiz ya da tüm yurttaşlara eşit haklar ve fırsatlar veren yeni bir yola çıkacağız. Ya yaşadığımız sefaleti çocuklarımıza daha ağır bir yük olarak devredeceğiz ya da mutlu ve huzurlu insanların yaşadığı bir Türkiye için hep birlikte yeni bir kapı aralayacağız. Tercih bizim.

Bekleyecek, boşa geçirilecek zamanımız yok. Şimdi yola çıkmanın tam zamanı. Mevlânâ'nın o hep tekrar ettiğim sözünde olduğu gibi, *yol ancak yola çıkana görünür.*

Kaynakça

Kitabın anlatım akışını bozmamak için metin içinde mümkün olduğunca az kaynağa referans verdim. Aynı kaynak birden çok yerde kullanıldığında tek bir yerde referans vermeye gayret ettim.

Kitapta yer alan temel trend verileri ve yıllık olarak yayınlanan endeksler elinizdeki baskı yayına girdiğinde elimizde olan son verilerden derlendi. Bu veriler zaman içinde değiştikçe kitapta ilgili tablonun altında yer alan QR kodunu okutarak o verinin son haline kişisel sayfamdan (selcuksirin.com) ulaşabilirsiniz.

Acemoglu, D., Naidu, S., Restrepo, P., & Robinson, J. A. (2019). Democracy Does Cause Growth. *Journal of Political economy, 127*(1), 47-100.

Acemoglu, D. & Robinson, J. A. (2013). *Ulusların Düşüşü*. Doğan Kitap: İstanbul.

Allbright, C. (2017). A Russian Facebook Page Organized a Protest in Texas. *Texas Tribune* https://www.texastribune.org/2017/11/01/russian-facebook-page-organized-protest-texas-different-russian-page-1/

Altundağ, M. Y. (2022). Türkiye'den Gitmek İsteyen Doktorlar Anlatıyor. Medyascope TV. https://medyascope.tv/2021/11/20/turkiyeden-giden-ve-gitmek-isteyen-doktorlar-anlatiyor-siddet-olaylarina-ekonomiye-calisma-kosullarina-bakiyorsun-turkiyede-carklar-doktorlarin-aleyhine-donuyor/

Boratav, K. (2017). Milli Gelir Revizyonu Arızalıdır. *BirGün* gazetesi. https://www.birgun.net/haber/milli gelir-revizyonu-arizalidir-153403

Calvo-Gonzalez, O. (2021). *Unexpected prosperity: How Spain escaped the middle-income trap.* OUP Oxford: Birleşik Krallık.

Çağlar, E. (2015). *Türkler Neden Birbirine Güvenmez.* https://www.tepav.org.tr/tr/blog/s/5273

DİSK-AR. (2022). Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Araştırma Dairesi. https://arastirma.disk.org.tr/

Eğitim Reform Girişimi. (2022). Uzun Hikâye. https://www.egitimreformugirisimi.org/uzun-hikayeler/

Erdogan, E. & Uyan-Semerci (2022). *Kutuplaşmayı Nasıl Aşarız?* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.

Erşan, M. (2022). Kendimizi Hiç Bu Kadar Değersiz Hissetmedik. Diken Online. https://www.diken.com.tr/acil-tip-dernegi-baskani-kendimizi-hic-bu-kadar-degersiz-hissetmedik/

Esmer, Y. (2012). *Dünya Değerler Atlası.* Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları: İstanbul.

European Union. (2021). European Green Deal. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en

Freedom House. (2022). World Freedom Index. (Dünya Özgürlük Endeksi). https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores

Gallup. (2022). Global Emotions Report. (Küresel Duygular Raporu) https://www.gallup.com/analytics/349280/gallup-global-emotions-report.aspx

Gazi, F. (2019). Bülent Şık: Bu Kadar Abartılmış Bir Suçlama Beklemiyordum. Gazete Duvar. https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2019/02/07/bulent-sik-bu-kadar-abartilmis-bir-suclama-beklemiyordum

Genç, K. (2022). Turkish Doctors Emigrate Amid Low Pay and Rising Violence. *The Lancet, 103*(10351), 482-483.

Gill, I. S. & Kharas, H. (2015). *The middle-income trap turns ten.* World Bank Policy Research Working Paper No. 7403.

Göksedef, E. (2022). Türkiye'de Genç İşsizliği. BBC Türkçe. https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-57160022

Greenpeace. (2022). Türkiye Yine Avrupa'dan En Çok Plastik Çöp

Alan Ülke Oldu. https://www.greenpeace.org/turkey/basin-bultenleri/turkiye-yine-avrupadan-en-cok-plastik-cop-alan-ulke-oldu/

Güvemli, Ö. (2022). AKP 130 Projede 85 Milyar Dolarlık Dant Yaratmış. *Sözcü* gazetesi. https://www.sozcu.com.tr/2022/gundem/akp-130-projede-85-milyar-dolarlik-rant-yaratmis-7279791/

Habitat Derneği. (2022). Türkiye'de Gençlerin İyi Olma Hali Araştırması. https://habitatdernegi.org/blog/turkiyede-genclerin-iyi-olma-hali-arastirmasi-raporu-4-aciklandi/

HEAL. (2022). Chronic coal pollution Turkey: Cumulative health effects. https://www.env-health.org/chronic-coal-turkey-cumulative/

İklim Haber. (2022). Türkiye'de İklim Değişikliği ve Çevre Sorunları Algısı. https://www.iklimhaber.org/wp-content/uploads/2022/02/konda-arastirma-rapor-2021-y-1.pdf

Kam, G. (2022). Beş Dakikada Bir Randevu. Haber Global. https://haberglobal.com.tr/gundem/bes-dakikada-bir-randevu-doktor-neyiniz-var-hasta-5-dakikam-133272

Kara, Ö. & Kazaz, G. (2022). Kömür Hikayeleri. Yeşil Düşünce Derneği. https://komurhikayeleri.org/

Karaca, S. (2021). Eşi İşçileşen İşsiz Halit'in Hikâyesi. *Evrensel* gazetesi. https://www.evrensel.net/haber/431031/esi-isci-lesen-issiz-halitin-hikayesi-yemek-camasir-bulasik-erkek-adam-da-yapar

Karaca, S. (2021). İşsiz Nergis: İki Üniversite Bitirdim, Kızımı Okula Yazdıramıyorum. *Evrensel* gazetesi. https://www.evrensel.net/haber/430983/issiz-nergis-iki-universite-bitirdim-kizimi-okula-yazdiramiyorum

Kentel, F. (2022). Türkiye'de Bir Arada Yaşarız Araştırması: Kutuplaşan Toplumda Bir Arada Yaşama Kapasitesi. BAYETEV. https://bayetav.org/uploads/documents/BAY-rapor-son.pdf

Kızılkaya, S. & Bakiler, O. (2022). Köylülerin Kartal Dağı'nı Koruma Mücadelesi. VOA Türkçe. https://www.voaturkce.com/a/k%c3%b6yl%c3%bclerin-kartal-da%c4%9f%c4%b1-n%c4%b1-koruma-m%c3%bccadelesi-/6480834.html

KONDA. (2018). Toplumun Ruh Hali Raporu. https://konda.com.tr/rapor/15/toplumun-ruh-hali

Mahiroğulları, A. (2005). *Cumhuriyetten Günümüze Türkiye'de İşçi Sendikacılığı.* İstanbul: Kitabevi.

OECD. (2019). *PISA 2018 Results (Cilt I): What Students Know and Can Do*, PISA, OECD Publishing, Paris. https://doi.org/10.1787/5f07c754-en.

OECD. (2014). *OECD Reviews of health care quality: Turkey 2014: Raising Standards*. OECD Reviews of Health Care Quality, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/9789264202054-en

OECD. (2022). Health at a Glance 2022. https://www.oecd.org/health/health-at-a-glance-europe/

Pala, K. (2018). Türkiye İçin Nasıl Bir Sağlık Reformu. *Hekimce Bakış*. https://hekimcebakis.org/makale/turkiye-icin-nasil-bir-saglik-reformu/

Pala, K. (2015). Sağlıkta Dönüşüm Programının Toplum Sağlığı Göstergeleri Açısından Performansı. *Toplum ve Hekim, 30*(2), 141-149.

Reporters Without Borders. (2022). Press Freedom Index. (Basın Özgürlüğü Endeksi) https://rsf.org/en/index

Sencar, Ö. (2022). Metropoll Türkiye'nin Nabzı Araştırması. https://metropoll.com.tr/arastirmalar

Şahin, Uğur (20 Haziran 2020). Kentin Soluğu | Birgün TV. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=matM0N4Z7-0&list=PLwupGMsYajzQpomsUWRbreDHB1T7ceTmd

Şenocaklı, M. (2021). Umudumuzu Neşemizi Aldılar, Kendimizi Yaşlı Hissediyoruz. *Gazete Oksijen*. https://gazeteoksijen.com/turkiye/umudumuzu-nesemizi-aldilar-kendimizi-yaslanmis-hissediyoruz-38673

Şenocaklı, M. (2021). İstanbul'un Kira Mültecileri. *Gazete Oksijen*. https://gazeteoksijen.com/yazarlar/mine-senocakli/istanbulun-kira-multecileri-153929

Şirin, S. (2016). *Yol Ayrımındaki Türkiye: Ya Özgürlük Ya Sefalet*. Doğan Kitap: İstanbul.

Sirin, S. R. (2005). Socioeconomic Status and Academic Achievement: A Meta-Analytic Review of Research. *Review of Educational Research, 75*(3), 417-453. https://doi.org/10.3102/00346543075003417

Sirin, S. R., & Vatanartiran, S. (2014). PISA 2012: Veriye Dayalı Reform Önerileri. TUSIAD Pub No: TT/2014-02/549.

T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. (2022). Türkiye Çevre Sorunları ve Öncelikleri Raporu. https://ced.csb.gov.tr/turkiye-cevre-sorunlari-ve-oncelikleri-raporu-i-82679

T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. (2022). Türkiye Güneş Enerjisi Haritası. https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-gunes

T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. (2022). Türkiye Rüzgar Enerjisi Haritası. https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-ruzgar

T.C. Milli Eğitim Bakanlığı. (2022). PISA-Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı. https://pisa.meb.gov.tr/

T.C. Milli Eğitim Bakanlığı. (2022). TIMSS-Uluslararası Matematik ve Fen Eğilimleri Araştırması. https://timss.meb.gov.tr/

T.C. Sağlık Bakanlığı. (2022). Sağlık İstatistikleri Yıllığı. https://www.saglik.gov.tr/TR,84930/saglik-istatistikleri-yilliklari.html

T.C. Ticaret Bakanlığı. (2022). Yeşil Mutabakat Eylem Planı. https://ticaret.gov.tr/data/60f1200013b876eb28421b23/MUTABAKAT%20YE%C5%9E%C4%B0L.pdf

Terzioğlu, A. (2003). *Cumhuriyet Dönemi Türk Tıbbına ve Tıp Eğitimine Kısa Bir Bakış*. İstanbul: Eczacıbaşı İlaç: İstanbul.

Thaler, R. H., & Sunstein, C. R. (2008). *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*. Yale, CT: Yale University Press.

The Economist. (2022). Glass Ceiling Index. (Cam Tavan Endeksi). https://www.economist.com/graphic-detail/glass-ceiling-index

TIMSS. (2022). TIMSS: Trends in İnternational Mathematics and Science Study https://timssandpirls.bc.edu/timss-landing.html

Torun, N. (2020). Şiddete Yönelik Beyaz Kod Verilerin Değerlendirilmesi. *Cukurova Medical Journal 45*. 977-984. https://dergipark.org.tr/tr/pub/cumj/issue/54246/726340

Transparency International (Uluslararası Şeffaflık Örgütü). (2022). World Transparency Index. (Dünya Yolsuzluk Algısı Endeksi). https://www.transparency.org/en/cpi/2022

Ulusoy, V. (2021). *Ekonominin Pusulası.* Doğan Kitap: İstanbul

United Nations. (2012). *Defining a new economic paradigm.* United Nations: New York.

United Nations. (2022). Women, Business and Law. United Nations: New York. https://wbl.worldbank.org/en/wbl

United Nations. (2022). World Happiness Report 2022 (Dünya Mutluluk Raporu, 2022). https://worldhappiness.report/ed/2022

Ünal, B. (2013). Karadeniz Direniyor: Elektrik Herşey Değil Ama Su Yaşam Kaynağı. *Milliyet* gazetesi. https://www.milliyet.com.tr/gundem/karadeniz-direniyor-elektrik-her-sey-degil-ama-su-yasam-kaynagi-1729995

World Justice Project. (2022). Rule of Law Index. (Hukukun Üstünlüğü Endeksi). https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/global/2022

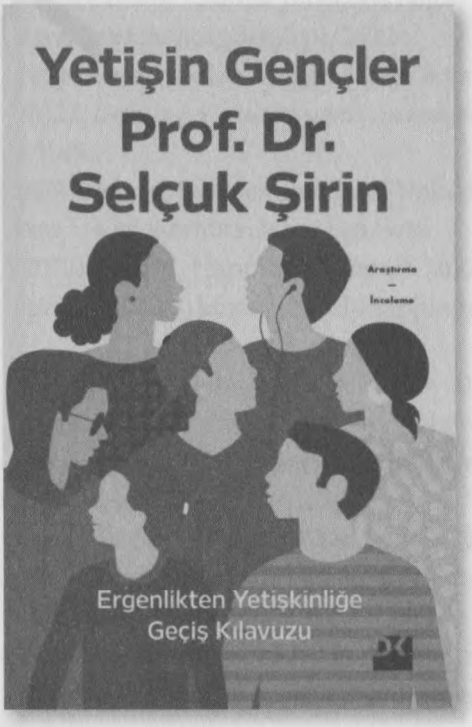
Yale University. (2022). Enviromental Performance Index. (Çevre Performans Endeksi). https://epi.yale.edu/epi-results/2022/component/epi

Yaşa, G. Y. & Pala, K. (2020). *Cumhuriyet'in 100. Yılına Doğru Türkiye'nin Sağlık Politikası: Sorunlar ve Çıkış Yolları Üzerine.* Mülkiyeliler Birliği: Ankara.

EK

Ne dediler?

Yetişin Gençler için ne dediler

Ergenliğe adım atacak ya da ergen çocuğu olan ebeveynler, uyumadan bir doz alın bu kitaptan! *Yetişin Gençler*!

Ayşe Arman / Gazeteci

Ne dediler?

Bilimsel kuramları merkeze koyup bu kuramların günlük hayattaki karşılıklarını irdeleyen çok nitelikli bir kitap okudum. Selçuk Şirin hocanın kendi hayatından da damıtılan bilgiler sadece gençlere değil eğitimcilere de yol gösterecektir.

Prof. Dr. Cem Balçıkanlı /

Prof. Dr. Selçuk Şirin Yetişin Gençler kitabıyla üzerinden geçilen, etrafında dolaşılan, çeşitli ezberlerle açıklanmaya çalışılan bir meseleyi olduğu yerden eğilip almış ve bilimsel veriler eşliğinde, sade, samimi, somut bir dil ve zarif bir üslupla aktarmış.

Mürşide Demirkol / Eğitimpedia.com

Selçuk Şirin bilimsel verileri, hayatın gerçeklerini, ebeveynlik tecrübelerini gayet anlaşılır bir üslupla Yetişin Gençler'de toplayarak gençlere ve gençleri yetiştirenlere hitap edebilme amacına ulaşmış. Kitap bir bakıma yol haritası... Kısaca genç için bu yola çıkarken nelere hazırlıklı olmak gerektiğini söylerken, yetişkinlere bu yolda gençleri nasıl desteklemek gerektiğini de söylüyor. Ve tabii ki söylediği daha birçok şey var.

Süleyman Aksoy / Eğitimlik.com

Yetişin Çocuklar için ne dediler

Yetişin Çocuklar, çocuğu olanların başucu kitabı olacak! Mutlaka okuyun, hatta üç kere okuyun.

Ayşe Arman / Gazeteci

Bir solukta okudum. Hayalimdeki annelik için bu kitap benim yol göstericim oldu. *Yetişin Çocuklar* mükemmel bir kitap.

Doğa Rutkay Kamal / Sanatçı

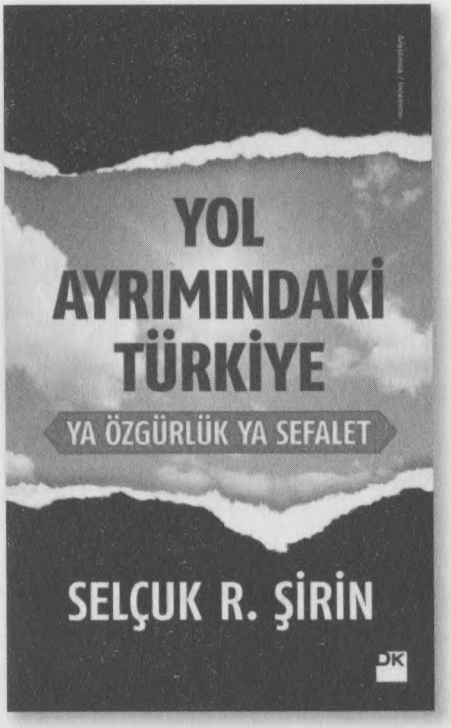
Yetişin Çocuklar yalnızca ebeveynler için yazılmış bir kitap değil, öğretmenlerin özellikle okulöncesi, sınıf ve özel eğitim öğretmenlerinin okuması gereken bir rehber. Çünkü özellikle bu kitle için öğrenci demek anne baba demek.

Özlem Çiçekoğlu / Öğretmen

İki yaşında bir çocuğum var, sanırım ona verebileceğim en iyi hediye, onu nasıl daha iyi yetiştirebileceğime dair donanım kazanmak. *Yetişin Çocuklar* kitabını okuyunca daha iyi anladım. Başta anne babalar olmak üzere herkese tavsiye ederim.

Ümit Alan / Gazeteci-yazar

Yol Ayrımındaki Türkiye: Ya Özgürlük Ya Sefalet için ne dediler

Bir ülkeyi, bir toplumu anlamanın en iyi yolu, öteki ülkelerle, öteki toplumlarla karşılaştırmaktır. Çünkü dünyayı birlikte paylaştığımız, çağı birlikte yaşadığımız kültürleri anlamadan, kendimizi anlamak mümkün değildir. O zaman da sayılar girer devreye, rakamlar bütün ayrıntılarıyla kendi hakikatimizi döker gözler önüne. Selçuk Şirin, bu önemli çalışmasında verilerle, kıyaslamalarla, deneyimlemelerle ülkemizin çarpıcı bir fotoğrafını sunuyor bize. Düşünmek, anlamak ve değiştirmek için...

Ahmet Ümit / Yazar

Ne dediler?

Refaha giden yolun özgürlükten geçtiğini verilerle kanıtlıyor Selçuk Şirin. Çocuklarımıza layık bir geleceğin yol haritası, zengin bir Türkiye'nin reçetesi var bu kitapta.

Hamdi Ulukaya / Chobani CEO

Selçuk Şirin, Türkiye'ye yeni bir bakış açısıyla bakıp yeni gerçeklikleri sunan değerli bir bilim insanı. Onu farklı kılan, yerel meselelere küresel perspektiften getirdiği analiz ve yorumlarıdır. Yazılarından istifade ediyorum. Kitabı başucu kaynağı olacaktır.

İsmail Küçükkaya / Gazeteci

Bir Türkiye Hayali için ne dediler

Herkesin *Bir Türkiye Hayali* olmalı.

Ziya Selçuk / Milli Eğitim Bakanı

"Düşünde bile göremez işler, düşlerin gördüğü işleri" demiş Can Yücel. Ustanın dizesini verilerle Türkiye gerçekliğine ustaca uyguluyor Selçuk Şirin. Yeni ekonomiyi ve kalkınmayı dert edinenler muhakkak okumalı.

Prof. Dr. Tülin Erdem /
New York Üniversitesi Stern School of Business

Türkiye için sadece parlak umutları değil, bu umutları gerçekleştirmenin yöntemlerini de vurgulayan bir çalışma.

Prof. Dr. Emre Kongar / Yazar-araştırmacı

Selçuk Şirin Türkiye'nin bugünkü durumunun fotoğrafını çekmekle kalmıyor, bizlere kurtuluş reçetelerini de sunuyor. Bir hayalin ötesinde, geleceğin Türkiyesi'ne ulaşmak için anahtar niteliğinde bir başucu kitabı.

Cüneyt Özdemir / Gazeteci-CNNTürk

Selçuk Hoca, değişimin, ilerlemenin ve bu dünyaya olan sorumluluğumuzu yerine getirmenin farkındalığımızı artırmakla mümkün olduğunun altını çiziyor; çözümler sunuyor. Selçuk Hoca'ya kulak vermeli. Önce hayal kurmakla başlamalı!

Şevval Sam / Sanatçı

Digitized by Google

Şimdi umutsuzluğa teslim olma zamanı değil!

Bizi buraya ne coğrafya ne de "kader" getirdi. Bizi buraya geçmişteki tercihlerimiz getirdi. Şimdi Türkiye'nin önünde bir yol ayrımı var. Ya sefalette ısrar edeceğiz ya da yeni bir hikâye yazmak için yola çıkacağız. Tercih bizim.

Hem iyi bir araştırmacı hem de en karmaşık meseleleri herkese anlatabilecek kadar güçlü bir yazar olan Selçuk Şirin, "Ümitsiz olsam iki yılımı bu kitaba vermezdim" diyor. Şirin bu çalışmasında, Türkiye'nin acilen çözülmesi gereken 7 temel meselesini verilerle ve yaşanmış gerçek insan hikâyeleriyle ortaya koyuyor, her bir soruna tarihimizden ve dünyadan iyi örneklerle somut çözümler sunuyor.

Okudukça Türkiye'ye bakışınız değişecek, kendinizi daha umutlu ve güçlü hissedeceksiniz. Çünkü değişim ümit etmekle başlar.

Değerli dostum Selçuk Şirin, akademik çalışmalarını kitleye yayma ve daha iyi bir eğitimle, saygın, adaletli bir toplum yapısına ulaşma yolunda hayran olunacak kadar büyük bir çaba gösteriyor. Bu değerli kitapla bu duyarlılığını bir kez daha taçlandırıyor.

Zülfü Livaneli

Selçuk Şirin benim doktora yıllarından okul arkadaşım. Yıllar içinde ilmek ilmek işlediği üst düzey akademik kariyerini, toplumu eğitmeye adanmış kitaplarıyla zirveye taşıyor. Bu kitap Türkiye'nin daha saygın bir noktaya ulaşması için önemli ipuçları taşıyor. Okunması ve içindeki bilgilerin özümsenmesi dileğiyle.

Prof. Dr. Özgür Demirtaş / Sabancı Üniversitesi

Selçuk Hoca'nın yalın kaleminden hepimize kılavuz niteliğinde; rakamlar, bilimsel kaynaklar ve yaşayanların kendi tecrübeleri ile bezenmiş harika bir eser. Selçuk Hoca'ya uzun ömür, tükenmez özgür bir kalem; bi[illegible] okumalar ve uygulamalar dilerim.

Doç. Dr. Canan Dağdeviren / Massachusetts Institute of Te[illegible] (MIT)

99,00₺

QR kodu okutunuz

Dijital fiyat etiketi

THG
0212681
UKE

ISBN 978-625-8215-98-4

Sertifika no: 44919

9 786258 215984

Doğan Kitap